

Antonio Zavala

**Oiñez eta
jakin miñez
III**

Antonio Zavala

Antonio Zavala Tolosan jaio zen 1928an. Lehen ikasketak jaioterrian egin ostean Jesusen Lagundian sartu zen 1945ean. Apaiz-ikasketak Urduñan, Loiolan, Oñan, Xabierren eta Gandian burutuz. Xabierren zela hasi zen bertsopaper zaharrak jaso eta biltzen. 1956ko irailean eman zuen bere lehen hitzaldia Arantzazun: *En busca de la poesía popular a través del País Vasco. Bertso berrien billa Euskalerrian zear*. Gero Auspoa bilduma sortu zuen 1961ean, 300 liburu inguru argitara eman dituelarik dagoeneko. Baina herri-literaturan, bertsolaritza ez ezik, beste sail batzuk ere jorratu ditu, hainbat gizon-emakume idaztera animatuz, beren oroitzapen eta kontakizunak bakoitzak bere modura azalduz.

Auspoa, Auspoa sail berdea, Auspoaren sail nagusia (urdina), Euskal erroman-tzeak, Karlisten leenengo eta bigarren gerrateko bertsoak, Irriz eta malkoz (Lazkao-Txiki) eta abar argitaratu ditu. Erderaz, 1993an, *Biblioteca de Narrativa Popular* sortu zuen, eta 30 liburu inguru kaleratu dagoeneko.

Egindako lanaren esker onez, *Honoris Causa* Doktore izendatu zuen Deustuko Unibertsitateak 1999-11-17an; eta 2000-10-06an herriko *Seme kuttun* izendatu Tolosako udalak. *Joxemari Iriondo*.

Antonio Zavala

Oiñez eta jakin miñez III

Auspoa Liburutegia

299

ZAVALA, Antonio

Oinez eta jakin minez / Antonio Zavala ; [sarrera, Adolfo Arejita]. - [S.l.] : Auspoa ; Donostia-San Sebastián : Gipuzkoako Foru Aldundia, Kultura Zuzendaritza Nagusia, 2006.

<3> libk. : argk. ; 20 cm. - (Auspoa Liburutegia ; 299)

Aurkibidea

LG SS 684-2006. - ISBN 84-7907-520-1

1. Arejita, Adolfo, pr. II. Gipuzkoa. Dirección General de Cultura, ed. III. Título. IV. Serie.

821.361-43"19/20"

© *edizio honena*: AUSPOA Argitaletxea
Gipuzkoako Foru Aldundia

750 aleko tirada

ISBN: 84-7907-520-1

Legezko Gordailua: S.S. 684/06

Fotokonposizioa eta inprimaketa: Itxaropena S.A., Zarautz

Antonio Zavala

Oiñez eta jakin miñez III

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa
Kultura Zuzendaritza Nagusia
Dirección General de Cultura

Donostia-San Sebastián, 2006

Sortako hirugarren alea egiten du orain datorrenarekin Antonio Zabala ikertzaile eta idazleak *Oiñez eta jakin miñez* izenburua duten liburuetan. Izenburuak berak diosku oinez eta jakin minez ibilia dela gogoak eraman duen bazter-zokoetatik, eta ibili ahala ondu izan dituela beronetan bildurik dakartzan idatziok. Hauek ere, aurrekoak bezala, banaka-banaka egunkarian argitara izan dira, *El Diario Vasco*-n, 1999-ko irailean hasi lehenengoarekin eta 2006-ko ekainera bitartean.

Liburura jakinguraz hurbiltzen denak alperrekorik nekez aurkituko du ezer hemengo lerroetan; ez sobra dagoen kapitulurik, ez betegarritzat sarturiko esaldirik. Jakinguraz hurreratzen denak den-denean bilatuko du zer ikasi, hala dioenean nola esateko moduan, berdin gaian nahiz itxuran, edukian edo azalean.

Liburua ez da ibilbide bakarraren kontaera; ibilbide asko dira elkarrekin josiak; kapitulu bakoitzean bat, holaixe banan-banan garanduak: bakoitzean toki edo paraje bat, gertaera edo kontaera bat, ibilaldi bat kontatzera datorrigu idazlea, baina ale guztiok hari batez josirik daude; guztiok dute zer ikusi gure historia zaharrarekin, gure herri jakintzarekin. Literaturaren barrutian sail baten kokatu behar bagenitu, bidaiia-liburuen genero barruan sartuko genituzke lasai asko, bai hau eta honen aurreko biak.

Aita Zabalak idazle-ofizioa ondo ikasia eta landua du: maisutasun handiz daki istorioak kontatzen; ondo asmatzen du gertaera edo kontaeron erakuspenean, bai edukiaren aldetik, baina batez ere esango genuke kontatzeko moduaren aldetik.

Alderdi batera eta bestera egiten dituen ibilaldiez, epaituko genuke oharrez eginiko joan-etorriak direla. Ez dabil itsumustuan eta oharkabez dabilen lekuetatik, baizik zerbait berri ikasi nahirik, *jakin minez*. Gehientsuene-

tan berariaz doa doan lekura, hurretik eta modu zuzenez ezagutu nahirik liburuetan irakurriak dituen pasadizu edo kontaera zaharren aztarnak bilatu nahirik. Beti ere, behin leku batera ezker, den-denari ohartuko zaio, eta behar den iturrietara joko du gehiago jakiteko: norbaiti galdetuko dio batean; liburu-iturriren batera joko du bestean, tokiarekin zer ikusi duen guztia jakiteko.

Toki edo paraje batek ez du alderdi bakarra Zabala-arentzat; natura dago batetik, gizakia bestetik, eta biok elkartzen diren topagunean izaniko gertaera edo emaitzak dira azkenik. Natura bizia erakutsiko digu ibiltari nekaezin honek ostera bakoitzean, guztiari arreta jarritz: inguruko mendiak direla; eliza, ermita edo etxeen arkitektura dela; paraje hartan izandako gertaera historikoak direla, batez ere zaharrak; eta, azkenez, leku horri atxikirik gorde diren siniskera, esaunda, kontaera edo bertsoak; hau da, herri-literatura deitu ohi duguna. Zabala-arentzat kate beraren katenbegiak gara gaurko eta lehengo gizonak. Gaurko gizakiontzat ere jakin beharreko dira gure arbasoen esanak eta eginak. Eta ez ditu ahazteko gertaera zahar garrantzitsuak, odoltsuak eta mingarriak batzuetan, bakezkoak beste batzuetan.

Modu horretan gure idazleak jadetsiko du gehienontzat hila edo isila dirudien geografia biziz eta gizatasunez betetzea, hango historiak berrituz, hango etxe eta bazterrak jendez beteaz. Lehenaren pintura koloretsua logratuko digu, artista zaildu baten taiuz.

Behin baino sarriago entzun diogu liburu honen egi-leari, *Auspoa* bildumak gauza bat duela behintzat balio-koa, eta balio hori zaintzen saiatu dela batez ere bera: euskeraz pentsatzen duen jendearen hitzak idatzira ekartzea. Berak ere beste hainbeste egin duela esango genuke: ezagun du gure idazleak euskeraz bizi dela, euskerara barru-barruan daramala, txikitandik ikasi duen hizkera berezko horren begiekin ikusten eta ulertzen duela mundua. Horregatik, bada, berez-berezko hizkera dario bere lumari, munduko gorabeherak euskeraz bilbatzen dituen buruari darion hizkera naturala.

Zabalaren hizkerak hiztegiaren aldetik ere balio handiak dituela gaineratuko nuke; besteak beste, nekaritza munduko eta gaur galdu antzean dauden beste lanbide eta arlo batzuetako hamaika hitz darabiltza, gaurko gazteentzat ezagunak ez direnak. Hitzak ez dira ezagunak, askotan eurok adierazten dituzten gauzak ere ez direlako.

Apur bat zeheago azterkatuz, galde egin daiteke zeri dion atxikimendu apartekoa Zabalak; zeri edo zertzuei, hobeto esanda. Ertz batzuk aipatuko ditut labur.

Geografiaren aldetik, mendiek sortzen diote aparteko lilura. Idazlea bera ere mendizale amorratua izanik, atsegin du mendira igo, bidean artzainik edo hango ingurukorik ikusten badu, harekin hitz-aspertu bat egin, tontorrera igo, inguruari begiratu geldiro bat eman eta bertatik diren ikuspegiak gozatu. Lehiatzen bilatu eta ikertuko ditu ikuspegiak diren mendi-tontor guztiak eta euron izenak emango dizkigu. Berdin egingo du, bidez doala bailara edo inguru batera heltzen delarik, hango herri, herriska eta auzoekin; gogoko izango du beti haien izenak gogora araztea, hurbil zein urrunago daudenenak. Izan ere toki bat, duen izenak adierazten du, eta gure idazle ibiltariak atsegin hartzen du izendatze horretan. Zalea dugu idazle-kazetaritza, dabilen lekuen izenak ikastera, behin baino sarrago etimologian barrena ere sartzen dela. Irakur ezazu, irakurle, *Xabierretik Xaberrira* izeneko atala, diogunaren lekuko.

Herri-jakintza eta literaturaren aldetik, toki batekin zerikusia duten esaundak ezagutzen lehiatuko da, sarritan ahozko lekukoren batengana joaz. Artzainak dira maiz lekukorik bikainenak. Beste batzuetan liburu zahar edo ahaztu samarretan aurkituko du iturria. Batera zein bestera, kontaera-bilduma polita eskaini digu Zabalak *oinenez eta jakin minez* eginiko ibilbideotan; bilduma originala eta ereduakoa. Hor ageri du bere folklore-zaletasun senda, agian behar beste aitortzen ez zaiona.

Bertsoz eta hizlaur lehenean idatzitako testu bitxiak berritzen ere maisu dugu Aita Zabala. Edozein toki edo

gertaera mintzagai hartzen duela ere –demagun Gorbeia-ko gurutzea, 1912ko galerna edo Ama Birjina Erkudengo kasurako–, horri buruz diren bertso zaharrak gogoratuko dizkigu. Hizlauruz diren kontak bitxiak ere berdin, hala nola Napoleonen kontra gerran hainbesteko nabarmendu zen Longa jeneralaz Pedro Astarloak idazten dituenak, adibidez. Berdin egingo du gaztelaniaz ere erdal tokietakoak direnean.

Biografiak ere maite ditu, batez ere gizaki ibiltari eta jakin minez beterikoak direnen kasuan. Bildumako bat eredu: Frantzisko Xabierkoaren iloba izan zen Jeronimo jesuitarena, *enbor beraren ezpala*, idazleak dioen bezala.

Amaitzeko esan dezadan idazle berdingabea dugula Aita Zabala, batez ere kronika eta erreportaia genero inguruko idatzien arlo horretan. Funtsez osaturiko idazlanak eta itxuraz gozagarriak. Euskera zale gaztea bide segurutik ibiliko da liburuko orriotan barrena, baldin bere hizkuntza hobetu nahi badu, eta denbora atseginez igaroaz bide batez, hainbat gauza berri ikasiko ditu gure lurraz, gure lehenaz, gure herri-jakintzaz eta herri-literaturaz.

On deizula, irakurle.

Adolfo Arejita

Errioxako mendietan

Logroñotik Soriako bidean noa. Piqueras-ko gaiña igotzen asi eta Villoslada de Cameros aldera artu det. Erri au igaro, erreka-zulo batean aurrera joan, pagadi zoragarrri baten barrena gora ekin eta *Nuestra Señora de Lomos de Orio* izeneko ermitara iritxi naiz.

Izen ori latinetik dator, *Lumbus Aureus* itzetatik, eta *urrezko bizkarra* esan nai du. Alako dizdirak egiten dituzte, izan ere, goiz-illunabarretan emengo mendiak, luzarotan elurrez estalita egoten diranez.

Arrizko ermita ederra da, kanpotik sei arkupe ditua. Malda batean dago. Pago, piñu eta makalak inguruan. Iturri eder bat ondoan. Mendi aundiak emengoak. Egalak basoz beteta dituzte, eta goiko bizkarretan oraindik ere elur-arrastoak ageri dira, naiz eta maiatzaren bukaeran gauden.

Zakur gazte bat inguratu zait. Aren jolasgurea! Gero jakingo nuanez, *Atila* du izena. Bera ere ermitara sartu da nerekin batera. Baiña, barrura bezin laster, losintxak egiteari utzi eta txintxo portatu da.

Ermita au XVIII mendekoa da. Bai aldarea ere. Artan, Ama Birjiñaren irudia, Erdi Arokoa, ederra benetan. Atsegiña da leku auetan otoitz egitea.

Ermitazaiaren etxea alboan dago, eta emengo berri ematen duan liburua eskuratu det. Gero, maldan gora puska batean igo, arri batean eseri eta irakurtzeari ekin diot.

Irudi au aritz batean agertu zan, Cebollera izeneko mendian, aritz batean. Ori jakindakoan, Villoslada-ko erritarrak araiño igo ziran. Baita ermitatxo bat altxa ere, beerago, ordea, zelai batean. Baiña Ama Birjiñak, azaldu zan lekura iges egin zien. Aritz artan nai zuala ikusirik, villosladatarrak arbola bota, zurarekin jarleku bat moldatu,

irudia gainean jarri eta biak beeko ermitara jetxi zituzten. Irudiak etzuan geroztik geiago alde egin.

Beste ermita bat XVIII mendean altxatu zuten, gaur dagoan tokian. Artan ari zirala, batean, lau idi parek zeramaten enbor aundi batek, askatu, bueltaka asi eta itzai bat azpian arrapatu zuan. Francisco del Rincón beraren izena. Lagunak korrika inguratu zitzaizkion, gorputz guzia zanpatuta edukiko zualakoan. Baiña bera zutitu zan, iñoren laguntzarik gabe, eta ermitaraiño oiñez joan, Zeruko Amari eskerrak ematera. Ermita berriaren bedein-kapena 1722-ko uztaren 18-an izan zan, festa aundiak egiñez: prozesioak, mezak, sermoiak, zezenak...

Emendik ordu laurden batera koba-zulo bat omen da, eta antxe bizi izan omen zan, otoitz-bizitza egiñez, *Santo Gómez* esaten zioten ermitaño bat, mutiko bat lagun egiten ziola.

Orduan ere elurte aundiak izaten ziran emen neguan. Sarritan, bideak itxi eta ezin erriraiño jatekoen bila jetxi. Baiña alakoetan, egunero ordu jakiñean, bi orein etortzen zitzaizkien, emeak biak (*ciervas*). Ermitakoak ontzi batekin alderatu, abereak jetzi eta esne orrekin bapo mantentzen ziran.

Beste bein, Gabon gau batean, mutikoa iturrira joan zan. Bueltakoan, suillatik ura ateratzen asi eta ardo biur-tuta zegoala! Kanako miraria, beraz, Eguberri-festak ongi ospatu aal izateko.

Santo Gómez ori zaartu zanean, San Asensio ondoko komentu batera erretiratu zan. Baiña ango praileak ezin burutu zuten artz batekin. Ganaduetan eta erlauntzetan kalte aundiak egiten zizkien. Orduan Gómez orrek, nagusiari baimena eskatuta, basora joan eta artza ekarri zuan, lepoan lokarri bat lotuta. Geroztik, pizti ura komentuan bizi izan zan il arte, ardi bat bezin otxan eta apal.

Mendi auetako artzaiak Extremadurara joaten ziran beren artaldeekin negua pasatzera. Udazkenean aruntz, udaberrian onuntz. Antziñako oitura da ori. Ara 1520 urtean zer gertatu zan.

Urte artan gerra zebillen Espaiñian. *Comuneros* ize-nekoak armetan altxatuak, alegia. Udaberrian, artzaiak erri aldera zetozela, komunero oien talde bat alderatu zitzaizen, ardiren batzuk bear zituztela eta. Artzaiak orduan promesa egin zioten Ama Birjiñari: ardirik galdu gabe libratzen bazituan, gutxienez irurogei buru zituzten artzai guziak ardi bana eta lakari bana gari emango ziotela urtero.

Une berean, laiño itxi batek estali zituan bai gizonak eta bai ardiak. Odei ura mugitu egiten zan, bear zan bidetik iñora baztertu gabe. Ala, artzaiak eta artaldeak, aren barruan zirala eta iñork ikusi gabe, bidea xuxen egin zuten. Geroztik, uztaillaren leenengoan, *la caridad grande* edo *la caridad de las corderas* izeneko eguna ospatzen da emen, etortzen diranei aragi-xerra bana eta opil bana banatuz.

Beste batean, villosladatarrak kezketan zeuden. Jela jelaren gainean egiten zuanez, pago eta aritz-ezkurak galdu egiten ziran. Ala emengo txerriak zerekin bazkatu? Orduan ere promesa egin zioten Ama Birjiñari: laguntzen bazituan, urtero, Pazkoaren urrengo igandean, txorizoa eta ogia banatuko zutela aren ermitan. Arrezkeroztik etzan ezkurrik galdu, eta fededunak beren itza urtero betetzen dute. Festa oni, berriz, *la caridad pequeña* o *la caridad de los torreznos* esan oi diote.

Mendi auetan artzai bat izaten zan udaran bere ardiekin. Goiz batez, esne-zopak gosaldtu, katillua lurrean utzi eta arditara joan zan. Bueltakoan, musker bat ikusi zuan, berari sobratutakoak jaten. Biaramonean ere berdin gertatu zan. Andik aurrera, artzaiak katillutxo bat esne-zopak in prestatzen zion muskerrari, eta nork berea antxe jaten zuten biak, pake ederrean. Esan bearrik ez dago muskerra aundi eta eder azi zala, orrela mantenduta. Baiña urria irixtean, artzaia Extremadurara joan zan, eta piztia bertan gelditu.

Andik bi urtera, artzai ura mendi ontara etorri zan udarako. Batean, ardiak oso izututa ikusi zituan. Otsoak izango zirala pentsatu zuan. Bai zera! Leengo muskerra

zan, ia metro ta erdikoa egiña. Okerrena, asarre zegoala. Artzaiak igesari eman zion. Baita muskerrak segi ere. Ura ere ikustekoa izango zan: kristaua aurretik, piztia atzetik, basoan barrena biak korrika. Artzaiak ermita ontara jo zuan, onela esanez: “Zeruko Ama, salba nazazu!”. Zorionez, ateak zabalik zeuden. Eta, ura sartzearekin batera, itxi egin ziran bat-batean eta indarrean. Baita muskerra erditik arrapatu eta ito ere. Aren larrua urtetan egon omen zan ermitaren atean. Baiña usteldu egingo zan, eta orain bi idi-adarrekin egindako musker baten irudia ikusten da ateburuan.

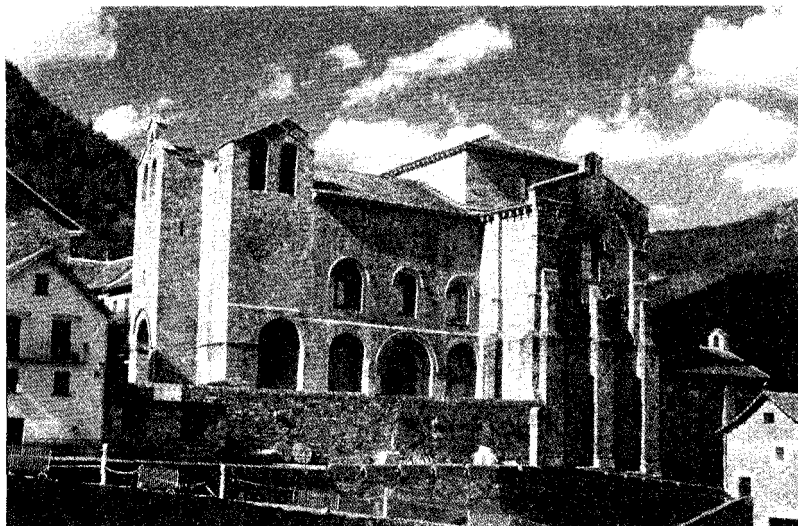
Leienda oiek irakurriz eta txorien eta kirkirren kantak entzunez, ordubete atsegiña igaro det.

Bitartean, nere lagun berriak, *Atila*-k alegia, zeregin polita artu du. Beorren bat bere umearekin ermitara urbiltzen bada, berak zaunkaka erasotzen dio, eta bai azkar asko aldendu erazi ere. Gero, nerekin batera jetxi da koxeraiño. Eta, abiatu naizenean, ispillutik ikusi det puska batean neri segika...

El Diario Vasco, 1999-07-18

Lomos de Orio, Errioxa.

Siresa, Huesca.

Printzipea eta artza

Aragoiko lurretan barrena noa gaur. Begien aurrean Pirineoko gaillurrak ditut, maiatzaren bukaera bada ere elurrez ongi zurituak: Peña Forca, Bisaurín, Picos de Aisa, Collarada...

Echo izeneko errira iritxi naiz. Arrizko etxe bikaiñak emengoak, gaillur txorrotzeko teillatuarekin. Elur-tokian gaudela seiñale garbia da ori. Etxe-mordo berriak ere ikusten dira, turismoak eraiki eraziak. Baiña, zorionez, leengo zaarrak eta oraingoak ez dituzte alkarrekin naastu.

Beste iru kilometro egin eta Siresa errira iritxi naiz. Komentu famatu bat izan zan antziña batean emen. Beraren leenengo aitamena IX mendekoa omen da. Zoritxarrez, gaur monastegi zaar orren aztarrenik ez dago. Baiña zutik dago eliza erromanikoa, geroztik erriko parrokia izan dana.

Atea itxita dagoanez, ezin barrura sartu. Baiña leen ikusia daukat eta gogoan det eliza aundi eta ederra dala. Benetako otoitz-lekua, dudarik gabe.

Erromatar arri-idazki bat ere bada bertan. Emendik, izan ere, garai artako galtzara bat zijoan, *Puerto del Palo* izenekora igo eta Frantziara jeixten zana.

Toki onek ere badu bere kontakizuna, Rafael Andolz gure adiskide miña zanak bere *Leyendas del Pirineo* (Huesca, 1994) liburuan kontatzen duanez.

XI mendera atzeratu gaitezen orain. *Alfonso I el Battador* izenarekin Aragoiko eta Naparroako errege izan bearra, artean amabi bat urteko mutikoa zalarik, ementxe bizi zan, bertako praileak ikasketak-eta ematen zizkiotela.

Arratsalde batez, jai zutela-ta, kanpora atera ziran bai Alfonso printzipea eta bai aren eskola-lagunak ere.

Parrez eta oiuka, komentutik gertu dagoan *Boca del Infierno* izenekoaren ertzera iritxi ziran.

Izen ori ondo merezitako tokia degu bera. Mendi-tarte estu eta sakon bat da, zintzur bat alegia, alde batetik bestera zortzi edo hamar metro besterik ez duana. Arkaitzen zirrikituetan, piñuak, sasiak eta ezpelak ikusten dira. Beean, eun bat metrora, Aragón Subordán ibaiaren urak, arrien kontra jo eta orruz, txuri-txuri egin eta kea balitz bezela aparra dariotela. Begiratzeak ere bildurra ematen du.

Mutikoak zulo artara arri tiraka asi ziran, gaurkoak ere egingo luketen bezela. Ura aien gozamina! Baiña alakoren batean sasi batzuk mugitu, eta andik zer azalduko eta artz bildurgarri bat, marrua zeriola. Danak iges egin zuten korrika, Alfontsoak izan ezik. Ura izua zer zan etzekiana baitzan.

Zer egin zuan? Bizkarrean zintzilik zeukan uztaia artu, ari gezi bat erantsi, artzaren bularrera apuntatu eta tira. Baiña piztia leenaz gain asarre erazteko bestetarako etzan ura izan. Ala, mutikoagana alderatzen asi zan.

Onek, berriz, atzeraka ekin zion, arpegirik jiratu gabe, ordea, eta aiztoa eskuan zuala. Baiña amildegiaeren ertzera ustegabeen iritxi eta oiña irriztatu egin zitzaion. Erori eta beeko errekaraiño joango zan, eskuarekin ezpel bati eutsi izan ez balio.

Ura zan, beraz, mutikoaren egoera larria: bera ezpel xixtrin batetik zintzilik; beean, bildurgarriko zuloa; eta aurrean, deabru guziak berekin zituan artza. Eskua laster nekatu eta indargabetuko zitzaiola dudarik etzan. Zer egin?

San Pedrori laguntza eskatu zion, komentuko Zaindariari alegia, larritasun artatik libra zezan. Bitartean, artza ara-onera zebillen, atzaparra luzatu eta mutillari nundik erasoko zion. Baiña une artantxe arrikada indartsu batek piztiaren burua jo zuan. Segituan, bestea eta bestea. Artza orduan atzeraka joan zan, mutikoa utzita: eta onek itz auek entzun zituan:

- Eutsi, motell, eutsi, or gaituk eta!

Artzai batzuk ziran, artzaren orruak entzun eta korrika etorriak. Beren beso indartsuak printzipearengana luzatu eta bizirik eta onik gora atera zuten. Etzekiten aiek bere biziaz etsita zegoan gaztetxo ura nor zan. Baiña ori jakinda ere, egin zutena baiño geiago ezin egingo zuten.

Alfontso ori ogei ta amar urtean (1104-1134) izan zan Aragoiko eta Naparroako errege. *El Batallador* izengoitia etzioten noski utsaren truke erantsi. Moroei gerra asko egin zien, eta iri asko artu: Tudela, Zaragoza, Rueda, Ricla, Tarazona, Calatayud, Daroca, Monreal, Molina... Andaluziraiño ere iritxi zan bere soldaduekin. Ogei ta bost milla kilometro kuadratu kendu zien mahomatarrei. Okerrena, Urraka Gaztelako erregeiñarekin ezkondu eta etziralala alkarrekin konpondu.

Fraga erria artu nairik il zan, erreinua *órdenes militares* izenekoei ematen ziela testamentuan esanda. Baiña naparrak etzuten ori ontzat artu, eta Garcia Ramirez izendatu zuten errege. Aragoitarrak, berriz, errege zanaren anaia ekarri zuten, Ramiro I, komentu batean praile zegoana.

Baiña emengo artzaiei zor zien mesedea gogoan izan zuan beti Alfontso erregeak. Nola aaztuko zitzaizkion, izan ere, beeko zuloko arkaitzak eta erreka, eta artzaren atzaparrak, letagiñak eta kalparra? Ala, erri ontako jendearekin talde berezi bat osatu zuan, *Monteros Reales* izenarekin.

Nik, oiek danak buruan pasa eta *Boca del Infierno* ontan aurrera jarraitu det. Beste aldean, ordea, orra paradisoa aurkitu. Ozako baso zoragarria alegia: pago, piñu eta izaiez betea eta mendi-punta zorrotzez inguratua: Peña Forca, Chipeta, Castillo de Acher, Petrechema... Txoriak eta kirkirrak kantari ari dira. Mendi-beien zintzarriotsa bestea...

Basoa igaro, kotxea utzi eta ibiltzeari ekin nion, begien aurrean gaillurretako elurra nuala, eguzkiak jo ta

diz-diz egiten zuana. Emendik da *Aguas Tuertas* eta *Ibón de Estanés* ur-putzu ikusgarrira joateko bidea.

Udaran jendez beteta egoten da paraje au. Euskaldunak ere joera aundia dute onera. Gaur, berriz, iñor gutxi dabil emen. Orregatik, udaberria urteko sasoirik ederrena da iñora joan eta bazterrak ikusteko. Bakar-bakarrik ibiliko zera, mendi guzia zurea bazendu bezela.

El Diario Vasco, 1999-08-01

Basurde-eiztari ausartak

Orain irurogei ta amairu urte, 1926-an, komeri laztzak zituzten Ultzama parteko eta Arraitz erriko Kazteluzar baserrian; basurde bat soro batera sartzen zitzairen.

Ezin buruturik, abisua eman zieten Almandozko eiztari famatu batzuei. Baita aiek automobil batean eta Belatetik barrena etorri ere, pizti orren lanak errez egingo zituzten uste osoan.

Iritxi eta beste ezertan asi baiño leen, apaldu egin zuten, badaezpada ere. Etzan otordu ariña izango, noski. Gero, kafea artu eta purua piztuta, gizon bulartsu aiek edozertarako prest jarri ziran. Baita etsaiez eta kañoiez betetako mendi txorrotx bat artzeko ere.

Aietako bati, ordea, leiotik kanpora begiratzea bururatu zitzaion. Gaugiro ederra zegoan, illargi betearen zeruaren erdian zala. Baiña zer ikusten dute aren begiak? Basurdea betiko soroan patxara ederrean!

Eskopeta eta naiko munizio artu eta oin-puntetan kanpora dijoa. Arritzekoa, ordea: basurdeak ez du iges egiten. Eiztariak orduan bi tiro tiratzen dizkio, eta zazpi posta sartu.

Tiro-otsak entzundakoan, lagun bat etxetik kanpora korrika ateratzen da, zer gerta ere laguntzera, eta basurdea an ikusten du azken arnasetan. Baiña berak ere bi tiro tiratzen dizkio, tirabidean artu bezin laster.

Taldeko beste lagun bat ere, Ameriketara izandakoa bera, antxe dator guztizko apuroan, galtzak ia galduan, beren txakurra, *Jurio* izenekoa, ondoan duala. Eiztari onek ere, gau illunean fiatzerik ez dagoanez, beste bi tiro sutu zizkion basurdeari.

Ondoren, eiztari guziak alkarrengana bildu ziran, kontsueloz beterik, gau artan suertoso samar zebiltzala eta:

Etzan txorakeria
oiek zuten poza,
basurdi ori janez
biar zutela goza.

Ala ere, inortxok etzuan basurdearengana pausorik eman, etxetik linterna bat ekarri artean. Ura eskuratu-takoan, badijoaz pixkanaka, eta gerturatzean ura uste-gabekoa! An illotzik zer izango eta etxeko txerri buztan-motz bat!

Ori ikusiagatik, zentzu oneko gizonak ziranez, etzuten bururik galdu. Onela mintzatu ziran:

- Lastimagarria! Baiña obeko degu segidan odolus-tutzea, al dana aprobe txatzeko, guzia alperrik galdu gabe.

Danen artean etxera eraman eta bear ziran lanak egin zizkioten. Gero, gibela prestatu eta berriz ere apaldu. Zertarako goseak egon?

Baiña jende umilla eta apala ziranez, etzuten inondik ere beren azaiñaren otsa eta fama zabaltzerik nai izan. Ona zer bururatu zitzaien:

Ongi pentsatu zuten
nola manejatu,
jendeak etzezala
asko murmuratu.
Esaten dute -baño
nola siñestatu?-
etxeko beiak diola
adarron bat sartu.

Ondoren, alaitasunez eta pozaren pozez, etxeko bidea artu zuten:

Eizilari oriek
amekak aldian
abiatu dirade
Baztana bidian;
oien guziengatik
umore ederrian,

sartu izan biaute
beuren errian.

Guretzat dudarik ez da onako kanta au edo antzeko
besteren bat kantatuz egin zutela etxera bidea:

Au dek umoria!
Utzi alde batera
euskaldun jendia!

Belate aldeko pago-adarretan pake-pakean zeuden
ontzak izutu eta zalapartaka iges egingo zuten gau artan.

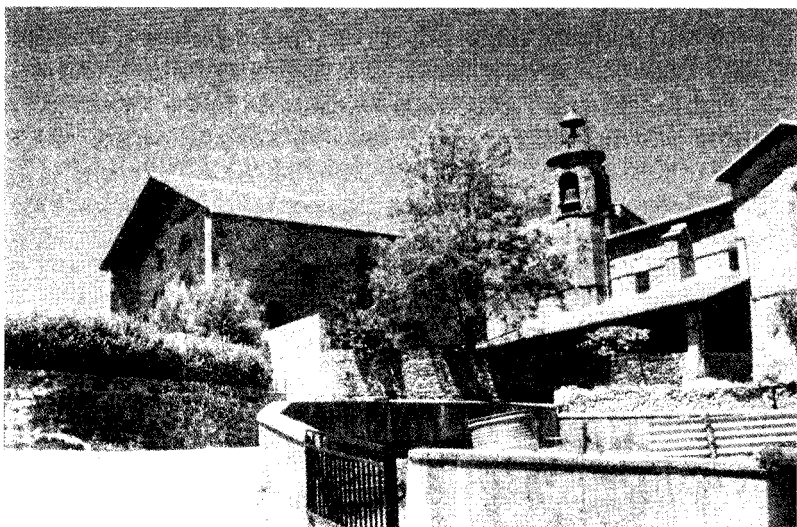
Baiña izkutuko gauzak nola edo ala jakin egiten dira
mundu ziztrin ontan. Apustu egingo nuke eiztariak berak
ere etzutela beren sekretu ori bear bezela gorde.

Edozein moduz, andik denbora-puska batera izenbu-
rua onela zuan bertsopaper bat agertu eta zabaldu zan:
Bertso berriak gazte batek jarriak. Eta beeko barrenean
moldiztegiaren izena: *Bengaray Impresor - Pamplona*.

Paper ortatik artuak ditugu idazlantxo ontarako gai-
ak. Bertso-sail asko prosara errez itzuli ditezke, izan ere,
eta kontakizun dotore eta egoki biurtu. Ala, gaurko ontan
ortara saiatu gera.

Lerro auek idatzi ondoren, Belate aldera ninjoan ba-
tean, Arraizko erriraiño saieskatu nintzan, eta Kazteluzar
baserriaren galdea egin. Baiña izen ortako etxerik an ez
dagoala erantzun zidaten. Ez dakit zer izango dan: edo
bertsopapera gaizki ala baserri ori geroztik galdua.

El Diario Vasco, 1999-08-15

Arraiz, Ultzama.

Estibalizko Ama Birjiña

Estibalizko Amaren santutegia, irakurleak jakingo duanez, Gasteiztik sortaldera dago, gain batean. Muiño ori toki egokia da iñoren joan-etorriak andik zaintzeko. Arabako ordeka, izan ere, gaur ez-ezik, nai eta nai ezko igarobidea izan da betidanik. Ortik barrena zihoan Burdeostik Astorgarako erromatar galtzara ere.

Oitura berezi bat bazan Estibalitz ontan garai batean, Naparroako Santxo Aundia erregeak agiri batean ontzat emana, naiz eta istorilari batzuek idazki ori gezurrezkoztat jotzen duten.

Maiatzaren leenengo egunean, eguzkia mendien gainetik agertu orduko, jende-taldeak an eta emen ikusten ziran Arabako bideetan, danak ere Estibalitz aldera zijoazenak. Agintari batzuk leendik igo, bertako praile nagusiarekin bildu eta jendearen zai an egoten ziran eliz-atarian. Aietako batek onelatsu esaten zien bildutakoei:

-Dakizutenez, iñork iñori iraiñik edo okerrik egin badio, urte guzian ez da izango ezpataren bidez mendekurik edo ordaiñik eskatzeko eskubiderik. Ortarako eguna gaurkoa da, eguzkia mendien atzean ezkutatu arte. Asmo ori dutenak nigana ager ditezela, arren!

Ortara etorriak ziranak aurrera pausoa ematen zuten orduan, nork zer kalte egiña zion azalduz, etsai ori an bertan burrukatzera desafiatuz eta erabiliko ziran armak seiñalatu. Praile nagusiak onela esaten zien:

-Fede santuaren izenean, elizan sar gaitezen orain danok.

Sartu eta Ama Birjiñaren irudiaren aurrean meza ematen zan. Jendeak serio asko entzun ere bai: batzuk kezketan, andik atera eta burrukatu bearra izango zutelako; aien adiskide eta familikoak bildurrez, zer gertatuko ote zan; eta beste batzuk erreguka, burrukazale aiek arro-

keria baztertu eta adiskidetu zitezen. Bukatutakoan, apaizak onelatsu itzegiten zien:

–Jesukristo gure Jauna, bere etsaiantzat barkazioa eskatuz il zan gurutzean. Orregatik, nik auxe esango di-zuet: gorrotoa utzi eta pakea egin ezazute, arren!

Iru bider errepikatzen zituan itz oiek. Batzuk, bai, al-karri besarkada eman eta adiskidetu egiten ziran. Beste batzuk, berriz, beren gorrotozko setarekin segi.

Orduan ateak zabaldu eta agintariak elizatik kanpo-ra irteten ziran, eta arrizko aulki batean eseri. Atzetik, amore eman nai etzuten zaldunak kanporatzen ziran. Bar-ruan, berriz, otoizka gelditzen ziran praileak, fededun batzuk eta adiskidetu berriak.

Ondoren, zelai artan ura arma-otsa! Etziran gelditzen etsaia illik edo zauriturik erori arte. Bertako belarra eder-ki gorritzen zan.

Egun luzeak dira maiatzekoak. Baiña noizbait ere eguzkia izkutatu egiten zan. Orduan bukatutzat ematen zan joko negargarri ura. Baita Estibalizko kanpaiak buel-taka asi ere, eta inguruko errikoak erantzun, urtebeteko pakea asia zala adieraztearren.

San Juan eguna ere ospetsua izaten zan emen. Ama Birjiñaren irudia prozesioan atera eta apaizak eta erri-jendeak laguntzen zioten. Kanpaien otsa goitik beera za-la eta eunka kandelen erdian, Gasteiz ondoko Arriagara eramaten zuten. Iritxitakoan, ango San Juan Txiki ermi-tan meza eman.

Urrena, ondoko zelai batera. Arabako ordezkariak antxe biltzen ziran, aritz baten itzalean; eta, Bizkaikoak Gernikakoarenean bezela, beren erabakiak artu. Arriaga-ko Kofradia zutik egon zan bitartean, oitura orrek ere iraun zuan. Baiña 1332-ko apirillaren 2-an galdu, Araba Gaztelarekin bildu zanean. Ortarako Alfonso XI erregea etorri zan; eta, Arabako fueroak eta legeak gordeko zitua-la zin egiterakoan, onela esan zuan:

–Zadorra ibaiaren urak beetik gora leenago joango di-ra, lege auek galduko diran baiño.

Orregatik, San Juan egunean eta urte mordoan, Arabako diputaduak Zadorra ibaiaren bazterrera joaten ziran, jende-mordo aundiarekin batera. Ara iritxi eta artarako zegoanak aitaren egin, paper edo eskutitz bati musu eman eta erre kara botatzen zuan. Urak beeruntz eramaten zuan noski, eta orduan danak pozik, txaloka eta oiuka, fuero zaarrak seguru zeudelakoan.

Batean, Eztibaliztik Arriagara prozesioa abiatzerakoan, Ama Birjiñaren aurrerako kandela aundi batzuk piztu zituzten. Batzuek, ordea, kandela oiek angarilletan bizkarrean eraman nai eta onela oi ugin zuten:

–Gain boa!

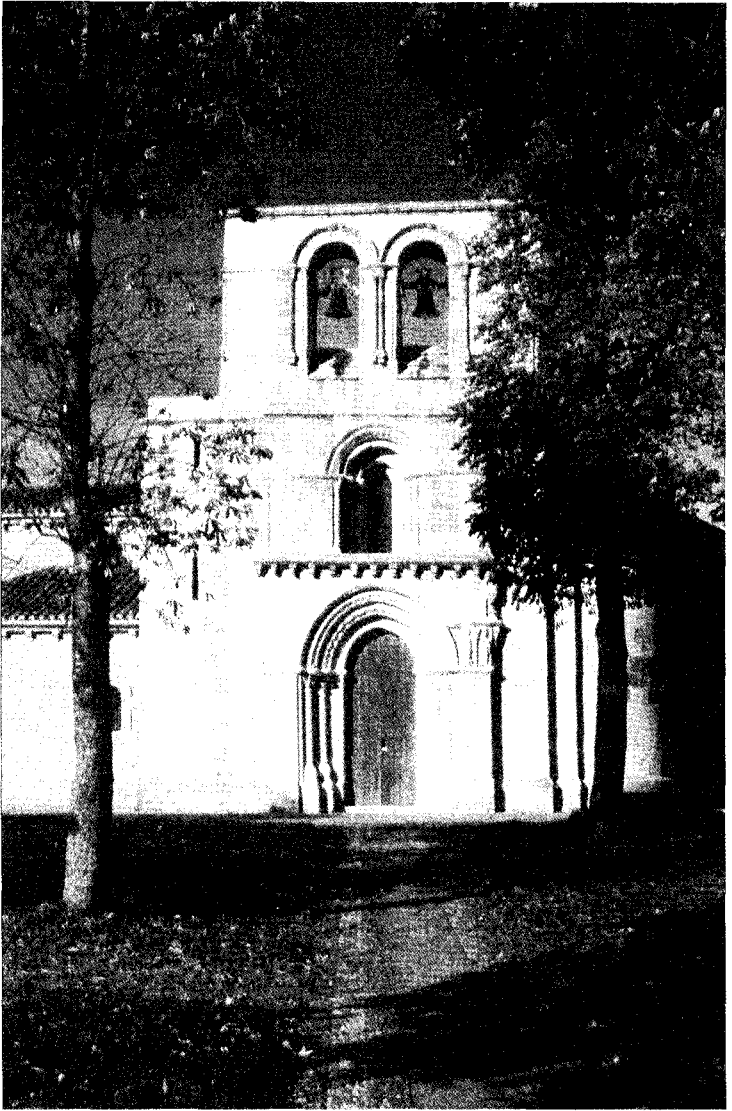
Beste batzuek, berriz, beerago nai zuten, besoa beeruntz luzatu eta eskuarekin elduta, eta aiek:

–Oiñez!

Ez bat eta ez bi, alkar txikitzen asi eta ortik sortu omen ziran *Ganboatarrak* eta *Oñaztarrak* izeneko alderdiak, Erdi Aroan Euskal Erria odolez gorrituko zutenak. Beste zenbaiten iritiz, berriz, Ulibarrin edo beste nunbait gertatu zan ori.

Martxoan izan nintzan Estibalitzen. Ama Birjiña eta eliza bisitatu ondoren, ara-onera ibili nintzan. Ederrakango bistak. Alde batera, Gorbeia, Anboto, Elgea, Aizkorri, Aratz... Bestera: Urbasa, Entzia, Gasteizko mendiak, Badaia... Gasteizko lautada guzia berde-berde ageri zan, galsoroak urte-garai ortan egoten diranez. Zenbat errixka ikusiko dira gain artatik?

El Diario Vasco, 1999-08-25

Estíbalitz, Araba.

Oroel mendiko erensugea

Mendizaleak eta eskiadoreak ain maitea duten Jaka erritik egoaldera begiratuta, Oroel izeneko mendi aundi eta zabala ikusten da. Baiña Yesako urtegitik aurrera dijoazela, gaillur ori bera bide luzean izango dute begien aurrean; punta txorrotx bat bezela, ordea. Olakoxea degu San Donato mendia ere: Uarte-Arakil aldetik, mendi zabal-lodikotea; Etxarri-Aranaztik, berriz, tontor liraiña.

Oroel mendi orrek ere badu bere leienda. Liburuetan irakurri izan det. Baiña nik emen erri-gizon baten aotik entzun bezela kontatuko det. Hilario Jarne zeritzana bera, San Juan de la Peña santutegiaren ondoan dagoan Atarés errian jaio eta bizia. Berak bere bizitza kontatuta, *Junto al fogaril de Atarés* izeneko iru liburu osatu genituan alkarren artean.

Oroel mendian bai omen zan, leengo zaarrak ziotenez, leitza-zulo bat, erensuge bildurgarri baten babeslekua eta bizitokia zana. Andik erne asko zeletatzen zuan ganadurik iñun ageri zan. Mendiaren oiñetik antxe pasatzen baitziran Pirineoko lepoetatik Ebroko ibaiaren erribera aldera udazkenean zijoazen artaldeak; baita ere udaberrian bueltan igotzen ziranak ere.

Alakoetan, mendiaren egaletan beera jetxi, ganaduren batzuk zora arazi, bere zulora eraman, eta antxe ito eta jan egiten zituan.

Baiña ganadurik billatzen ez bazuan, gauza bera egiten zuan kristauekin ere. Jaka aldeko jendea bildurrez aidean bizi zan, beraz, pizti gaizto arekin ezin buruturik.

Batean, ordea, Jakako kuarteleko militarren batek okerren bat egiña zuan; eta juzkatu eta eriotz-pena eman zioten. Baiña barkatuko ziotela, orratik, erensuge ura akaatzen bazuan.

Atarés, Huesca.

Militar ura azti batengana joan zan orduan, lan ori nola egingo zuan galdetzera. Azti orrek, berriz, ispillu aundi bat eta ezpata bat eman zizkion, eta bai nola jokatu bear zuan erakutsi ere.

Militarra mendian gora abiatu zan, bere ispillu eta ezpatarekin. Erensugeak, berriz, bere zulotik antxe ikusi zuan gizontxo mukizu bat beetik gora nola zetorkion. Ura irentsi bearrez, berak goitik beera jo zuan, sudur-mintzetatik sua zeriola.

Alkarrekin topo egin zutenean, militarrek ispillua aurre-aurrean jarri zion erensugeari. Au, alako pizti itxusia aurrean ikusita, arrituta gelditu zan, ispillutik begirik ezin kendurik; eta orduan militarrek lepoa moztu zion ezpatarekin.

Hilario Jarne jaunak esaten zidanez, bera eta bere lagun bat mutikotan sarritan ibiltzen ziran auntzekin mendi ortan. Erensugearen kontua ipui utsa zala jakiñagatik, aren leitza-zuloa nun izan zitekean arretaz begiratzen omen zuten. Zulo txikiak, bai, ikusten zituzten; baiña pizti aundi arek bear zuan ainbestekorik ez.

Berdin egiten zuan Itsasondoko Urkia baillarako Bixente Barandiaran adiskideak ere, berak bere *Zartu gabe ezin bizi* liburuan kontatzen duanez: Murumendiko Damaren koba-zuloari begiak ondo itsatsi, naiz eta andre orrengan federik ez izan.

Bi aldiz igoa naiz ni Oroel mendi ortara. Batean, ipar aldetik. Egal basotsua da ori, piñu lerdenez jantzia. Martxoan zan eta eguraldi bikaiña zegoan. Pirineo mendi-katearen puska aundi bat ikusten zan goiko puntatik. Tontor-zerrenda luzea, alegia, danak txuri-txuri, zeru urdiñaren azpian. Ego aldera, berriz, lurralde legorra eta menditsua ageri zan, *Peña Guara* izenekoak bere burua danen gainetik altxatzen zuala. Aren atzean, Hueskako zabaldegia dago; baiña ez genduan ikusten.

Beste batean ego aldetik igo nintzan. Abuztua zan, eta eguraldi eguzkitsua egiten zuan. Ala ere, Pirineoko gaillurrak erdi estalita zeuden. Frantzia aldean euria zala

ematen zuan. Ango laiñoak onunzko aldera pasa nai, baiña mendiak ez uzten.

Egal au soillagoa da. Antxe ikusi nuan *Virgen de la Cueva* izenekoaren ermita edo koba-zuloa. Barrunbe ura utsik dago orain, Ama Birjiñaren irudia Jakara eraman zuten eta. Baiña zurezko aulki batzuen puskak an zeuden oraindik ere. Jaiera aundia zion inguruko jendeak Andre Mari oni. Aren festa gaur egunean Jakan egiten dutela uste det.

Roque Alberto Faci idazleak kontatzen duanez, mutil bat auntz-talde batekin ibiltzen zan mendi ontan, eta auntz bat koba ortan maiz sartzen zala ikusi zuan. Aren atzetik joan zan, bada, egun batean, eta Ama Birjiñaren irudi ori antxe aurkitu.

Virgen de la Cueva orrentzat sortua omen da kanta ezagun ura:

*Que llueva, que llueva,
la Virgen de la Cueva,
los pajaritos cantan,
las nubes se levantan...*

Gure ume-denboran, beintzat, askotan kantatzen genduan kanta ori, euria asten zanean batez ere. Txikitik ikasitakoa nundik zetorren zaartu ta gero ikasi nuan, beraz.

El Diario Vasco, 1999-08-29

Hilario Jarne jauna, Atarés.

San Pedro de Cardeña

San Juan aurreko egunak dira; urteak dituan luzee-
nak eta ederrenak. Burgos aldera etorria izanik eta egin-
kizun guziak goizean bukatu, egokiera ona det arratsal-
dean San Pedro de Cardeña ezagutzera joateko.

Logroño bidea artu eta urrena eskubira. Zelai za-
balak onako aukerak. Bai altuak ere, ia milla metrora irixten
diranez. Zeru urdiña goien; soroak ezker-eskubi. Garia
burututa dago, eta kolore berdea argitzen asia. An urru-
tian Sierra de la Demanda izenekoaren gaillurrak ikusten
dira.

Alako batean ordeka onek magal gozo bat egiten du;
txoko bat, alegia, eta an ageri da, zugaitz ederrez ingura-
tuta, Cardeña-ko komentua.

Olako tokietan oi dedanez, bertako berri ematen
duan liburua leenbaileen eskuratu det: *Jesús Marrodán:*
San Pedro de Cardeña: Historia y arte, Burgos, 1993; eta
irakurtzeari ekin, itzalpe batean eserita, ateak zabaldu bi-
tarteetan.

Bisigodoen garaian, VI mendean, Teodorico printzi-
pea eizean zebillen inguru ontan. Iturri bat ikusi eta eda-
tera jetxi zan. Baiña logaleak menderatu eta lo artu zuan.
Andik laster, ordea, larri eta estu esnatu zan, eta bai il
ere. Aren amak, Santxak, etorri eta semearen gorputzari
bertako ermita batean lur ematea agindu zuan, asmo au
arturik: bertan, Arantzazuko kanta zaarrak diotenez, “ko-
mentu poderoso” egingo zuala.

Ala, auxe omen da beneditarren leenengo monaste-
gia Espaiñian, San Benito il berria zala eraikia. Orduko
aztarren batzuk ere agertu izan dira emen.

Baiña andik berreun bat urtera, IX mendean, moro-
ak Espaiña geienaren jabe ziran. Batean, 834 urtean-
edo, beren indar guziak bildu eta iparraldeko kristau lu-

rretan sartu ziran, eraman zezaketena lapurtuz eta ezin zutena kiskaliz. Onera etorri eta berreun bat praile il zituzten. Gero, komentuari su eman. Abuztuaren 6-an gertatu zan ori.

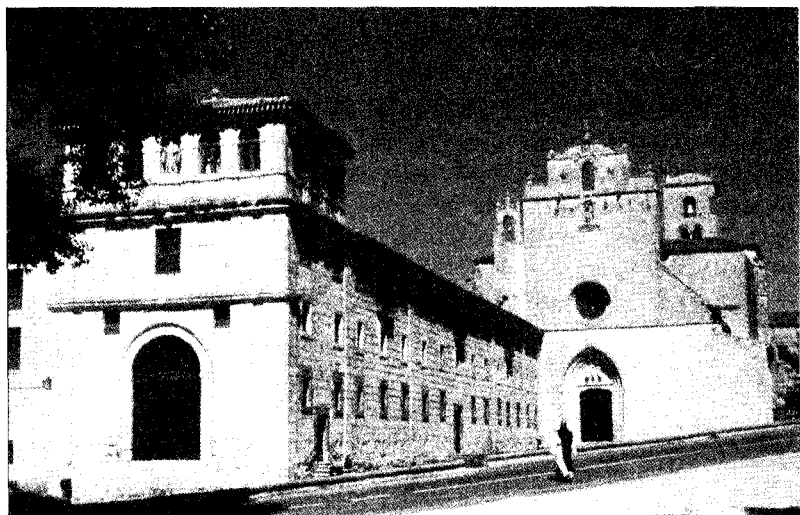
Moroak aldegindakoan, ildako praileak *clauastro* batean lurperatuak izan ziran. Baiña ondoren, urtero, egun ori irixtean, ango arri zaarrak busti eta gorritu egiten omen ziran. Martiri aien odola zala etzuan iñork ere dudarik egiten. Elizak praile aiek santu izendatu zituan 1602-an.

Komentu onek bereala altxatu zuan osterera ere bere burua. Ala, XI mendean, emen zituan bere andre eta alabak Cid Campeador zaldun famatuak.

Onak, erregeak erbesteratu zuanean, Arlanzón ibaia-
ren bazterrean egin bear izan zuan leenengo gaua, Bur-
gosen iñork ere ostaturik eman etziolako, erregearen bil-
durrez noski. Urrengo egunsentian iritxi zan onera eta
atea jo, oillarrak kukurruku ari zirala: *Aprisa cantan los gallos e quieren crebar albores*. Praileak errezatzen ari ziran eta presaka azaldu ziran, kandelak eskuan zituztela. Bai zaldunaren andrea eta alabak ere, azken auek beren neskameen besoetan. Egun gozo batzuk alkarrekin pasa ondoren, goiz batez meza entzun eta banatu ziran, azkazala aragitik kentzea bezin mingarria bazitzaien ere: *assis parten unos d'otros como la uña de la carne*.

Zaldun ura antxe joan zan bere mendekoeekin, moroei gerra egiñez bizimodua ateratzera. Baiña aren berriak etziran bere andreak nai bezin sarri oneraiño etortzen. Ala, eliz-torrera igotzen zan, eta an zai egon, mandatari-
ren bat noiz azalduko.

Andik urteetara, albiste pozgarria iritxi zan orratik: Cid jauna Balentziaz jabetua zala eta bere familia ara eramatea nai zuala. Alaxe egin zuten. Esan bearrik ez dago ondo artuak izan zirala. Iritxitakoan, torre batera igo eta arrituta gelditu ziran, Gaztelako lur gorrietan oituta, iriaren jiran alako baratz emankorra ikusita, aruntzago itxaso urdiña zala...

Cardena, Burgos.

Usterik gutxienean, ordea, orra Afrikatik beste olatu bildurgarri bat etorri, *almorávides* izeneko moroak alegia, aurrean arrapatutako guzia apurtu bearrez. Cid jaunak Balentziari eutsi zion, ala ere. Baiña 1099-ko uztaillaren 10-ean il zan, aurten bederatzireun urte, beraz. Andik iru urtera, alarguna lekua ustu bearrean aurkitu zan; eta bere senarraren gorputza artu eta Cardeña ontara ekarri zuan. Bera ere emen lurperatu zuten ildakoan.

Urteetara, 1808-an, Napoleonen soldaduak ederki astindu zituzten emengo gauzak. Aien jeneral batek, Thiebault jaunak, senar-emazte oien ezurrak Burgosko katedralera eramatea agindu zuan urrengo urtean, eta geroztik an daude.

Praile-komentu guziak itxi egin ziran 1835-ean. Cardeñako au ere utsik gelditu zan. Erljioso batzuk ibili ziran andik urteetara ikusmiran, berriz ere etorriko ote ziran. Baiña leen bezin utsik jarraitu zuan, gure anai arteko gerrara arte. Orduan presondegi biurtu zutenez, betekada ederra artu zuan, lau bat milla bizilagun izan ziran eta batera, gogo aundirik gabe, *ostatu* ontan.

Baiña Cister-ko praileak 1942-an etorri ziran, eta geroztik emen daude, komentu aundi-eder au zainduz.

Nere itzalpetik atera eta banoa, ateak orain, lauretan, zabalduko diranez. Eliza gotiko ederra da. Argia goiko leio estu-luzeetatik sartzen da, otoitz-giro ederra sortuz. Turista-mordoa barruan. Austriarrak dira. Alako batean, beren eliz-kanta bat kantatzeari ekin diote. Bai ederki ere, lurralde artakoak oi dutenez. Barrura goaz, praile erakuslea etorritakoan. Onek gazteleraz itzegiten du, aren esanak taldeko andre batek beren izkuntzara itzuliz.

Elizaren eskui aldera, kapilla aundi batean, antxe dago Cid jaunaren eta bere emaztearen illobia, aspaldian utsik dagoana. Ormetan, berriz, aien familiko askoren illobiak.

Ezker aldeko ate batetik atera eta martirien klaustro zarrera iritxi gera. Esan degunez, emengo arriak urtero gorritzen ziran.

Kanpora atera eta paseatzen nabillela, orra zutikako arri bat ikusi, idazki bat duana. Irakurri eta zera izan: Cid jaunaren *Babieca* zaldia emen lurperatua dala.

Kotxean sartu eta banoa berriz ere lurralde auetan barrena. Orra nere bidea nundik nora joango dan: Okako mendiak, Brujulako gaiña, Briviesca, Burebako zabaldegia, Obarenes mendiak, Pankorboko menditartea, Miranda, Ebro ibaia, Araba... Begiak gozatu ederra, beraz, galsoroen berdea eta zeruaren urdiña edanez...

El Diario Vasco, 1999-09-10

Calatañazor, Almanzorrek atabala galdu zuan erria

Madril aldetik nator, Soriako lurretan barrena. Abuztuan geranez, ederrak benetan zelai auetako galsoroen urre-kolorea eta arboladien berdea. Goien, berriz, zeru urdiña eta laiño txuriak.

Riaza eta Aillón igaro eta Soria irira iritxi baiño leen, ezkerrera artu det; eta kilometro pare batera orra begien aurrean Calatañazor erria, muiño baten gainean, jira guzian *murallak* edo arresiak dituala.

Aldapa igo, errira sartu eta Erdi Arora aldatu ote naitzen pentsatu det. Baiña tokirik geienetan garai artako jauregiak izan oi dira gure egunetaraiño zutik iraun dutenak; emengoak, berriz, jende xeearen etxe xaarrak dira, arri, egur eta buztinarekin eraikiak. Azpietan, berriz, egurrezko zutabeekin egindako pasealeku estaliak, Gaztelako erri askotan ikusten diranak.

Eliza XVI mendekoa da; baiña sarrera erromanikoa. Bai bataio-ponte bat ere. Santo Kristo ikusgarri bat esku-bira. Ezkerrera, erriaren bi bandera, aundi eta gorri, prozesioetan aterako dituztenak. Beso indartsuak bearko dira oiek tente eramateko, aizea dabillenean batez ere.

Aurrera segi eta gazteluraino iritxi naiz. Arkaitz baten gainean dago, amildegiz inguratua. Iru torre oraindik ere zutik, nola-ala bada ere.

Calatañazor erriaren izena eskolatik ezaguna izango dute nere adiñekoak. Ala ere, berritu dezagun orain ia mila urte emen gertatua.

Garai artan Almanzor zan Espaiñiako moroen buru. Kalifa ez bazan ere, aginte guziak bere esku zituana. Kristauen etsai amorratua izanik, auen aurka berrogei ta amabi erasoaldi egin zituan ogei ta sei urtean. Kristau lurretan sartu, alegia, eta aietan aal zuana il edo preso artu, balioko gauza guziei atzaparra erantsi, erriak eta eli-

zak erre, gazteluak apurtu... Eta beti ere garaile atera oi zan ura.

Aren asarrea eta gorrotoa ondo probatuak ziran Zaragoza, Leon, Astorga, Gormaz, Bartzelona, Coimbra, Atienza, Osma eta abar eta abar.

Santiagoraiño sartu eta ango elizari lur jo erazi zion, apostoluaren illobia errespetatu bazuan ere. Gero, ango kanpaiak artu eta kristau prisioneroen sorbaldetan Kordobaraiño eraman zituan, ango mezkitan aoz gora jarri, olio bete eta argi egin zezaten.

Kristau erreinuak izuak artuta eta ia etsita zeuden, berriz ere moroen oinpean eroriko ziran.

Ala, 1002 urtean, Almanzor ori Errioxako San Millán de la Gogulla-raiño etorri zan, eta txikizio negargarria egin. Andik bueltan, Canales, Mansilla, Neila eta Muriel pasa eta Calatañazor ontara iritxi zan. Baiña emen kristau indarrekin topo egin zuan. Leongo eta Naparroako erregeak eta Gaztelako kondea alkar artu eta aren aurka etorriak ziran; eta aldi ontan beste txori batek jo zuan kuku. Almanzor galtzaille atera, alegia. Gaixorik zettorrela edo orduan gaixoturik, andik egun gutxira Medinaceli-n il zan, tristuraz esaten dutenez, abuztuaren 10-ean.

Almanzorrek, burrukaldi baten ondoren jantziak aldatzerakoan, erantsitako autsa jaso eta kutxa batean gordetzen zuan. Baita kutxa ori toki danetara eraman ere, ildakoan autsa bere gorputzaren gaiñera bota zezaten, orrek zeruko atea zabalduko ziolakoan. Aren nai ori txin-txo beteaz illobiratu zuten.

Gau artan, Kordoban, Guadalquivir ibaiaren bazterretan, artzai-itxurako bat agertu omen zan, negarrez eta zotinka onela ziola:

–*¡En Calatañazor Almanzor perdió el tambor!*

Ñor urbiltzean, iges egiten zuan; urrutiratu eta an bere kantarekin segi. Andik egun gutxira gertatuaren berri iritxi zan, eta orduan dana ulertu.

Burrukaldi ori gizaldietan orrela kontatu zan. Baiña gero istorilari txorrotxak etorri ziran, kronika zaarretan

txeetasun asko oker zeudela ikusi, eta gertakizun ori dana gezurra zala erabaki zuten.

Lasai geldituko ziran, epai orrek *in saecula saeculorum* zutik iraungo zualakoan. Baiña Sánchez Albornoiz jaunak dionez, orain urte batzuk, Afrikako Fez irian, mezkita batean zerbait konpontzen asirik, zoko batean Andaluziatik ekarritako esku-idazki batzuk azaldu ziran. Eta, aietan agertzen danez, Calatañazorko burrukaldia benetan gertatua da.

Almanzor miñez izaten zan, *arthritis gotosa* batek jota. Aragi geiegi janez sortzen da sarritan gaitz ori. Zaldi gainean ezin ibili eta angarilletan eramaten zuten. Berak onela zion:

–Millaka soldadu nere mende dauzkat. Baiña ni aiek danak baiño errukarriagoa naiz.

Gauean ezin lo artu eta onela esaten zuan:

–Nere mendekoak zurrungaka lasai egongo dira. Nik, berriz, iñoiz loak artzen banau, begi bat itxita eta bestea zabalik egon bear izaten det.

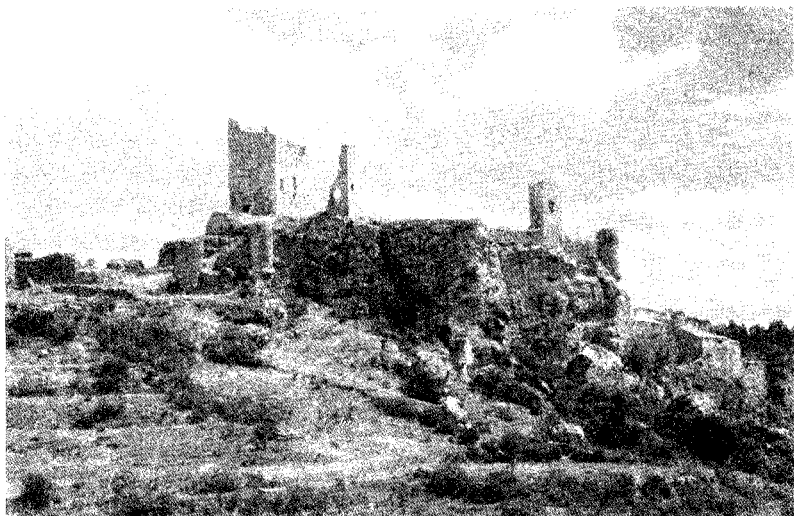
Gaztelutik jetxi eta kaleetan barrena nabillela, atari batean amona xaar batzuk topo egin ditut.

–Emengo bataillaz zer zioten leengo zaarrak?

–Etzan emen izan, emendik gertu dagoan *Cerro Milanos* izenekoan baizik. Anka-ezur batzuk agertu izan dira angosoro batean. Andik egun batzuetara, Almanzor ori Medinaceli-n il zan, eta bertan lurperatu zuten. Baiña aren illobia ez dute oraindik aurkitu, billa saiatu badira ere, gorputzarekin batera urrez betetako ontziren bat ere sartu omen zuten eta.

Erri au dotore berritzen ari dira. Ortarako diru asko bearko da, baiña bertako jendeak igerri dio beren etorkizuna nun dagoan. Suerte ona opa diegu. Ni, berriz, bertan ordu pare bat gustora igarota, banoa berriz ere nere bidean aurrera.

El Diario Vasco, 1999-09-22

Calatañazor, Soria.

Peña de Francia santutegian

Extremadurara joan bearrean naiz, Diego Rodríguez eta bion artean prestatutako *Aprendiz de gañán* liburua-
ren aurkezpena egitera. Abiatu aurretik mapa zabaldu eta
toki ikusgarriren bat aukeratu, arunzkoan bisitatzeko.
Nere begiak bereala berezi dute *Peña de Francia* santute-
gia, Salamanca eta Cáceres probintzien mugan dagoana.

Lurralde menditsua onako au, *Sistema Central* izene-
koan gaudenez. Maldak aritz, arte, gaztain eta piñuz jan-
tzita daude. An eta emen erri txikiak, beren teillatu go-
rriekin. Tontor bat urrutian, arri utsa dana, alboko men-
dien artean nabarmen. Nik nai dedana uraxe da.

Bista ederrak gaillurretik, onek 1.720 metro dauka-
nez. Iparraldera, Salamankako zabaldegiak; egoaldera,
Extremadurakoak; sortaldera, Avila aldeko mendiak, Cal-
vitero eta Gredos-ko gaillurak. Sartaldera, Portugaleko
mendiak...

Baiña zergatik *Peña de Francia* izen ori? Seguruena
au izango da: moroak bialdutakoan, lurralde au bizilagun-
ez ornitzeko, frantzes-mordoren bat ekarriko zuala erre-
geak. Ortik inguruko zenbait izen: *Sierra de Francia*, *Río
Francia*, *Meseta del Francés*, *Nava de Francia*...

Albo-erri batean, Sequeros-en, bazan XV mendean
Juana izeneko neska bat, *la moza santa* esaten ziotena.
Batean, gaixotu, kordea galdu eta, bere onera etorritako-
an, zera esan zuan: *Peña de Francia* mendian Ama Birji-
ñaren irudi bat agertuko zala.

Andik amar urtera, Simon zeritzan frantzes batek ze-
ruko abisu bat artu zuan: *Peña de Francia* izeneko tokian
Zeruko Amaren irudi bat aurkituko zuala. Ala, Frantzia-
n barrena ara eta onera ibili zan bost urtean, toki ori ezin
billaturik. Baiña abots au noiznai entzuten zuan:

—¡Simón, vela! ¡Simón, vela y no duermas!

Simón Vela esan zioten berari andik aurrera.

Frantziako bideetan asperturik, Espaiñiara aldatu zan, Salamankara, emengo Unibertsidadean toki orren berri jakingo zutelakoan. Iri ontan zebillela, plaza batean nekazari batzuk izketan somatu zituan; eta, ondotik pasatzean, orra *Peña de Francia* izena entzun. Ori nun zan galdetu eta aiek bideratu zuten.

Mendi ontara igo, bi egun arkaitzetako zokoak aztertzen pasa eta alperrik. Urrengo gauean, orratik, Ama Birjiña bera azaldu, onela esanez:

–Ementxe zuloa egin eta aurkituko dezu.

San Martín del Castañar errira jetxi zan laguntza bila, eta bost gizonekin itzuli. Lanean gogotik egin eta ara Zeruko Erregiñaren irudia koba-zulo batean aurkitu. 1434-ko maiatzaren 19-a zan. Koba orren gaiñean ermitatxo bat dago gaur egunean.

Beste iru irudi ere agertu ziran: Santo Kristo bat, Santiago eta San Andres. Noizbait ere moroen bildurrez gordetakoak izango ziran danak ere.

Simon goien gelditu zan bere denbora guzira. Besteak beren errira jetxi eta agerpenaren albistea zabaldu zuten. Bereala, batetik eta bestetik gaiak eramanez, ermitatxo bat altxatu zan emen.

Andik bi urtera, gero eta jende geiago zetorrenez, Juan II erregeak dominikoak ekarri zituan onera, bertan komentu bat egiñik. Berak izan dira geroztik santutegi onen zaintzailleak.

Baiña 1835-ean *desamortizazioa* gertatu zan: praile guziak beren komentuetatik bota, alegia. Onako au uts-utsik egon zan ogei urtean. Baiña okerrena, irudia lapurtu egin zutela 1872-VIII-17-an. Betiko galdua zala etsi zuan jendeak.

Baiña andik amazapi urtera, 1889-an, apaiz batek nun zegoan esan, aitortza baten bidez ori ikasita. Etorri eta arkaitz-tarte batean billatu zuten. Baiña bitxiak eramanez, eta irudia oso zarpaildua. Ala, berria egin zuten, zaarraren puskak berriaren barruan sartuz.

Orixe da gaur egunean aldarean dagoana. Antxe ikusi genduan, kandela eta loreen erdian. Apaiz bat meza ematen ari zan, eta fededun-mordo bat ixil eta arretaz entzuten.

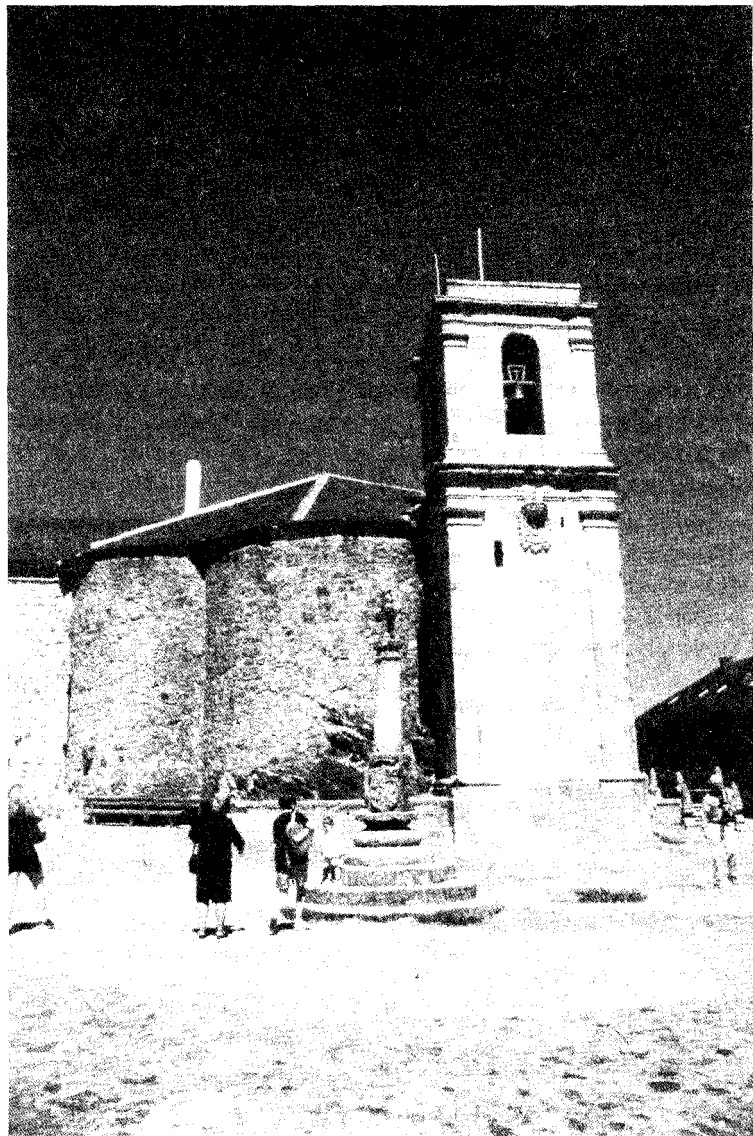
Arabako seme bat izan zan emen, dominikoa bera, Ama Birjiña onenganako debozioa xuxperten eta zabal-tzen geien saiatutako gizona: Constantino Martínez, beraren izena, Ulibarri-ganboan jaioa.

Beste euskaldun batek, Migel Unamunok, bere *Andanzas y visiones españolas* liburuan, atal bat eskeiñi zion santutegi oni, *El silencio de la cima* izenarekin. One-la dio:

«Unos días en la cumbre silenciosa, en el Santuario de Nuestra Señora de la Peña de Francia, teniendo a un lado, al norte, la llanada de Salamanca, como un mar de cálidos matices sembrados de islas de verdura, los manchones de los encinares, y de otro lado, al sur, las abruptas sierras de las Hurdes, y detrás la sábana de Extremadura. Y al pie los pueblecillos de la sierra de Francia, agazapados entre castaños, enviando al cielo limpio el humo de sus hogares, viviendo su vida recogida. Y allí arriba, en la soledad de la cumbre, entre los enhiestos y duros peñascos, un silencio divino, un silencio recreador. Silencio sobre todo.»

Ixiltasuna, beraz, leku ontan geiena gustatu zitzaiona. Baiña gaur etorriko balitz, zer esango ote luke? Ni izan nintzanean, udara eta eguraldi ona zanez, ura jendearen emana! Ura zarata! Bazter guziak kotxez beteta. Beste giro bat izango da, noski, negu-partean, menditontor au elurrez eta jelaz estali eta ekaitz guziak zigortzen dutela.

El Diario Vasco, 1999-10-10

Peña de Francia, Salamanca.

Beste San Fermin bat

Mirandatik gora Ebro ibaiaren ondotik joanda, Sobrón-go zintzur estuan sartu naiz. Mendi zakarrak ezker eta eskubi. Aien egaletan, arkaitz tente eta txuriak. Baita piñudi itxi-illunak ere. Oiek guziak ibaiaren azal garbian ispillu batean bezela ikusten ditut, presa batek emengo urak bildu eta gelditu egiten ditu eta. Ondoren, Tobalina-ko zabaldegia. Erri txiki politak nun-nai. Frías-ko erria ezkerrera, bere gaztelu ederra eta Erdi Aroko zubiarekin.

Trespaderne-n Oña-ko bidea artu det, egoaldera. Au-rean piñuz jantzitako mendiak ditut. Baita beste zintzur estu baten aoa ere. Andik barrena dator Ebro ibaia. Ni ere menditarte ortan sartu naiz. Emen ere arkaitz tente txuriak eta piñudiak ugari.

Bi kilometrora, eskubira artu eta Tartalés de Cilla-ra igo naiz. Erri au mendi-zoko batean dago, *Sierra de la Tesla* izenekoaren bukaeran. Soro txikiak ikusten dira, mendi-egaletan mailletan jarriak. Gogotik saiatuko ziran oietan leengo nekazariak; baiña gaur, ainbat tokitan bezela, geienak belardi biurtuta daude.

Erri au, beste asko bezela, ia utsik egoten da neguan, eta udaran bete-bete eginda. Ala, etxe zaarrak konpondu eta dotoretu egin dira. Berriak altxa ere bai.

Eliza txikia emengoa, erromanikoa. Onek erri au antziñakoa dala esaten digu. Orain milla bat urte gizon adoretzu batzuk onera etorriko ziran, mendiarekin eta baso-arekin burruka egiñez ogibidea irabaztera.

Sortaldera, oso gertu, baiña Ebro ibaia tartean dala, *Peña Mayor* izeneko mendia altxatzen da: goitik beera danna arkaitz soilla, pelotaleku baten aurreko pareta balitz bezela. Arratsaldeko eguzkiak argi egiten dio; eta aitz orren zuloetan putreak beren kabiak dituztenez, egazti oiek an ikusten dira mendiaren aurrean, patxara ederrean egan.

Erri ontara zerk ekarri nauan? Izenburuak dionez, beste San Fermin bat ere badala, eta nun eta mendi-zoko ontan. Orrela aurkitu det zenbait laguneren artean egindako liburu ontan: *Leyendas y fiestas populares del Norte de Burgos*, Villarcayo, 1988.

Erri ontan bazan, mende onen asieran, San Fermin ermita bat, eta bertan illobi bat idazki onekin: *Respices augustum de rupe precisum Fermini sepulchrum*. Euske-raz: Ona emen Ferminen illobi agurgarria, arkaitzetik aterea. Fermin au otoitz eta penitentzi-bizitza egindako bakarzale edo *ermitaño* bat izan zan, bere bizilekua Ebro ibaiaren mendi-zintzur onen sarreran zuana; eta lur eman ere bertan egin zioten, il zanean.

Andik urteetara, aren ezurrak erliki santuak zirala-ta, eramateko asmotan etorri zan Trespaderne-ko jendea. Illobiari eutsi eta indarra gogotik egin ere bai; baiña ezin iñola ere mugitu. Bein eta berriro saiatuagatik, beti alperrik. Azkenean, onela esan zuten:

–Emen badago gurea baiño indar aundiagoren bat, au guk eramaterik nai ez duana.

Orduan erri ontakoak etorri ziran, Tartaleskoak. Illobiari eskua erantsi eta luma bat balitz bezela altxatu zuten. Baita beren erri ontara errez asko ekarri ere. Orduan onela esan zuten danak ere:

–Erri ontan nai du.

Batean, Juan Alonsok, Villarcayo-ko aguazilla zanak, ermitan iñork ikusi gabe sartu, illobitik ezur bat atera eta etxera eraman zuan, familiaren osasuna arek ekarriko ziola-ta. Dana alderantziz gertatu, ordea: besteak leen bezin gaixo eta bera ere ondo-ezik jarri. Bere pekatua apaiz bati aitortu zion orduan. Onak santuaren erlikia bere illobira ekarri zuan, eta aguazilla eta danak besterik gabe sendatu ziran.

Beste bein, elizkizunen batean, gizon bat illobiaren gaiñean eseri zan. Baiña orduan abots lodi bat entzun zan: “*Surge!*”. Altxatzeko, alegia, erliki aiei begirune geiago zor zitzaie la eta.

Oitura au zuten leen erri ontan: legortea zanean, San Ferminen erlikiak atera eta Ebroko ertzeraño jetxi, joan-etorria otoizka egiñez, errogatiban alegia.

Erri-sarrerako itzalpe batean eseri eta kontakizun auek buruan berritzen ari naizela, kotxe bat ondoan gel-ditu eta bi gizaseme jetxi dira. Gipuzkoarra naizela esandakoan, aietako bati begiak argitu egin zaizkio. Bera, bertako semea izanik, urte askoan Billabonan lan egiña izan, orain erretiroa artuta badago ere.

San Fermin ermitaren paretak ezagutu omen zituzten berak. Erriko festak, santu onen omenez, irailaren 25-ean ospatzen dituzte. Aurten ere ala egingo dute.

Ebro ibaiak zintzur luze-estua du onako au, Valdivielso arantetik Trespadeneko erriraiño; Montes Obarenes dute izena emengo mendiak eta auetan barrena.

Zintzur oni *Desfiladero de la Horadada* esaten diote. Izen ori leengo bide zaarra egiteko arkaitz bat *zulatu* zutelako erantsi zioten. Baiña erriak *leienda* bat atera zuan ortik: kristauak, moroekin emen topo egin eta, burrukan asterakoan, onela esan zutela:

-*Es la hora dada.*

Zintzur ontan sartu gabe, Cillaperlata-ko bidea artuta, kilometro eskas batera eta piñudiz inguratua, Ama Birjiñaren ermita bat dago: *Nuestra Señora de Encinillas*. Aren inguruan bosteun bat illobi aurkitu ziran. Bertan beste burrukaldi bat jo omen zuten alkarrekin moroak eta kristauak; *Batalla del Negro Día* izenekoa. Moroetatik berderatzi milla il ziran; kristauen buruzagia Pelayo erregea zan, Covadonga-ko garailea alegia; eta eguna 726 urteko abuztuaren 9-garrena.

Baiña *leienda* oiek alde bat utzita, nere idazlantxo onen elburua zera da: euskaldunei, eta batez ere naparrei, beste San Fermin bat ere badala jakin eraztea, eta aren festa-eguna noiz dan esatea, emengo San Ferminetara iñork etorri nai balu.

Tartalés de Cilla, Burgos.

Sotoscueva-ko lurpeko bideak

Sotoscueva Burgosko probintziaren iparraldeko lurralde edo *merindade* bat da. Izen orrek koba edo leitzairen batekin zer ikusirik baduala garbi aitortzen du. *Ojo Guareña* du koba orrek izena. Obeto esateko, ao eta zulo asko dira, lurpean alkarrekin lotzen diranak.

Toki ikusgarria da. Mendiaren goiko aldean, arkaitza aurrera ateratzen da, txapel bat bezela. Beean, ermita baten sarrera, barrunbea aitzaren biotzean duala. Zugaitzak an eta emen. Beeko zokoan izkututzen dan errekek, *Río Escondido* du izena.

Barruan istoria aurreko gizonen aztarren asko azaldu dira; brontzezko aizkorak, eltze-puskak eta abar. Aiek emen zuten, beraz, beren bizilekua.

Antziña zaarrean, koba au bizar luzeko gizon bakarti baten etxea izan zan. *Lan* beraren izena. Artz batek eta beste bi pizti bildurgarrik lagun egiten zioten.

Bisigodoen errege bat koba ontan sartu omen zan, ardi-zai zebillen neska baten segika. Aien atzetik erregearen medikua ere bai. Egunetan entzun ziran aien oiua eta zotiñak. Baiña denborarekin ixildu eta andik etzan ez erregerik, ez neskarik eta ez medikurik atera.

San Tirso izan zan ermita ontako leenengo santua, Toledon jaiera aundia ziotena. Ala, moroak Espaiñiaz jabetutakoan, ango kristau batzuk onera etorri ziran igesi, eta santu ura aukeratu emen aldarean jartzeko.

Barrua, XVIII mendeko pinturak apaintzen dute, santuaren martirioa kontatuz. Jainko faltsorik adoratu nai ez eta zer sufri erazi zioten: sorbalda zigortu; anka-eskuak lotu eta belarrondokoak eman; betilleak eta begiak erre; ortzak apurtu; burnizko arantzez jositako oe batean etzan erazi; berun urtua ixuri; zerra batekin erdibitu nai eta ezin; piztietara bota eta aiek lagun egin; zaku batean

sartu, lotu eta itxasora bota, baiña aingeruak andik atera; burua aoz beera tupi batean sartu, urez bete eta irakin erazi nai, baiña tupia leertu...

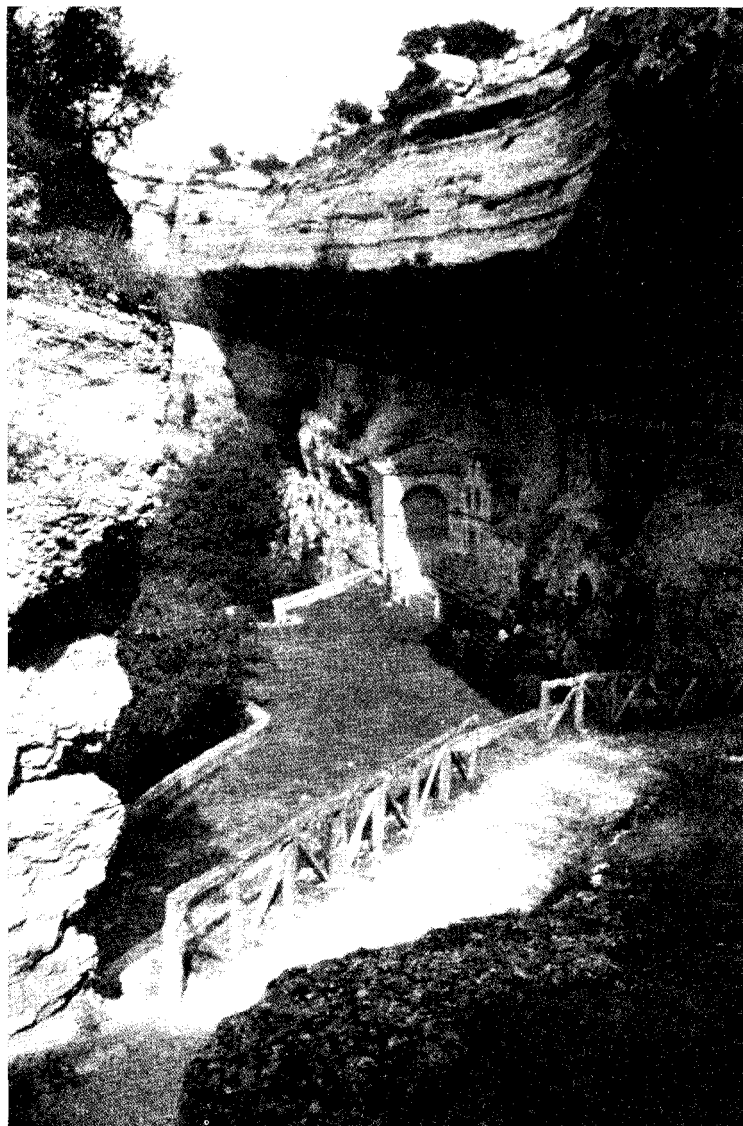
Batean, gizon altu bat azaldu zan emen, edukatua eta fiña, baiña jantzi pobreekin. Urrutitik zetorrela esan zuan. Albo-errietan eskean ibili eta illuntzetan goiko koba onen barruan babesten zan. Iru egun orrela pasa eta alde egin zuan. Urtebetera, koba ondoan zebillen artzaitxo bati gizon altu ori bera agertu zitzaion, eta ez bildurtzeko esan; Bernabe zeritzala, eta inguruko jendearen zaindარი izan nai zuala. Eskale ura santu bat zala-ta, ura ere aldarean jarri zuan erriak.

San Bernabe esaten zaio geroztik ermita oni. Aren egunean egiten da festa, ekainaren 11-n. Jende asko datorrenez, kanpoan ematen dute meza, eta arrizko kurpitu polit bat ere antxe ikusten da.

Bi santu auen mirariak pintatuta daude arkaitzean: andre bat, otar aundi bat eltze zekarrela, goitik beera erori zala, berak eltzeak salbatzeko eskatu zuala, eta auek oso-osorik gelditu zirala, baiña bera il egin zala; gaixo bat onera arrastaka etorri eta onik atera zala; goitik beera amildu eta onik geratuak bat baiño geiago: itzai bat idi eta guzi eroria; beste bat gurdi eta guzi; beste bat, emengo bidea barra batekin konpontzen ari zana; egurgille bat; neska bat, au ere idiekin; auntekin zebillena bestea, belar bati elduta salbatua; elurretan irristatuta bestea... Leku arriskutsua, beraz, onako au; baiña emengo santuak beti erne laguntza emateko.

Moroak ere bizi izan ziran koba ontan. Urre-piapiak arkitzen zituzten koba barruko errekan eta ur oiek sortzen diran mendietan. Aien altxorak emen daude oraindik. Billatu nairik sartutakoak, aurrera joan, putzu batera iritxi eta an idazki bat topatu izan oi dute: *Sarrera alaiá, irteera tristeá*. Ala, araiño joandakoak oso larri ibiliak dira ateratzeko.

Batean, beren arteko gerra bakarkako burruka batekin bukatzea erabaki nai izan zuten moroak eta kristauak. Auetatik *Yunyerro* izeneko indartsu bat atera zan.

Sotoscueva, Burgos.

Ura ikusi eta moroak bildurtu egin ziran. Arekin neurtze-
ra etzan iñor ausartzen. Orduan kristauak pike beltzez
igurtzi zuten *Yunyerro* ori, eta onek berriro moroei desa-
fioa egin. Auen amorrua, ura moro ernegatu bat zalako-
an! Ala, aietako bat atera zan, baiña esku utsez burru-
katzekotan. Alkar eldu, amilka joan eta, beera iritxitako-
an, kristauak moroa il egin zuan. Toki orri *Moroaren La-
rraiña* deitu zaio geroztik (*Era del Moro*).

Yunyerro orren erria ujolde batek ondatu zuan. Ango
jendea albo-errietara banatu zan bizi izatera, *Yunyerro* eta
bere emaztea izan ezik. Ura il zanean, iru errik mantendu
zuten alarguna. Baiña erri batean arbia besterik etzioten
ematen jateko; bestean babarruna bakarrik; irugarrene-
an, berriz, ogia, barbantzia eta potaje ederra. Ala, erri
oni, Cornejo izenekoari, utzi zion berak testamentuan sen-
nar zanaren erriko lurra.

Sorgiñak ere baziran emen. Baiña San Bernabek da-
nak uxatu zituan, koba barruan bizitu zanean.

Emendik gertu arte aundi bat zan garai batean. In-
guruko gizonak aren oiñean egin oi zituzten beren batza-
rrak, bizkaitarrak Gernikako arbolaren itzalpean bezela.
Baiña XVII mendean, batzar oiek koba barruan egiten asi
ziran. Artxiboa ere bertan eduki zuten, 1924 urtera arte.
Kartzela ere emen izan zan.

Koba barru au aztertzen orain berrogei bat urte asi
ziran ortarako diranak. Lurpeko bideak sare bigurri aun-
di bat osatzen dute. Ala, eun bat kilometro barruan ibiliak
dira, baiña bukaera ez dute oraindik aurkitu.

Batean, lurpean zijoazela, oin-arrasto batzuk aurkitu
zituzten. Norenak izango eta istoria aurreko gizonenak.
Talde bat araiño sartua eta, lurra buztிñezkoa zanez, au
legortutakoan urratsak antxe geldituak.

Gizon baten eskeletoarekin topo egin zuten bestean.
Jesukristo baiño seireun urte leenagokoa bera. Aoz gora
zegoan, besoak sabelaren gaiñean gurutzetuta zeuzkala.
Zer gerta ote zitzaion? Kobaren ao batetik gertu samar,
egoaldera, orduko jendearen bizileku bat agertu da. Ura,

ziur aski, angoa izango zan, eta koba barrura sartua, su-
zi baten argiarekin, egur bat ere aren gorputzaren ondo-
an azaldu zan eta. Barruan zebilela, iru metroko gain ba-
tetik zulo batera erori. Ezin bueltatu, eta antxe gelditu be-
ar, goseak il arte. Ur-ixuri bat bazan alboan, eta berak
putzu txiki bat egiña zuan, bertatik edateko.

Onako au toki berezia izan da, beraz, antziñatik; eta
zer esan geiago ere badu. Espinosa de los Monteros-tik
aruntzago dago, Euskal Erritik gertu samar, Bilbotik ba-
tez ere. Ango berri batzuk ematen jardun naiz, arako as-
moa artzen duanari damutuko etzaiolakoan.

El Diario Vasco, 1999-10-24

Bat-bateko bertsogintza Kantabrian

Gaurko ontan Kantabriara joango gera, Nansa ibaia-
ren ertzeraiño, eta aren ondotik gora artu, begiei gozatu
bat emanez: belardiak, basoak, arto-soroak, mendi zaba-
lak... Erri politikak emengoak: Celis, Puentenansa, Obeso-
ko gaztelua, Cosío, La Lastra... Ezkerretara, Tudanca. Pe-
reda-k ortxe jartzen ditu *Peñas arriba* nobelaren gertaki-
zunak. Ondoren, menditarte estua eta aldapa latza, presa
aundi batekin. Urrena, Cohilla-ko urtegia eta Polaciones
esaten zaion lurraldea.

Onera artekoa begientzat atsegingarria izan baldin
bada, oraingo au areagoa. Mendi altuak inguruan: ipa-
rraldera, Peña Sagra; egoaldera, Cordel, Tres Mares, Peña
Labra... An eta emen erri txikiak: La Laguna, Pejanda,
San Mamés, Belmonte, Cotillos, Santa Eulalia, Salceda,
Puente Pumar, Lombraña, Uznayo eta Tresabuela.

Baiña toki ikusgarri bat ezagutzeaz gain, izan det
onera etortzeko beste arrazoi bat. Orain urte t'erdi, idaz-
lantxo bat atera nuan egunkari ontan, Asturias aldean
antziñako denboretan bat-bateko bertsogintza nola zan
zertxobait adieraziz.

Gaur, berriz, Kantabria aldekoaren berri eman nai
nuke, esatekoak liburu ontatik artuz: Jose María de Cos-
sío: *Rutas literarias de la Montaña*, (Santander, 1989).
Jaun ori zan, ain zuzen, Tudanca-ko *la Casona* deritzaio-
naren nagusia.

Ez dakit nungo bertsolari batek onela esan omen
zuan emengo jendearengatik:

*Polaciones, tarugones,
ladrones de media pierna,
que les roban los campanos
a las vacas de mi tierra.*

Zera esan nai du: gure artean ez-ezik, an ere, besteren aziendari kendutako txintzarriak merkeagoak dirala, dendan erositakoak baiño.

Noiz eta nola ez dakigula, Lombraña errian, tranparen bat jarri eta otsoa antxe erori omen zan. Kopla au laister zebillen jendearen aotan:

*De Polaciones no fies
aunque te den la palabra,
porque engañaron al lobo
en el corral de Lombraña.*

Batean, emengotar batzuk mendien beste aldera joan ziran eztai batzuetara, Palentziako partean dagoan Pernía izeneko lurraldera, oiñez noski. Bidean nola zetozen ikusita, auxe kantatu zien ango batek:

*Asómense a esas ventanas
y a esos altos corredores;
ahora verán venir
los tochos de Polaciones.*

Tocho itz orrek zer esan nai duan obeto jakiteko, erdal iztegia begiratu det, eta onako lore auek aurkitu ditut: *tosco, inculto, tonto, necio.*

Baiña emengotarrak Juan José Morante izeneko bat zuten taldean, eta onek onela erantzun zuan:

*Del valle de Polaciones
sacó el rey sus consejeros;
del condado de Pernía
pastores y borregueros.*

Pernía aldetik ateratzen baitziran mendi auetatik Extremadura eta Andaluziraiño udazkenean joaten ziran artaldeak eta artzaiak, udaberrian atzera etortzeko. Baiña erregearen kontsejatzaille oiek nortzuk ote ziran?

Ori jakiteko emengo erri batera joango gera. Tresa-buela beraren izena. Zoko batean dago. Belardi eder-opa-

roak nun-nai. Mendi-egaletan, pagadiak. Arrizko etxe ederrak. Orain egitezkeroz, zenbat kostako lirake? Elizaraiño iritxi naiz, eta ango orma batean onako idazki au ikusi det:

“Francisco de Rávago (1685-1783), teólogo preclaro, consejero de reyes, acreedor perpetuo a la gratitud de la Montaña, nació en este pueblo, fue bautizado en esta iglesia”.

Fernando VI erregearen aitorlea izateraiño iritxi zan emengo seme ura; eta, bere kargu ortatik, jaiotako erriari eta probintziari on egiten gogotik saiatu. Ortik koplalariaren ateraldia: erregeak emendik kontsejatzailleak ateratzen zituala; Perniako errietatik, berriz, artzai jendea besterik ez.

Aita Rávago orrek emengo eliza berritu erazi zuan; eta, jesuita txintxoa izanik, bi irudi erregalatu ere bai: San Frantzisko Xabierrekoa eta San Inazio Loiolakoa. Oni, prozesioetan ateratzen zutenean, *San Ignaciuco* esaten zion emengo jendeak. Orra, beraz, *gure Patroi aundia* kategoriz ederki bajatuta.

Erri barruan ibili naiz aruntz eta onuntz. Ez da aiton-amonak eta umeak besterik ikusten. Sasoiko guziak belar-lanetan ari dira. Eguraldi ona dute ortarako, egoaizea dabillenez.

Ondoren, Piedras Luengas izeneko gaiñera igo naiz. Basoz betetako mendiak auek. Garai batean, otso, artz, basurde, basauntz, azeri eta gaiñerako piztien babes-lekuak izango ziranak, noski. Bidean gora noala, lerden eta tente, goizeko eguzkiarekin txuri-txuri, *Picos de Europa* izeneko tontorrak agertu zaizkit. Nere begientzat beste gozagarri bat, beraz.

El Diario Vasco, 1999-11-14

1912 urteko galerna

Bermeotik aruntz, Matxixako muturra igaro ondoren, Gaztelugatxe azaldu zait, San Juan ermitarekin. Atzean, itxaso urdiña, zeruarekin bat egin arte luzatzen dana. Auxe da Euskal Erriko itxas-ikuspeirik ederrenetako bat. Nere begiei gozatu bat eman nairik, kotxea baztertu egin det. Baiña orra ustegabekoa: oroitarri bat altxatzen da emen, kamio-bazterrean eta itxas zabalaren aurrean, onela diona:

«Dediquemos una oración como recuerdo a los pescadores que durante la galerna de la noche del 12 al 13 de agosto de 1912 perecieron en el mar, entre ellos a los 116 arrantzales bermeanos».

Bertsoak ere badira gai ortaz: *Fermin Imazek eta Txiritak jarriyak, Kantabriako itxas-gizonai oroipen bat*. Bertsolari oiek erriz erri ibili ziran paperak saltzen. Sail ori *Auspoa*-ren 24-an argitaratu genduan, egunkarietako argibideak aurretik eskeiñiz.

Ekaitz ori abuztuaren 12-an sortu zan, asteleenarekin. Izan zan, ordea, zer denborale zetorren igerri zionik: Orkolaga apaiza, Ernaniko semea eta Zarauzko bikarioa, galernak aurretik usaitzen zekiana.

Aren abisua garaiz iritxi zan Gipuzkoako kosta-errietara, eta txalupa gutxi itxasoratu ziran.

Bizkaian, egun eguzkitsua zabaldu zuan ezkerro, Bermeotik, adibidez, txalupa guziak irten ziran, iru egun barru San Rokeren festetara etorriko ziralakoan. Gaiñerako errietatik ere berdintsu. Baiña Ondarroan, Santa Klara eguna izanik bertan festa egiten danez, arrantzale asko itxasora gabe gelditu ziran.

Eguna ondo igaro zan. Baiña illunabarrean:

Itxasua zitzaigun
asarretzen asi,
bendabal aldetik zan
aizia nagusi;
nork bere puestuari
ezin ziyon eutsi,
danak zatitu ditu,
iñor ez du utzi,
Gipuzkuan bertatik
ez da falta gutxi.

Mariñelak urruti zeuden: legorretik irurogei bat millara. Jo zuten kai aldera, baiña bidean txalupa eta gizon asko galdu ziran. Bermeotik geiena:

Eun da amaseikua
Bermeo bakarra,
aurten ez dute izan
suerte ederra;
erri txiki batentzat
ai ori negarra,
aurrak aita falta du
ta amak senarra,
badaukate anparo
on baten bearra.

Eun da berrogei ta iru
omen dira danak,
arrantzalietaik
ondu diranak,
gure Jaungoikuari
kontua emanak...

Belako ontzi bat, *Aita San Inaziyo* izenekoa, urpera joan zan amairu gizonekin. Auek galdu ziran; baiña santuaren irudia, "tenpestade gaixtuak jo ta puskatua", Habanako partean azaldu zan.

Juan Daniel Ezkurtza, ogei ta emeretzi urtekoa, bost seme-alabaren aita, Lekeitioko *San Nikolas* txaluparen patroia zan. Zortzi lagun ziran. Aizeak tantaia puskatu

zienean, arekin eta beste egur batekin, biak alkarri lotuta, gurutze bat egin zuten. Gau erdian itxasoak txalupa aoz beera irauli zuan. Zortzi lagunak ur-azalera atera ziran, eta gurutzeari eldu.

Andik laster, aizeak eta olatuak txalupa ostera zutik jarri zuten. Lau lagunek aruntz igeri ekin zioten orduan. Baiña, ezin iritxirik, atzera jo zuten, gurutze aldera; eta, au ezin arrapaturik, antxe ondatu ziran. Urrena, beste lagun bat galdu zan, bostgarrena, tantaiaren soka batekin trabatuta.

Iru gelditu ziran: Ezkurtza ori, Felix Laka, emeretzi urtekoa, eta Fidel Bengoetxea, ogeikoa. Bi auek argaltzen zijoazen, eta arek onela esaten zien:

–Eutsi, mutillak! Azalduko dek baporen bat!

Beste amabi ordu pasa ziran. Astearte eguerdian, erreztatu, barkazioa eskatu eta betiko agurra egin zioten alkarri, beren buruaz etsita.

Aurrena Felix galdu zan, indarrak aitu eta gurutzeari utzita. Urrena, Fidel. Juan Daniel an gelditu zan itxas erdian bakar-bakarrik, egarriz eta logalez. Orduan, bere txamarraz aoa estali egin zuan, urik ez irinstearren; eta polea bat kokotzaren azpian jarri, loak menderatutakoan, ura jo eta esnatzarren.

Illundu zuan. Gauda igaro zan eta asteazken-goiza zabaldu. Galduen billa ateratako bapore batzuk ikusi zituan Juan Danielek. Deadar egin ere bai; baiña itxasontzi aiek, bera ikusi gabe, alde egin zuten.

Ostegun-goizean, *Mamelena* baporea itxasoan zebillen, laguntza nori emango zion. Alako batez, mariñel bati oiuren bat entzun ote zuan iruditu zitzaion. Erne jarri eta ala izan. Gizon bat an ikusi zuten egur bati elduta, olatuen jostailu, deadarka eta besoak mugituz. Txalupa bat uretara bota eta jaso zuten, erioarekin berrogei ta amasei orduko burruka jo ondoren.

Oiek gogoratu, ordu erdi bat emen igaro det, begiak itxas aldera zuzenduz. Au zoragarria da giro onarekin; baiña deabru guziak berekin dituana, asarretutakoan.

Gaizki ote legoke bertso auetakoren bat oroitarri oni eranstea? Onako au, adibidez:

Jesus maitiak eman
dezala argiya,
oraingo bolara ontan
badago premiya;
euskaldunen artian
au da pikardiya:
Bermeotik galdu da
jendien erdiya,
lutoz jantziya dago
kosta Kantabriya.

El Diario Vasco, 1999-12-29

Aínsa, Sobrarbeko iriburua

Sobrarbeko lurraldea Pirineo mendien oiñetan dago, Hueskako probintzian, Jakatik aruntz. Bertako iriburua, Aínsa, Cinca eta Ara ibaiak biltzen diran tokian aurkituko degu, gain batean. Erri ederra da. Arrizko etxeak, dotore berrituak. Plaza ikusgarria, arkupezu inguratua.

Saiets batean, eliza. Erromanikoa bera, klaustro, kripta eta torrearekin. Bestean, berriz, gaztelua, aundi eta sendoa. Arako bidean, arri bat, Sobrarbeko fueroetatik artutako idazki onekin:

“En paz y justicia regirás el reino y nos darás fueros mejores. Cuanto a los moros se conquistase, dividase no sólo entre ricos hombres, sí también entre los caballeros e infanzones, pero nada reciba el extranjero. No será lícito al rey legislar sin oír el dictamen de los súbditos; de comenzar guerra, de hacer paz, de ajustar tregua o de tratar otra cosa de grande interés te guardarás, oh rey, sin auencia del consejo de los señores”.

Ez; gaurkoa ez-ezik, Erdi Aroko aragoitar jendea ere etzan iñoren aurrean kiskurtzen.

Gaztelu barruan plaza bat, futbol-zelai baten aiñakoa. Konpontzen ari dira, eta aitona batek onela esaten dit:

–Leengo zaarrak ziotenez, lurpeko bide bat omen zan gaztelutik Cinca ibairaña jeixten zana, uretara joateko zutena. Baiña galduta dago. Orain zai-zai gaude, obra onekin ea azaltzen dan.

Udazkeneko egun eguzkitsua danez, erri alde guzia turistak artuta dago. Nik, berriz, naiago det bakardadea. Banoa, beraz, erritik aruntz, bide zelai batean aurrera. Ezker-eskubi, galsoroak, maastiren bat edo beste, alpa-saillak, almendroak...

Alako batean, erritik kilometro ta erdira, estalpetxo bat, arrizko zortzi zutabek teillatuari eusten diotela. Barruan beste zutabe bat, enbor baten antzekoa, eta gainean gurutze bat. Onen izena: *La Cruz Cubierta*. Idazki bategen, berriz, onela dio:

“En este punto apareció milagrosamente la cruz llamada de Sobrarbe, blasón de este reino y de la villa de Aynsa...”.

Oroigarri au 1635 urtean altxatu omen zan. Baiña aizeak bota egin zuan, eta 1765-ean berrero jaso zuten.

IX mendean Garci Jimenez omen zan Naparroako eta Aragoiko erregea. Batean, bere arma-gizon guziak bildu eta onera etorri zan, Aínsako erria moroen mendetik atera nairik.

Baiña mahomatarrak bidera atera zitzaizkion, gaur *Cruz Cubierta* au altxatzen dan tokira. Bi gudarozteak emen jo zuten alkar. Kristauak, gutxiago izanik, larri zebiltzan. Ia etsita zeudela, bat-batean an ikusi zuten arteondo baten gainean gurutze bat sutan. Orrekin indarberrituta, berak nagusitu ziran, Aínsako erria berengantuz.

Arteondo eta gurutze ori Sobrarbeko arma-arrian daude geroztik. Sobrarbe izena bera ere ortik omen dator: *Super-arbem*, alegia: *Sobre el árbol*.

Burruka irabazitakoan, erregeak soldadu bat bialdu zuan erregeñarengana, oni garaipenaren berria ematera. Mutilla korrika abiatu zan, beraz; iritxi eta “Irabazi degu” esan zuan.

Maratoiko burrukan bezela, alegia. An ere grezitarrak, persiatarrak menderatutakoan, soldadu bat bialdu zuten Atenasko erriari berri ona ematearren. Korrika abiatu, iritxi, “Irabazi degu” esan eta nekearen nekez lurrera illik erori zan. Ortik *Maratoi* izeneko korrika-apusua, gaur ere jokatzen dana.

Emengo mutilla, berriz, Aragoiko menditar bat izango zan, gazte eta sasoikoa, aldapa latz auetan gora eta be-

era auntsak eta erbiak bezela ibiltzen oitua. Ala, zekarren albiste pozgarria eman eta etzan erori. Antxe egongo zan, bere anka-zuztarren gainean, tente, lerden eta sendo, alai eta irripartsu, erregiñaren aurrean.

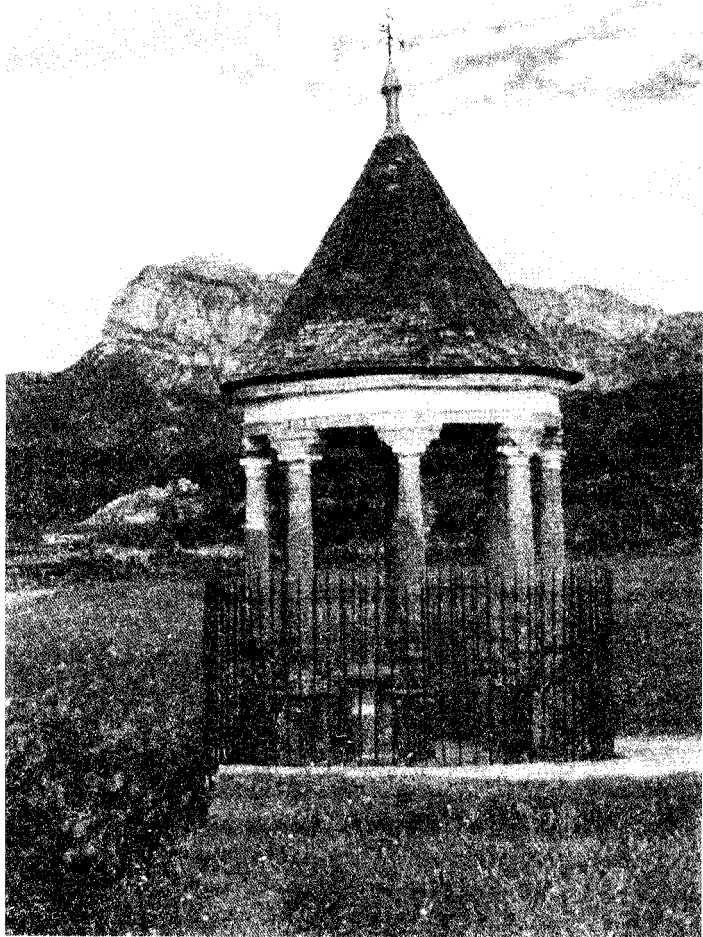
Onek, berriz, nola edo ala eskertu egin nai alako mandataria. Baiña zer emango? Otorduren bat egiten ari zan eta eskuan zuan zillarrezko kutxara luzatu zion.

Geroztik, Ainsa ontan, erriko festetan, korrika-apustu bat urtero antolatzen da, antziñako mutil arek egin zuanaren oroigarri. Baiña irabaztunari ez diote ez koparik eta ez beste olako saririk ematen, kutxara bat baizik.

Oroipen zaar auek buruan darabilzkidan bitartean, iparraldera an ikusten ditut, zero urdiñaren azpian eta elur berriarekin zuri-zuri, Pirineoko tontorrak: Tres Sorores eta abar. Emendik gertu, berriz, artalde bat, bere txintzarrei eragiñez. Noizbeinka artzaiaren oiuren bat edo beste, eta zakurraren zaunkak...

Garai bateko garaipen orren oroigarri, bi urtean bein, iraillaren leen igandean, antzerki moduko bat egiten dute ainsatarrak, erri guziak parte arturik eta antziñako gertaerak berrituz. *La Morisma* du festa orrek izena. Urrena egiten dutenean etortzen banaiz, atsegin izango zait beraren berri irakurleari ematea.

El Diario Vasco, 2000-01-23

La Cruz Cubierta, Aínsa, Sobrarbe, Huesca.

Zuberoako Ama Birjiña

Zuberoako Amaren ermita ez dago izen bereko euskal probintzian, Pirineoz onunzko lurretan baizik, Naparroako Erronkarin, ia Aragoiko mugan.

Urriaren arratsalde eguzkitsu bat da. Garde erritik Ansó aldera joan eta bi kilometrora bidexigor batetik gora artu det. Baso itxia emengoa: piñu, aritz, eta ezpela. Las-ter det ermita aurrez aurre. Ederra da, arri-sillarez egiña. Ondoan, leengo ermita-zaintzaillearen etxea. Aurrean, plaza bat. Lurrean belar berdea, arboletatik eroritako orbel gorria gaiñean duala.

Malda au, egutera izanik, eguzkitan dago, udazkenaren koloreak bizi-bizi dirala. Alde ontako mendiak: Txamar, Barrena, Kalbeira, Nabarzatu... Beean Gardalar erreka. Beste aldeko malda, ospela danez, illun eta beltz ikusten da, zeru urdiñaren aurrean. Orko mendiak: Dozola, San Migel, Algaralleta...

Piñudi ederrak nun-nai emen. Tarteka, basoa soil-tzen dan uneetan, belardi bat, erdian borda zaarren bat dala. Bakardadea da emen nagusi. Mendi-ganaduaren zintzarri-otsa entzuten da; noizbeinka beleen oiuzakarra; urtearen azken loreetan dabiltzan erleak; egoaizearen igurtzia zugaitzetan...

Ona nundik detan emengo leienda: Jacinto Clavería: *Iconografía y Santuarios de la Virgen en Navarra, 1941*; eta Rafael Gamba: *Las Virgenes emigrantes, el misterioso origen de unas imágenes roncalesas*, Navarra, Temas de cultura popular, 287.

Gardeko mutiko bat bei zai zebillen mendi auetan. Baiña taldeko zezanak iges egiten zion gauero. Nora ote zi-joan? Lepoan zintzarri aundi bat jarri zion, urrengoan atzetik jarraitzeko. Ala egin zuan. Mendiz mendi bide lu-zean joan ziran, illargiaren argitan, zezena aurretik eta

mutilla atzetik. Alako batez, zezena aritz baten aurrean gelditu zan, belauniko jarriz. Aren adarrak argi egiten zuten, aietan kandela bana balu bezela. Urreratu zan mutikoa an zer ikusiko, eta orra Ama Birjiñaren irudi eder bat!

Aren poza! Mendian beera korrika abiatu zan, berri on ori errian ematera. Gardetarrak bereala etorri ziran, eta irudia agurtu ere bai. Mendien oiñean asi ziran ermita egiten, tokirik erosoena ura izango zalakoan. Baiña egunez eraikitakoa lur jota ikusten zuten urrengo goizean. Ala, Zeruko Amak goien nai zuala pentsatu zuten, agertutako tokian. Antxe jaso zioten ermita, eta geroztik ez da paretarik erori. Baiña beean, asitako tokian, zutabe bat altxa zuten, eta kamio-bazterrean an dago gaur ere, ermita an egin nai izan zala, baiña Ama Birjiñak beste toki bat aukeratu zuala adieraziz.

Agerpen au XVI mendekoa da, *hugonoteak* izeneko erejeak Frantzian indartsu zebiltzan garaikoa. Batzuek diotenez, Zuberoako Ama onen ango ermita erre egin zuten. Baiña sua urreratzean, irudiak egan egin zuan; eta gero Gardeko mutiko oni agertu. Beste batzuen iritiz, ango katolikoak ekarria da irudi ori, ereje oien bildurrez noski. Españian ere moroen bildurrez izkutatu omen ziran irudi asko, eta denborarekin artzairen batek aurkitu.

Gardeko erretore zan Javier Garriz jaunak *La Villa de Garde* izeneko liburua argitaratu zuan Iruñen, 1923-an. Bertan dionez, Ama Birjiña onen leienda argitu nairik, Pabeko apaiz jakintsu bati idatzi zion, emen zer kontatzen zan adieraziz.

Erantzuna: Bidasoaz iparraldean ez dagoala Zuberoa izeneko erririk. Lurralde bat, bai; baiña an ez dala irudi-apurtzailerik izan. Ama Birjiñak etzuala, beraz, iñora zertan iges egin bear. Leienda ori gezur utsa dala, beraz.

Baiña garratz-aire bat ez al dute itz oiek? Frantziaren izen garbia ziprztindu egiten zala irudituko zitzaion apaiz orri.

Garai artan, hugonoteak zirala-ta, Bearne aldean batez ere, apaizak izkutatu egin omen ziran; eta katolikoak

ezin beren eliz-lanak egin. Ala, mugaz onunzko aldera etortzen ziran. Kontatzen danez, Iraultzaren denboran, berdin egin zuan Sarako Madalena Larraldek, gezurra esan baiño leen bizitza galduz.

Pirineoz arunztik erromes asko etortzen ziran garai batean ermita ontara, zaldiz geienetan. Ori egiztatzan duan argazkirik ere bada. Isabatik-eta pasatzean, umeak iseka egiten zieten:

-Autxa, marrautxa, piperra eta sagarra!...

Batean, XVII mendean, Felipe Atotxa Maisterra, Gardeko semea, Napolestik ontzi batean zetorrela, itxas-lapurrak urbildu zitzaizkion. Bere ondasunen erdia agindu zion Zuberoako Amari, larritasun artatik onik ateratzen bazuan. Ala gertatu zan, eta diru orrekin berritu bat eman zioten ermitari.

Baiña eguzkia makurtzen dijoa eta banoa. Artzai bat aurkitu eta, izketan ari gerala, onela galdetu diot:

-Zer gertatzen da *Camile* izeneko artza orrekin?

Erantzuna:

-Ez gaituala bizitzen uzten. Ogei ardi akaatu dizkit neri iraillean, eta besteei beste orrenbeste edo geiago. Batetik, iltzen dituanak; eta, bestetik, ia egunero bordaraiño igotzera beartzen gaituala, ganadua ikustera, beste zeregin guziak utzita. Pizti orrek ere, besteak bezela, bizitzeko eskubidea izango du. Baiña artzaiak mantendu bear al degu?

Gardetarrak Pazko-bigarren bietan eta urriaren 15-ean igotzen dira onera. Onako ontan, 1855-ean, koleratik libratu eta erriak promesa egin zualako. Onela kantatzen diote Ama Birjiñari:

*Pues de vuestro honor el celo
en nuestro corazón arde,
Virgen de Zuberoa, a Garde
viniste a darnos consuelo...*

El Diario Vasco, 2000-03-05

Zuberoako Ama Birjiña, Garde, Erronkari, Nafarroa.

San Urbano, Odieta aranean

Odietako arana Naparroan dago. Osatzen duten erriak: Anozibar, Gaskue, Gelbentzu, Latasa, Ostiz, Ripa-Gendulain eta Ziaurriz. Nun dagoan? Iruñetik Belate aldera goazela, ezkerrera. Beste aran auek inguratzen dute: Anue, Atez, Juslapeña, Ezkabarte eta Olaibar. Ultzama eta Basaburua ere ez daude urruti.

Naparroako lurralde au ikusgarria da. Leengo soroak belardi biurtuta daude. Mendiak, ariztiz eta pagadiz jantzita. Erri bilduak, zein baiño zein politagoak, euskal egitura jatorra duten etxe dotoreekin.

Gaskuera etorri eta erreka-zulo batean gora artu det. Otsaillaren azken egunak diranez negua bada ere, eguraldi ederra dago. Txoriak asi dira kantari. Intzak dizdiz egi ten du belardietan, eguzkiak jota.

Ordu erdi batera, orra ermita bat. San Urbano beraren izena. Onek ere badu bere leienda. Liburu ontan aurkitu det: Dolores Baleztena, Miguel Ángel Astiz: *Romerías navarras*, Pamplona, 1944.

San Urbano au Aita Santu bat zan, jentil asko kristau federa ekarri zituana; 223 urtean preso artu, zigortu eta lepoa moztu ziotena. Noiz eta nola ez dakigula, ermita bat altxatu zuten aren izenean Gaskue erri onen lurretan.

Artzai bat bazan emen, mutikoa bera eta errena, ardiak larrean ziran bitartean dultzaiña jotzen zuana. Gaur orrela eta biar berdin. Baiña mutikoa triste, anka elbarri ura arrastaka erabili bearrez.

Batean, San Urbanori errezatu eta dultzaiña jotzeari ekin zion. Baiña begiak altxa eta ara aurre-aurrean bere santu maitea, elorri baten gaiñetik irriparrez. Mutilla be launiko jarri zan, oartu gabe anka elbarriaren jokoa errez egiñez. Sendatuta zegoala ikusi zuanean, aren poza! Dantzan eta saltoka asi zan.

Gero, korrika abiatu eta errira jetxi. Santuak zer mesede egiña zion esan eta erritarrak pozez. Bereala igo ziran oneraiño, eskerrak ematera.

Ermitatik goiko bizkarretaraiño, dana basoa da. Mendiak inguru guzian: Txutxurro, Aldaun, Arranomen-di... Baditeke oien gaillurretatik Iruña ikustea.

Mendi eta baso oietan barrena albo-errietatik onera datozen bidexiorrak: Ziaurriz, Anozibar, Ostiz, Makirriain, Nabaz, Beltzuntze, Usi, Eguaras, Arostegi eta abarretik, alegia. Urte guzian utsik eta ixilik egongo diran bideak; baiña jende alaiez beteta santuaren festa-egunean, maiatzaren 25-ean.

Orra egun orrekin, 1830-ean, zer gertatu zan, Florencio Idoatek, bere *Rincones de la historia de Navarra*, Pamplona 1979 liburuan, kontatzen duanez.

Iraizozko Marizenez etxeko morroiak, labaindarra berez, eta Larraintzarko Larrañegikoak ermita ontan alkarrekin topo egin, izketan asi eta batek iseka egin zion besteari, euskera zelebrea zuala eta. Ortik asita, makillak jaso eta alkar berotzen asi ziran.

An zan Martin-Andi esaten zioten bat, iraizoztarra bera, makilkada batez Iruñeko bat ankaz gora bota berria zuana. Zergatik ote? Arraizko zapatariak errifa batean tranpa egiña zuala esateagatik. Martin-Andi ori beste bi oien burrukan sartu zan, bere erritarraren alde noski. Baiña inguruko jendeak geldi erazi zuan makil-dantza ori.

Arratsaldean, jendea Gaskuera jetxi zan, ango festa ikustera. Antxe zan Larrañegiko nagusia ere. Eta bere morroia jipoia artu eta burua lotuta zegoala ikusita, Martin-Andi orri erritan asi zitzaion.

Ortan zirala, Martin-Andiren illoba bat urbildu zan. Larrañegiko morroiak desafiatu egin zuan bakarka burrukatzera. Ekin eta morroi orrek bigarren jipoia artu zuan. Eta besteak, Gelbentzura alde egin.

Larrañegiren aldeko amabost bat lagunek atzetik jarraitu zioten, ordea, Martin-Andi ura iltzeko prest. Baiña

onen aldekorik ere bazan, eta Gelbentzuko bentan antxe asi ziran danak ere alkar joka.

Martin-Andik etsai bat lurrera bota zuan giltzurdiñetan jota. Iraizozko batek makilla autsi zuan. Besoekin burua estaliagatik, ura ere an gelditu zan lurrean. Bere taldea atzeraka zijoala-eta, Martin-Andi bentan sartu zan, ango oe baten azpian ezkutatuz. Baiña etsaiak atzetik segi, illetatik artu, kanpora arrastaka atera eta bapo berotu zuten. Eromen ura gelditu nairik, Larrain-tzarko zapataria tartean sartu zan; eta makilkadarik gogorrena berak jaso zuan.

Benteroak etxea itxi eta korrika joan zan alkatearen billa. Au etorri zanean, burrukalari guziak iges egiñak ziran, lurrean zeuden Martin-Andi, zapataria eta besteren bat izan ezik. Medikiak puska bateko lana izan zuan aien buruak sendatzen.

Agintariak iru illabeteko kartzela eman zioten Martin-Andi orri. Eta beste guziei, multa bana.

Andik iru urtera, karlisten leenengo gerra sortuko zan, eta mutil oiek makilla utzi eta fusilla artuko zuten. Alperrikako odol-ixurtze ortarako asko lagunduko zuan, bai, burrukarako griña txoro orrek.

Bueltan natorrela, zer ote da goitik beera datorren zarata ori? Begiak altxa eta ara an, kurrillo-banda aundi bat, zeru urdiñean aurrera. Egazti oiek pozik eta alai dijoaz, garai bateko San Urbanoko festazaleak bezela, baiña beren artean liskarrik sortu gabe. Piztiengandik ere bagenduke gizakiak zer ikasi...

El Diario Vasco, 2000-04-16

San Urbano, Gaskue, Odieta, Naparroa.

Longa jeneralaren berri

Durangotik Trabakua gaiñera igo eta, Markiñara jé-txi bearrean, sartaldera artu det, kamio estu batean aur-rera. Oiz mendia ezkerredera daukat. Gere auzunea pasa eta Longa baserrira iritxi naiz.

Etxe au Bolibarkoa da, baiña Mallabiako mugan da-goana. Baserri dotorea, berritutzen ari dirana. Oneraiño zan gaurko nere ibillaldia. Emen jaioa baitzan Frantzisko Longa jenerala (1783-1831). Abizena Antxia zuan. Baiña jaiotetxearen izenagatik-edo, Longa esaten zioten. Gaur egunean bertan bizi diranak ere Antxia dira. Enbor bera-ren ezpalak izango dira, beraz.

Frantzisko Longa ori Arabako La Puebla de Arganzón errira joan zan gaztetan lanera, ango errementeri batera, eta nagusiaren alabarekin ezkondu 1807-an. Baiña urrengo urtean frantzestea asi zanez, berak ere gerrari ekin zion.

Aren orduko ibillerak istoria-liburuak kontatzen di-tuzte. Baiña idazlan ontarako beste iturri bat artu det: Pe-dro Astarloaren sermoi-bildumaren bigarren tomoa, 1818-an agertua, gerra bukatu eta lau urtera. Liburu au Longari eskeiñita dago, itzaurrean aren goralpenak egiten dirala, naiz eta sermoi-liburu batean gerra-kontaerak oso egoki ematen ez duten. Ona zati batzuk, bide batez biz-kaiera zaar jatorra irakurriz goza gaitezen.

Guerrilla izeneko talde txikien jokabidea zer zan one-la adierazten du:

“Ezagaturik etziriala berorregaz eukazanak apur puska bat baño arerijuen albuán, ezta eurakaz arpegiz arpegi ifinten, eztituz berorrenak ateraten ibar zabal, landa zelai eta aran an-dijetara; ezkutetan da mendi, muru, atxarte eta oijanetan; aintxe dago zelataka frantzesik agiri bada, eta ikurisik eztiria-la igaroten dirianak berorrenak baño guztiz geijago, etxuten

da beingo-beinguan euren gañian, birrinduten ditu, banatuten ditu eta kentzen deutse daroiena”.

Longaren burrukaldien zerrenda ere egiten du:

“Eta zenbat arerijo il, zatitu eta katigatu eztitu modu onetan? Eun da iru izan zirian Friasko zubijan birrindu zitubanak; irurogeta bat Deskargan; eun da larogei Cabezonon; berreun da berrogeta amazazpi Pancorbo eta Bribiesca artian; zazpireun Sedanon; bosteun berrogeta iru Asperiletan; irureun eta ameka Pozan... Arraijo bizi bat eginik dabil batetik bestera; ain laster Bizkaijan, ain laster Gipuzkuan, ain laster Araban, ain laster Gaztelan, ain laster Montañan, ain laster Tobalina, Losa, Cabuerniga eta beste leku askotan...”.

Longaren garaipenik aundienetako bat Urduñakoa izan zan, 1811-ko urrian:

“Jakin eban berorrek andik igaro biar ziriala berrogeta amairu burdi frantzesen ondasunez beterik; nai leuzkijuezan kendu, baña ez jakan erraz, ez eukazalako berorregaz eun da amar zaldizko eta irurogei oñezko baño; burdijak jaoten etozanak, barriz, zirian bosteun eta berrogeta amar. Zer egiten dau, bada, berorren zurtasunak berorren goguagaz urteteko? Batuten dituz albait isilen mendigurenian eta bidien parian arri eta atx-pilo andijak, eta dago zelataka noz igaroten dirian frantzesak burdijakaz”.

Bilbo-Burgos bidea Urduñako aitzetara igotzen zan, eta an prestatu zuan Longak bere azerikeria.

“Eltzen dira oneek (frantzesak) atx eta arri-pilo parera, eta abijetan dira berorrenak atx eta arri urtika. Arri eskergak eta atx ikaragarrijak datoz mendija beera bilinbolaka. Eztakije frantzesak ez zer jazoten jaken, ez nundik datozan arri eta atxak, ez nok jaurtigiten dituzan, ez mendijak sustraitik urten ete dabeen ala ez, ez luikararen bat izan ete dan ala ez. Eztakije zer egin, nora jua edo ze modu artu, eta dagoz geldi-geldi subil bat eginik”.

Ikaragarritzko triskantza gertatu zan:

“Atx andi batek iruliten dituz burdi bat edo bi, eta ilten dituz euren idijak; arri bildurgarri batek daruaz beragaz mendija beera zortzi edo bederatziz zaldi euren zaldizkuakaz. Emen datzaz zaldi batzuk estiak darijuezala; an idi batzuk zapaldu-rik. Batetik ikusten dira gizonen gorputz il, buru, oin, beso eta iztar bagak; bestetik gizon, zaldi eta idi trimendu eta zapaldu-bak, dirianen antzik bere baga. Guztija da negarra, garrasija, uluba, zispuruba, aijarija, intzirija eta diadarra”.

Frantzesak etzekiten zer egin:

“Nai leukee iges egin frantzesak, baña eztauke nundik, bada alde guztijetatik dirautza esetsijaz arri eta atx urtikari, ain zarratu, zer bizirik urten eben puskak ez eben euki beste iges egiteko modurik, euren burubak aldatz beera amilka eta jirabiraka botatia baño. Laureun eta larogei frantzes geratu zirian illik, eta itxi zitubezan berorren eskubetan zazpi milla pare zapata, bost milla martitz-soñeko, eta lau kutxa urre-galoe eta gerrari apaingarriz beterik”.

Andik aurrera, frantzesak bildurrez zebiltzan:

“Etzirian asartuten inora joaten, ez bidian ibiltzen, jendardi guztiz andijak ezpazirian...”.

Beren indar guziak bildu eta:

“Sartzen dira Longa daguala uste dabeen lekubetara al daijen isilen, eta uste dabeenian guzijen erdijan daukeela, eztabe aurkituten atx, larra, sasi, arantza, arri edo orbel-pillo bat baño”.

Frantzesak eun milla erreal eskeiñi zituzten Longaren buruagatik. Baita Ramon Jose Abezia, *Markiñako Estudiantea* esaten ziotenagatik ere. Ondo alperrik! Longa gero eta indartsuago:

“Baña arako geitu jakonian bere jentia, eta gertu eguanian, aurrez aurre arpegi emon eutsen frantzesai, ikusi zana legez Bilbo, Bitorija, Tolosa, Iantzi, Irun, Bera, Askain eta beste leku askotan, arerijuak España guztitik urten artian”.

Bertsoak badira Bitoriaiko garaipen aundiari buruz. Batek Longaren izena aitatzen du:

Mina ta Pastorea,
Longa irugarren...

San Martzialgo burrukan ere parte artu zuan, 1813-VIII-31-n. Beste milla berri eman ditezke Longari buruz, jakingarriak danak ere, baiña lekurik ez degu. Gerra ondoan goreneko kargutan ibili zan.

Longa baserriko bizilagunekin izketaldi gozo bat egin det. Paraje auetatik bista ederrak daude: Santa Eufemia, Kalamua, Urko, Eguarbitza mendiak... Baserri txuriak mendi-egaletan. Auxe izango da, dudarik gabe, Bizkaia-aren biotza. Txoko paketsua, bai, baiña gerra-kontuak gordetzen dituana...

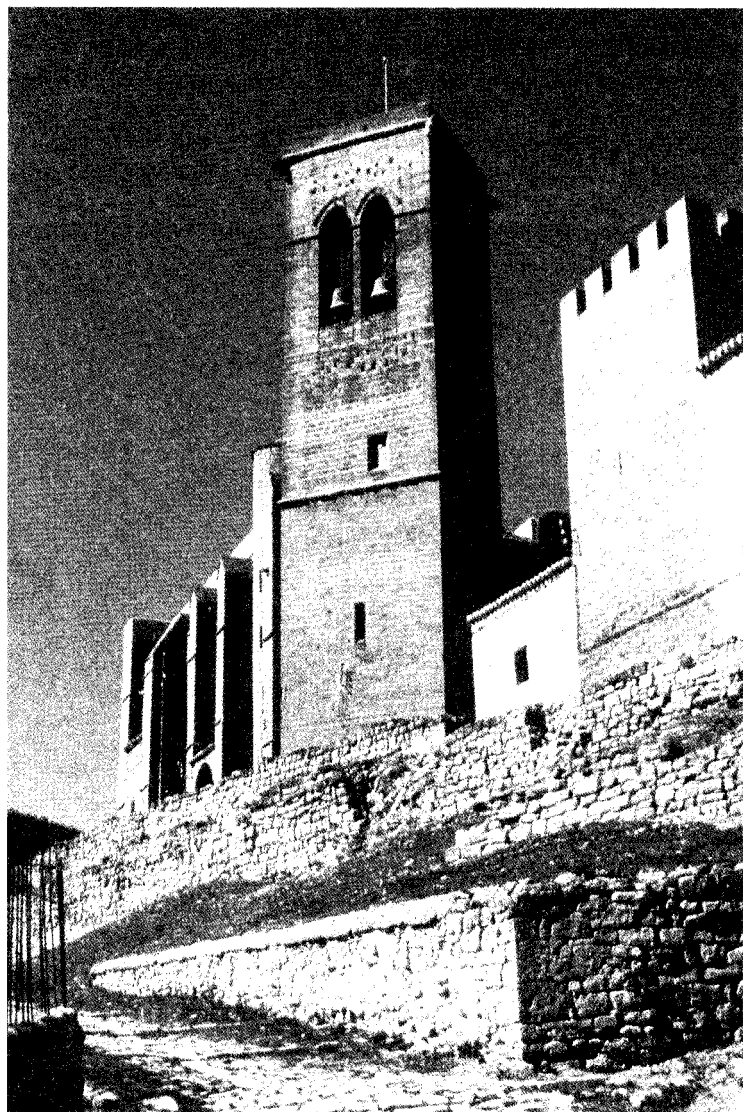
Bolibarko plazan antxe dago Longaren irudia, arriz egiña, idazki onekin:

“A la memoria de Francisco Tomas de Anchía, que inmortalizó el nombre de su caserío natal “LONGA”, héroe de la guerra de la independencia, capitán general del ejército (1783-1831), dedica este homenaje la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País, MXMD”.

El Diario Vasco. 2000-05-7

Longa baserria, Bolibar, Bizkaia.

Artaxona, Nafarroa.

Artaxonako mandatari bizkorra

Leengo igande-arratsalde batez Artaxonan izan nintzan. Erdi Aroko kutsua eta itxura ondo gordetzen ditu erri onek. Ango arresiak uztai-moduko bat egiten dutenez, *el Cerco* esaten diote erderaz. Eguraldi ona zegoan eta antxe ibili nintzan batera eta bestera, begiak ezin aserik. Ikusgarria, benetan, San Saturnimo elizaren sarrera. Barrua ere alaxe izango du; baiña ikusterik ez, itxita zegoanez.

Joan aurretik, ango berri liburu ontan irakurrita nengoan: *España / Sus monumentos y artes / Su naturaleza e historia / Navarra y Logroño por D. Pedro de Madrazo*, Tomo III / Barcelona 1886.

Or eta bestetan ere esaten danez, Leringo bigarren kondea, Luis Beaumont, ume bigurria sortu zan mundura. Naparro guziari ez-ezik, Artaxonako erriari ere buruauste pranko eman ziona.

Ala, 1494 urtean, Juan Labrit eta Katalina errege-erregiñen koroazio-egunean, Iruñen kopla batzuk kantatu ziran euskeraz; oietako bat auxe:

Labrit eta errege
aita- seme dirade:
Kondestable jauna
ar bizate anaie.

Onako au euskal koplariak zaarrenetako bat degu, du-darik gabe: XV mendekoa, alajaiña.

“Kondestable jauna” Leringo konde ori bera zan; eta, bere izena erregearenaren parean ikustean, arrotu egingo zan, leenaz gain.

Ala, egun batez, Artaxonara etorri zan, erri au berea zuala aldarrikatuz, erregeak emanda. Bertakoak mandatari bat bialdu zuten erregearengana, eta onek arrazoia erriari eman. Baiña kondeak preso sartu zituan alkate eta

beste berrogei bat gizon. Erregeak bere gerra-gizonak bialdu bear izan zituan, kondeari laiñezak kentzeko.

Baiña 1512-an, Fernando el Católico-k, Leringo kondea alde baitzuan, Artaxonako erria berari eman zion. Eta andik aurrera beti auzitan.

Baiña bein-betirako erabakia 1596-ko abenduaren 18-an Iruñen eman bearra zala-ta, Artaxonako erria urduri zegoan, andik zer aterako zan; eta zera pentsatu zuten: erabaki orren berri Iruñetik Artaxonara aurrena ekartzen zuanari sari on bat ematea.

Ala, gazte batzuk auzitegian antxe ziran egun artan, erabakia eman bezin laster Artaxona aldera abiatzeko. Erabili dedan liburuan ez da esaten bide ori oiñez korrika ala zaldiz egin-asmotan ziran. Nola edo ala dala, erabakia irakurritakoan, eta orduan ere erriaren aldekoa, mutil aiek salatik antxe atera ziran, deabru guziak atzetik segika balituzte bezela.

Iruñetik Artaxonara ogei ta amaika kilometro daude gaurko kamiotik. Aiek, ordea, auskalo nundik joko zuten, bidea ondo estudiantuta izango zuten eta. Nolanai ere, arnas larrian iritxiko ziran berak edo beren zaldiak. Baiña ipurdiko ederra artu zuten, bai aurrena etorri zanak eta bai beste guziak ere: erriak erabakiaren berri bazekiala, alegia, beste norbaitek aurrea artuta noski. Baiña nola zitekean?

Berak auzitegian erabakiaren zai zeudela, etzioten kaso aundirik egin bertan zegoan gizon eldu bati. Oartu ere ez, bearbada, ura an zegoanik. Arengatik, izan ere, bildur gutxi aurrea nor iritxiko.

Baiña gizon ura Artaxonakoa zan, eta katetik zakur bat zeukan, emea bera eta umeak egin berria.

Erabakia eman zanean, eta gazte aiek alkarri bultzaka eta zalaparta bizian ateruntz abiatu ziranean, gizon arek pake-pakean paper bat atera eta bear zana antxe idatzi zuan. Gero, paper ura zakurrari lepoan edo sorbaldan lotu eta libre utzi zuan.

Zakurra, bere umeengana leenbaileen joan bearrez, antxe abiatu zan, korrikan baiño geiago egan egiten zua-

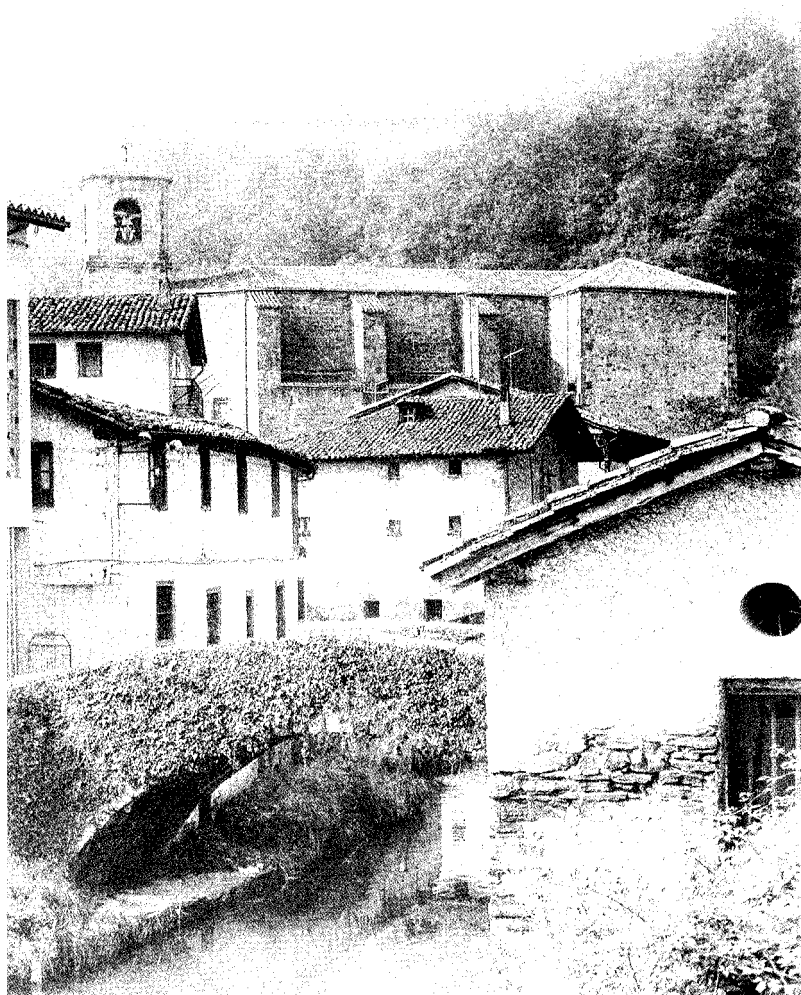
la, "lurrik ikutu gabe" kanta zaar batek dionez. Esan be-
arrik ez dago beste mandatari guziak bereala utzi zituala
atzean. Eta arek baiño bide zuzenagorik ere etzuan iñork
eramango.

Zakurra etxera iritxi zan. Etxekoandrea aren zai ze-
goan. Papera artu eta ura erakustera antxe joan zan erri-
ko agintariengana. Auek etzuten dudarik izan saria no-
rentzat zan. Ala ere, gazte aiei ere zerbait eman omen zien-
ten, sartutako ziriaren miña pixka bat gozatzearren-edo.

Artaxonan ara-onera nabillela, gertakizun ori dala-ta,
nere begiak iparraldera zuzendu ditut. Zakur eta mutil
aiek ortik etorriko baitziran. Mendi-kate bat ikusten da
alde ortan, Naparroako gerri guzia artzen duana: Monte-
jurra, Urbasa, Andia, Sarbil, Erreniega, Alaitz, Untzue,
Uxue... Gaur ez, gandua dagoalako; baiña bestetan Piri-
neoko gaillur zuriak ere ederki ikusiko dira emendik. Eta
egoaldera Moncayo, Demanda eta San Lorentzo ere bai
agian.

Ikuspegi zabala, beraz, emengoa; eta geiena berde-
berde, soroak gari berriaz jantzita daudenez. Goien, be-
rriz, zeru urdiña. Eguzkia makurtzen dijoa; eta, urrutiko
mendiak ia ikuitzerakoan, muiñoak eta zelaiak odol go-
rriaren koloreaz tintatu ditu.

El Diario Vasco, 2000-05-25

Zaldibi, Gipuzkoa.

Alzaa jeneralaren bukaera

Karlisten Karlos bostgarrenak, bere errege-eskubideak semeari pasa zizkion 1845-V-18-an. Onek Karlos Luis zuan izena, eta bere aldekoentzat Karlos VI izan zan andik aurrera.

Artean urte gutxi ziran leenengo liberalen eta karlisten gerratea bukatua zala. Ondo itzali gabeko sua izan, ordea, eta ostera piztu egin zan, batez ere Kataluñan. Gerra berriak, *Guerra de los Matiners* izenekoak, iru urte iraungo zuan.

Gipuzkoako karlisten buruzagi izateko, Joakin Julian Alzaa izan zan aukeratua, oñatiarra bera, lege-gizona, leengo gerratean ogei ta amabi urterekin jeneral izendatua. Orduan berrogei zituan.

1848-ko San Juan bezperan sartu zan Gipuzkoan, gizon talde batekin. Ona aren asmoak: andik lau egunera, illaren 27-an, Soraluzeko arma-fabrikaz, Ernanioko Santa Barbaraz eta Tolosako erriaz jabetu. Emen festak ziran, eta pelota-partidua jokatu bearra. Ala, agintariak ere pelotalekuan izango ziranez, aiek danak ustegabean preso artuko zituan.

Baiña karlisten buruzpideen berri andik edo emendik jakin zuten liberalak, eta berak ere bereala eta arretaz prestatu ziran aurpegi emateko: Iruran soldadu konpañia bat jarri zuten, erne-erne eta armak eskuan; Tolosako kuartelean, berriz, beste bi konpañia; Diputazioaren jau-regian, gaur egunean Kultur-etxea dagoan ortan, mikelete-talde bat; beste gudamutil-mordo bat pelotalekuan bertan...

Alzaa jenerala Tolosa ondoan zan, izkutuan noski; eta, etsaien prestakuntza oien berri jakindakoan, egoak moztutako txoria bezela gelditu zan. Aralar-mendira jo zuan, bere taldearekin. Bai liberalak atzetik ere. An ibili

ziran, Gipuzkoako eta Naparroako mendietan, erbia eta zakurra bezela.

Uztaren 2-an, Alzaa Aralar mendiko Baiarrate esaten dioten lekura iritxi zan bere taldearekin. Bertsoak ere badaira:

Ogei ta amazazpi
giñaden guziak,
fundamentuko armarik
ez gendun erdiak;
beltzak enboskaturik
txit ondo jarriak,
gu allegatzerako
arturik neurriak.

“Bestetik espia bat aietara juan zan -izan ere-, esanaz egoteko geldirikan bertan”.

Oiartzungo Arrondo pelotaria omen zan karlisten aurretik, sei lagunekin; eta liberalak pasatzen utzi: “printzipala nai zuten arrapatu beti”. Baiña Arrondok ango tranpa usaitu zuan, eta tiroa tira, atzetik zetozen lagunak jakiñaren gaiñean jartzeko.

Orduan, “beltzak korneta joaz korrika gugana”; eta karlistak, “erretiratu giñan mendiak barrena”.

Alzaa jenerala leer eginda zetorren egun aietako ibiliekkin; eta bi gizonek eltzen zioten. Ori ikusi zutenean, liberalak ura nor zan igerri eta atzaparra bereala erantsi zioten.

Aren mutillak orduan:

Izugarrizko golpe
onen ondorendik,
dispersatu giñaden
nor bere aldetik;
beltzak amorratutzen
galdezka gugatik,
Frantzira sartu giñan
Berako mugatik.

Mutil aietako bat bertsolaria zan; eta, bein mugaz beste aldean, zera pentsatu zuan: "bi bertso paratzea noa al baneza". Amabi dira guzira. Eta arrigarria: Alzaarekin ondoren zer gertatu zan ez dute esaten.

Liberalak beren prisioneroa Zaldibira jetxi zuten, eta arekin zer egin bereala erabaki. Gipuzkoako jaun aalmentstu askok arentzat barkamena eskatu omen zuten. Baiña alperrik. Eriotz-pena eman zioten. Liberalak, izan ere, bildur ziran beste gerra bat sortuko zan, eta eskarmentua jarri nai zuten.

Baiña sententzia ori nork emango eta Urbiztondok. Au leengo gerratean karlisten jenerala izana zan; Alzaaren laguna, beraz. Baiña Bergarako besarkada onartu eta orduan liberaletan zan.

Apaiza etorri zan Alzaari azken une artan laguntzera. Ura nor izango eta Frantzisko Inazio Lardizabal jauna, *Testamentu zarreko eta berriko kondaira* liburu famatuaren egillea. Berarekin aitortu zan Alzaa, baiña ez omen zioten Jauna artzen utzi, eta ez testamentua egiten ere. Aren eriotz-agiriak onela dio: *"Recibió el Santo Sacramento de la Penitencia, para lo cual únicamente se le concedió tiempo. No testó..."*.

Preso artu zuten biaramon-goizean afusillatua izan zan, uztaren 3-an, alegia, goizeko zortzietan.

Zaldibin gero kontatzen zanez, mandatari bat bazetorren zaldiz lau oiñean, goragoko agintariak bialduta, Alzaari bizitza barkatzeko aginduarekin. Baiña erritik gertu zala, danbateko bat entzun zuan. Uraxe izan oñatiar jenerala bota zuan deskarga.

Karlistak oroitarri bat jarri zuten Zaldibin, 1923-an, Alzaaren onraz. Baita gurutze bat ere 1935-ean, Baiarraten. Zaldibiko oroitarriak zer egin zuan ez dakigu. Baiarrateko gurutzeagatik galdetu genduan bein batez. Zera erantzun ziguten: gurutze bat bazala an orain urte batzuk. Baiña pista berriren bat iriki zala an ere, eta makinak aurrean eramango zituala gurutzea eta danak. Zabarrak gera istoria-oroipenak gordetzen.

Ni bein izan naiz Baiarrate ortan, maiatzaren egun batean, euriak pagoen ostu berrietan danbor-soiñua jotzen zuala. Gu Zaldibitik igo giñan; baiña errezago iritxi-ko da Lizarrustitik abiatzen dana.

El Diario Vasco, 2000-06-18

“Etzaitezte leenengo jarlekuen billa asi...”

Alegin bada txistulari-famili bat, Intxaustitarrak: aitona, Migel edo *Migel Txiki* esaten ziotena, txistulari; bai aita ere, Rikardo; eta bai billoba ere, Jerman.

Jerman au eskola laguna det. Gure mutiko garaian bazan, izan ere, Alegiko mutil taldetxo bat Tolosara eskolara etortzen zana, eskolapioetara; eta bera ere bai aien artean.

Geroztik, bai Alegin bertan eta bai bestetan ere, alkar agurtu izan degu, an edo emen topo egindakoan. Iñoiz aren etxera ere iritxia naiz. Baita leengo kontu zaarrak berrituz itz-aspertu bat egin eta berak bertsopaper zaar batzuk nere eskuetan jarri ere. Milla esker!

Aita ere, Rikardo, ezagutzeko zoria izan nuan, arratsalde batez, Alegira joan nintzan batean; eta berari entzundako gertaera zaar bat izango da gaurko nere idazlantxo onen gaia.

Lau bat lagun bagiñan alkarrekin; eta izbidea ez dakit nola etorri zan; baiña berak onela kontatu zigun, gutxi gorabeera:

«Ni, gero nere semeak ere egingo zuan bezela, Tolosako eskolapioetara joaten nintzan mutikotan eskola ikas-tera.

Banuan ortarako bizikleta polit bat, garai artan oso gutxik izaten zutena eta nik arretaz zaintzen nuana. Uraxe zan orduan nere maitea.

Etxean prestatutako bazkaritxoa artu eta, eguraldi on edo txar, antxe abiatzen nintzan ankei eragiñez Tolosa aldera, sarrera-ordurako ikastetxera txintxo asko iritxiz. Gero, eguerdian, nere otordutxoarekin barruko xomorroa ixildu eta illunabarrean atzera Alegira. Orixe izaten zan nere eguneroko martxa aste egunetan.

Bein, ordea, maiatz-aldean izango zala uste det, Españaiko Itzuliaren bukaera Donostian zuten txirrindulariak.

Nik ura inondik ere ikusi egin nai, baiña etxean bai-menik emango etzidatela ziur nengoan. Ala ere, ajola gutxi neri. Nola joan baneukan, zer bazkaldu ere bai, eta ara zer bururatu zitzaidan eta zer egin nuan.

Goizean, amaren esanera eguneroko orduan oia us-tu, gosaldtu, etxetik atera eta bizikletan Tolosara abiatu nintzan, oitura nuan bezela. Baiña, emen gelditu eta eskolara zuzen joan bearrean, aurrera jarraitu nuan eta, bizikletari eragin eta eragin, ez nintzan gelditu Donostiara arte.

An, eguerdia iritxi zanean, bazterren batean etxeko bazkaria jan eta arratsaldean txirrindularien sarrera eta ospakizun guziak aurre-aurreko puntatik ikusi nituan. Ura zoramena!

Gero, berriro ere bizikletaren gainean jarri eta leengo bidetik atzera illuntzean, betiko garaian, etxean nintzan. Egun zoriontsua izan zan ura neretzat. Baiña nere poza barruan gorde bear, inortxori ezer ere azaldu gabe.

Biaramonean, beti oi nuan bezela, jeiki eta Tolosako eskolapioetara eskolara. An eguna pasa eta illunabarrean etxera.

Baiña sartu bezin laster, itzik ere trukatu gabe, *zis-zas!*, bi belarrondoko eder oietakoak eman zizkidan bi masailletan, ezker eta eskubi, aitak. Ni negarrez eta protestan asi nintzan:

–Au ere ba al degu? Zergatik jotzen nau berorrek? Nik zer egin det, bada, orain? Ez dago deretxorik!

Eta aitak, leen bezelaxe, itzik ere egin gabe alegia, egunkaria zabal-zabalik maaian antxe zegoan eta beatza aren gainean jarri zuan, argazki bat erakutsiz.

Nik egunkaria eskuetan artu eta argazkiari begiratu nion an zer ote zegoan, eta nere burua ikusi nuan, Donostiako jende artean eta leenengo lerroan, txirrindularien sarrera ikusiz».

Oneraiño Alegiko Rikardo Intxausti jauna zanaren itzak. Bertan giñanak parrari eman genion, noski. Baiña berak, serio-serio, onela bukatu zuan bere kontaera:

–Gure aitari *Migel Txiki* esaten zioten, baiña neri eman zizkidan belarrondoko aiek etziran iñondik ere txikiak izan.

Orra, beraz, zer gertatu zitzaion egun artan mutiko ari, Jesusek ebanjelioan esaten duana kontuan artu etzualako: «Iñora joaten bazerate, etzaitzte leenengo jarlekuen billa asi...».

El Diario Vasco, 2000-06-25

Alegi, Gipuzkoa.

Efesoko zazpi lotiak

Efeso, Turkiako iri bat da gaur. Ama Birjiña eta San Juan Ebanjelista bertan bizi izan omen ziran.

Batean, III mendean, Dezio enperadorea bertara etorri zan. Ango kristandadea galdu nairik, jainko faltsoen omenez eliza batzuk altxa erazi zituan. Baita efesotar guziak aiei omen egin zezaiotela agindu ere; eta kristau guziak katez lotzeko.

Efeso ortan baziran zazpi mutil gazte, alkarren lagunak eta kristauak. Izkutuan bildu eta sarritan otoitz egiten zutenak. Baiña salatuak izan ziran. Deziok Jesusen jarraitzaille ote ziran galdetu zien. Baietz, besteak. Arek, orduan, bera kanpora zijoala, baiña bueltarako danak ere kristau fedeari uko egitea nai zuala. Gazte aiek, ordea, beren ondasunak pobreen artean banatu eta Zelion mendira iges egin zuten. Koba-zulo batean jarri ziran bizi izaten. Aldizka, aietako bat, Malko, eskale-arropak jantzi, Efeso-
ra jetxi eta jatekoak erosten zituan.

Dezio etorri zanean, gazte oien galdea egin zuan, eta iñork ezertxo etzekiala. Aietxek billatzeko agindu zuan, zigorra merezi zutela eta. Malko urrena irira jetxi zanean, izututa itzuli zan. Bai lagunei esan ere:

–Opil auek jan ditzagun, indartu gaitezen, arrapatzen bagaituzte, zerbaiten bearra izango degu eta.

Eseri eta opil aiek jan zituzten. Ondoren, Jainkoak ala naita, danak batera lo artu zuten.

Salatari bat izan zan, ordea: gazte aiek Zelion mendiko koba batera joanak zirala.

Asmo zitala artu zuan Deziok orduan: koba-zulo orren sarrera arrizko orma batez ixtea, danak ere antxe usteldu zitezzen. Orma ori altxatu zuten. Baiña bi kristau baziran argiñen artean; eta paper bat idatzi zuten gazte aien gertaerarekin, eta ormako arrien tartean izkutatu.

Dezio ori il zan. Ondoren, 372 urte pasa eta gero, Efesoko gizon batek Zelion mendian txabol batzuk egin nai izan zituan. Argiñak arri billa asi eta koba-sarreran orma zaar bat ikusi zuten. Arri bikain aiek andik ateratzearren, beren borrekin joka asi ziran. Kolpeekin barruko zazpi lotiak esnatu ere bai. Alkarri egun onak eman zizkioten, zortzi orduko loa egiña zutelakoan.

Ondoren, Malko jatekoen billa abiatu zan, beti beze-la. Irteerakoan, arritu egin zan, arri-pilla bat an ikusita. Efesoko ateetan gurutzea ikusirik, berriz, “Ni ametsetan ari ote naiz?” esaten zuan. Iri-barrua dana aldatuta zegoan. Okindegi batean sartu eta an ziranak Jesusen gorantzak egiten zituzten. Berekiko onela zion: “Zer da au? Atzo etzegoan Jesusen izena aitatzetik ere, eta gaur danak aren alde? Ni beste erri batera etorria izango naiz”. Baiña, badaezbada, ango jendeari erriaren izena galdetu zion; eta danak, ao batez, Efeso zala.

Erdi erotuta, ogiak artu zituan, eta pagatzeko diru batzuk atera ere bai. Baiña, aiek ikustean, an zeudenak onela galdetu zioten:

–Diru auek nundik dituzu? Ez baidira gaur egun dabilzanak. Aurpegi au antziñako enperadore batena da. Zuk altxorren bat billatu dezu nunbait.

Kalez kale eraman zuten, onela oiukatuz:

–Gazte onek altxorren bat aurkitu edo lapurtu du!

Jende asko bildu zan. Deadar aiek erriko agintarien eta gotzaiaren belarrietara ere iritxi ziran; eta morroi batzuei onela esan zieten:

–Gazte ori jendeartetik atera eta ekar zazute.

Ala egin zuten. Agintariak, diru aiek ikustean, onela galdetu zioten:

–Altxor ori nun aurkitu dezu?

–Iñun ez. Diru auek nere gurasoengandik ditut.

–Emaiguzu zure gurasoen izena eta zuzenbidea.

Eman zien. Aien billa morroiak bialdu ere bai. Baiña iñork etzitian ezagutzen. Orduan agintariak:

-Diru auek orain 372 urtekoak dira, Dezioren denborakoak. Zuk gurasoengandik badituzu, aiek aren garaikoak bearko lukete. Egia esaiguzu, arren!

-Ez dezute sinisten? Etorri nere lagunengana.

Zelion mendira igo ziran danak. Malko kobara sartu zan, lagunei abisua ematearren. Besteak sarreran zai zeudela, gotzaiak paper bat ikusi zuan arri tartean. Artu eta irakurri zuan, eta orduan dana garbi. Barrura sartu eta gazte aiek antxe, santuen irripar zoriontsua aurpegian zutela.

Jainkoari eskerrak eman eta Teodoro enperadoreari abisatu zioten. Etorri zan bera ere mirari ura ikustera. Banaka besarkatu zituan zazpi mutillak, onela esanez:

-Lazaro piztua ikusten dedala iruditzen zait.

Gazte aietako batek onela erantzun zion:

-Bai; gu koba barruan lo egon gera, umea amaren sa-belean bezela. Or ikusten da gure fedea erakusten duana, illak piztuko dirala alegia, egia dala.

Ondoren, gazte aiek burua makurtu zuten, eta loak berriz artu zituan, oraingoan betirako.

Enperadoreak urrezko zazpi kutxa egitea agindu zuan gorputz aientzat. Baiña gauean gazteak ametsetan agertu zitzaizkion, onela esanez:

-Urtetan lurraren barruan lo egin degu. Lurrean utz gaitzazu, beraz, emendik aurrera ere.

Ala, lurrean utzi zituzten, baiña koba-barrua marmolez eta pitxiz apainduta.

Leienda au Santiago de la Voragine kontatzen du, 1264 urteko bere *La leyenda dorada* liburuan.

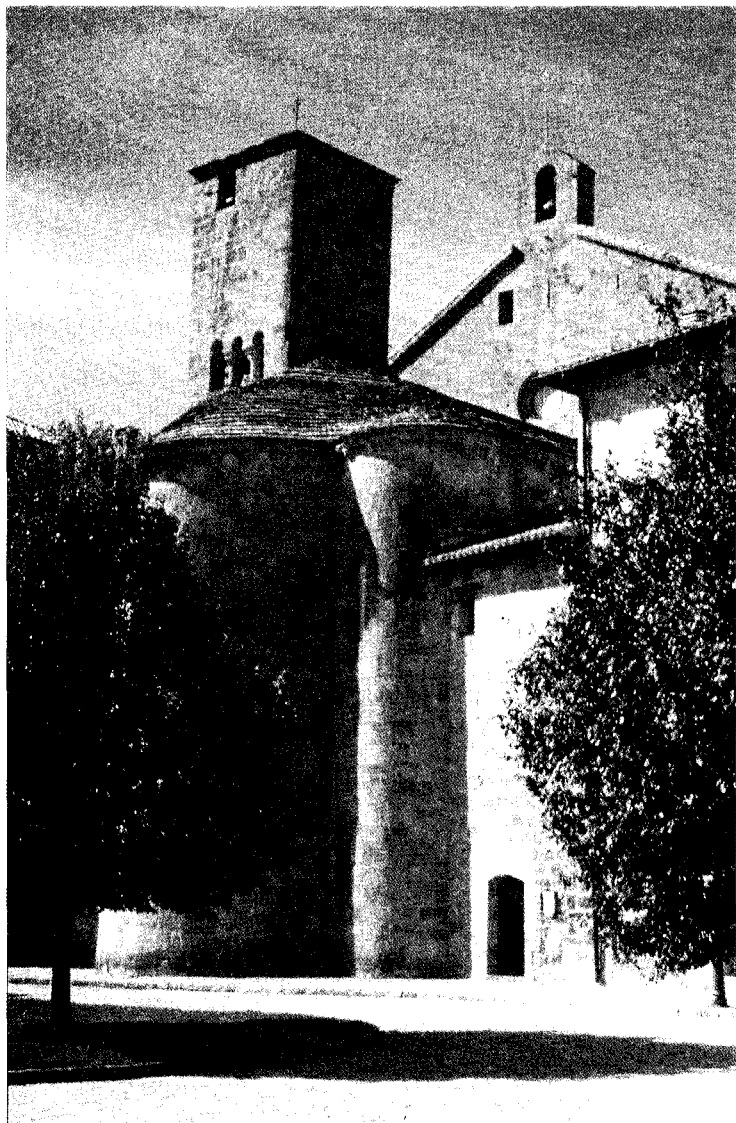
Baiña leienda onek ez al dio irakurleari gure arteko beste kontaera bat gogoratu? Bai, noski: Leireko San Birilarena. Au praile bat zan, buruzbide txoro bat ezin uxatu zuana: "Jainkoa edertasun neurri gabea izanagatik, betikotasun guzia berari begira igaro bear badegu, azkenerako aspertu egingo gera". Batean paseatzera irten, basoan sartu eta iturri bateraiño joan zan, gaur

egun San Birilaren iturria izenarekin ezagutzen dana. An zala, orra txori bat kantari asi. Gustora egon zan ari entzuten; eta, ixildutakoan, komentura itzuli. Baiña au oso aldatuta ikusi zuan. Ango prailerik ere etzuan ezagutzen. Irureun urte paseak baitzituan, txoriaren kanturarekin lilluraturik.

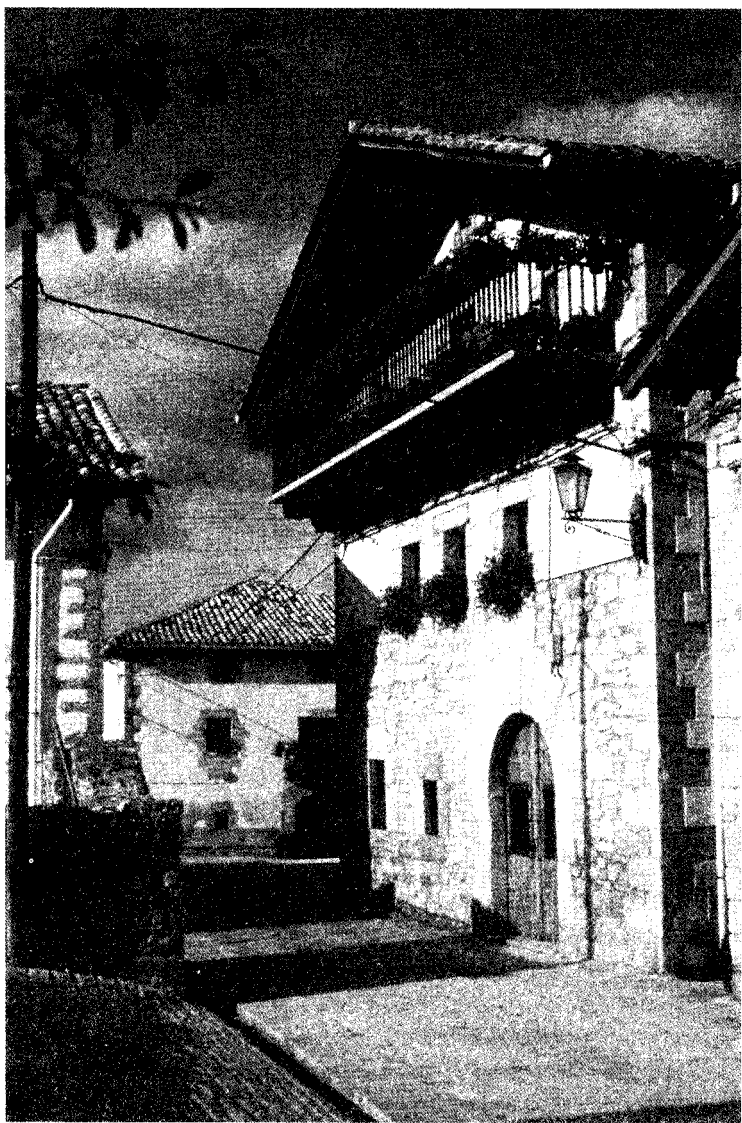
Kontakizun berdintsua, beraz, Efesokoa eta Leirekoa, Nola egin ote zuan bide andik onera edo emendik ara? Eta gertatua edo asmatua? Ajolarik ez du orrek. Betikotasuna zer dan agertu nai digu, eta ori da balio duana.

Leiren berriro izana naiz, uztaillaren illunabar batean. Zeruaren urdiña Yesako urtegiak berritzen zuan, ispi-llu batek bezela. Gal-soroak urrezkoak ziruditen. Basoak, berdez jantziak. Ara-onera ibiliz, begiei gozatu bat eman nien, eta etxe aldera artu nuan, zazpi loti aien omenez lo paketsu bat egitera.

El Diario Vasco, 2000-09-10

Leyre, Naparroa.

Anozibar, Odieta, Nafarroa.

Anozibarko sorgiñak

Iruñetik Belatera eramaten duan kamioa Odieta arnaren saiets batetik dijoa. Aran onek erri auek ditu: Gasque, Gelbentzu, Latasa, Ostiz, Ripa-Gendulain eta Ziaurritz. Ikusgarria da Naparroako alderdi au. Mendi alturik ez, baiña bai baso itzaltsuak: pagoa, aritza, piñua... Etxe dotoreak, erreka garbiak... Erri oietako batera joan nintzan leengoan: Anozibarrera

Ateburu batean urtea: "1723". Urrengoan: "*Me edificaron el año 1826, siendo dueños Miguel de Eguaras y Francisca de Iragui*". Irugarrengoan: "*Adame de Ciaurri y Maria de Navaz. Año de 1681*".

Erri onek ere badu zer kontatua, Florencio Idoatek bere *Rincones de la historia de Navarra* liburuetan, Pamploa, 1979, eskeintzen digunez.

XVI mendea zan, eta ona bertako bizi-lagun batzuk: Mariatxo, *Xandua* esaten zioten neska bat; Migel Zubiri eta Grazia, senar-emazteak; Mari-Juana, berrogei ta amar urteko neskazarra; aren illobak, *Martinico* eta *Miguelico*, amar eta zazpi urtekoak.

Batean, bi mutiko oien gurasoak eta amona, Maria Larrainzar, apaizarengana azaldu ziran, au esateko:

-Bi mutiko auek emakume gaiztoren batek sorgindu egin ditu.

Apaiza, bi laguntzaille berekin zituala, galdezka asi zan. Ona atera zuana: Anozibarren jende asko zegoala sorgin biurtuta. Egan, iñork ikusi gabe, etxeetan sartzen zirala, zakur, katu eta beste abere askoren itxura artuz. Soroak galdu, elizetan sartu eta gurutzeari eta santuen irudiei burla egiten zietela...

Leen aitaturako Maria Larrainzar orrek zera esan zuan: bere etxeko iru ume, gauean onik oeratu eta urren-go eguerdirako illotzik aurkitu zituala.

Mari-Juanaren aitak apaiz bat ekarri zuan, alabari konjuruak egiteko. Baita ondoren urdaiazpiko bat erregalatu ere. Baiña etxera zijoala, Mari-Juana ori eta onen sorgin lagunak azaldu zitzaizkion apaizari; eta gizarajoa izutu eta andik egun gutxira il zan, urdaiazpikoa probatu ere gabe. Baiña Mari-Juanak zera esan zuan: bere aitaren poltsa eta sukaldea bapo ustutzen zituala apaiz arek, eta berez illa zala.

Ziotenez, Pedro Migel izeneko bat ere sorgin-jende orrek illa zan, arrats euritsu batean errira zetorrela. Erritar askoren soroak *illintia* izeneko gaitzak urtero galtzen omen zituan, baiña sorgin oien soroak uzta ona ematen zuten.

Grazia andreari, apaizak aginduagatik elizara joaten etzala leporatu zioten. Baiña emakume gajo orrek sei-bat urte zeramazkian ondo-ezik. Ala, oean ikasi zuan sorgin biurtuta zegoala.

Larriena, *Miguelico* eta *Martinico* bi mutikoak egindako salaketa. Gauez, ukendu batez gorputza igurtzi eta «laiño guzien azpitik eta sasi guzien gaiñetik» joaten zirala sorgin oiek, eta iritxitako tokian gogotik dantzatu, Migel Zubirik txistua jotzen zuala.

Migel Zubiri tormentupean jarri eta onela aitortu zuan: bi urte zirala azti biurtuta zegoala. Bere andrearekin eta *Xandua* neskarekin Akelarrera joaten zala; eta an akerrari ipurdian musu eman.

Grazia bere emazteak ukatu egin zuan ori, gauean ondoezik jartzen zala, burua galtzeraiño, esanez.

Mari-Juanak onela zion: txikitan gizon txiki-beltz bat ikusi zuala, eta arek euskeraz onela esan ziola: "Enea aiz". Geroztik beltzez jantzita agertzen zitzaiola, "Enetako bear dun!" esanez. Ondoren, bera lurrera erortzen zala, gorputza dardarka asita. Aitak Orreagara eta Urdazubira eraman zuala. Emengo praile baten ustez, apaizak bataioan itz batzuk esan gabe utzi zitualako omen zegoan gaixorik. Ala, Arreko Trinidadera eraman zuten, eta an berriro bataiatu. Onik ez, ala ere.

Fiskala gogor mintzatu zan:

–*Apostasia, herejía* eta *idolatria* daude emen. Sorgin auek erre ditzagun, arrastorik ere utzi gabe.

Kartzelara eraman zituzten. Grazia ura negarrez joan zan, bere umeak aaide batzuekin utzita. Seigarren egunean, Mari-Juana eta Migel Zubiriren keja:

–Goseak il bear al degu?

Biak tormentupean jarri eta Mari-Juanak:

–Ez det iñor ere gezurretan salatuko. Naiago det gorputza galdu, anima baiño. Urkatu bear banazute, egin ezazute leenbaileen!

Olio irakiña ere ixuri zieten. Bitartean, Migel Zubiri Jainkoari eta Ama Birjiñari erreguka. Baiña azkenerako zernai esan erazi zioten. Nola ez? Pozoidun autsak banatzen zituala aitortu zuan; Mari-Juanak, berriz, Migelekin tratu zikiña zuala. Eta Grazia kartzelan il zan, jaberik gabeko zakurra bezela.

Larramendi izeneko bat izan zan auzian aien alde mintzatzeko jarria:

–Auen kontuak ez dira benetakoak, amets utsa baik. Itzetan ere ez datoz bat: onek deabrua gizon-itxuran ikusi du, arek enbor bat bezela; batek akelarrean ogei pertsona ikusi ditu, besteak bi milla; mutikoen esanak ez dira aintzat artzekoak; Mari-Juanak ikusitakoak, gaitzarenak dira. Auei leporatzen zaizkien eriotzak, berez gertatuak dira. Galdu diran soroak, berriz, urte txarra etorri dalako.

Zentzu oneko gizona, beraz, Larramendi au, besteak ez bezela. Alperrik aalegindu zan, ordea. Migel Zubiri eta Mari-Juanari eriotz-pena eman zieten 1575-XI-28-an: zaldi baten gaiñean kartzelatik ateratzeko; Iruñeko kaleetan barrena eramateko Takoneraiño; an urkatu eta beren gorputzak erretzeko. Mari-Juanari orrela egin zioten. Migeli, berriz, erre bakarrik, kartzelan berez il zan eta.

Ogei ta amabost urte leenago, Saraitzuko Espartzan, ango sorgin-ustekoentzat urtebeterako erbestea beste zi-

gorrik etzan izan. Emengoentzat, berriz, erruki-izpirik ere ez.

Epaileak, izan ere, sorgin-arrapatzaille izateko auke-ratuak ziran. Ala, sorgiñak bear zituzten, beren kargua ondo betetzezkeroz; eta sorgiñik ez bazan, asmatu. Beste era batera esanda: kontrabandistak izaten ziralako asma-tu ziran karabineroak; baiña ondoren karabineroak kontrabandistak bear zituzten, beren kargua aintzat artuko bazan. Maiz gertatzen dan jokoa da ori; eta ortik bidega-bekeri aundiak etorri ditezke.

Auzi-paperetan euskal itz batzuk ageri dira, irakurlea oartuko zanez: "Ilintia", "Enea aiz", "Enetako bear dun". Erri ontan euskeraz mintzatu da oraintsu arte. Baiña itz oiek besterik etziran agian izkuntza ortan idatziko. Bitar-tean, erdera ateburuetan, arrizko letretan. Orixe izan da gure portaera: euskeraz itzegin bai, baiña idatzi ez. Gero, gure izkuntzaren gainbeerakoa zerk ekarri duan galde-tzen degu.

Ego aldera jarraitu nuan, Anotzeraiño. Erri polita au ere. Gizon batek mendien izenak eman zizkidan: Aldaun, Ostiasko, Txutxurro, Berrondo... Gaillurretatik Iruña ikusten omen da; eta, prismatiko on batzuekin, an pase-atzen dabillen jendea ere bai.

El Diario Vasco, 2000-12-24

Naparroako Bizkaian barrena

Izenburu onek ez du okerrik. Naparroak, izan ere, badu Bizkaia deitzen dan lurralde bat, eta ara joan nintzan irailaren igande-arratsalde batez.

Bizkaia onek zazpi erri zituan: Loia, Arteta, Julio, Getadar, Sabaiza, Usunbeltz eta Gardalain. Gaur egun danak ustuta daude.

Ara joateko bi bide daude: bat, sartaldetik, Valdorba guzia igarota; bestea, sortaldetik, nik artu nuana: Aibar eta Sada atzean utzi; urrena, Ezprogi, ezkerrera, gain batean; eta ondoren, Moriones.

Emendik aurrera kamiorik ez da, lur-bide zabal bat baizik. Erreka-zuloa estutu egiten da. Egoaldera, mendilerro luze bat. Egaletan, arizti batzuk. Garai bateko basoa ori izango zan. Baiña piñu landatu berria da orain nagusi.

Erri auek ustutakoan, izan ere, emengo lurrak Diputazioak erosi zituan, eta piñu jartzeari ekin zion. Zuloak egitera albo-errietako gizonak etortzen ziran. Oietako bat, Kasedako Humbelino Ayape zana. Lan ori zer zuten, bere *Las tardes de la Bardena* liburuetan azaltzen du, *Las horas* izeneko atalean. Asteleen-goizean nor bere erritik oinez etorri, eta larunbat-arratsaldera arte emen gelditu, otorduak beraiek prestatuz eta lasto gainean lo egiñez.

Era ortan, baso ikaragarri aundia osatu zan emen, zazpi erri oietako saillak betetzen dituana. Baiña piñudia dalako aintzat artzen ez dana, Naparroan ospe guzia pagadiak eramaten du eta.

Iritxi naiz leenengo errira: Loia. Untzak artutako arrizko orma zaar batzuk ageri dira, piñu eta sasien artean. Teillatuak lur jo zuten. *Diccionario geográfico-histórico de España* (1802) liburuak dionez, errixka onek garai artan emeretzi bizilagun zituan.

Piñudiak bista guzia estaltzen du. Ala, ez ditut Arteta eta Julio erriak ikusten. Arteta beeko zokoan dago, eta Julio andik gora. Artetak ogei ta zazpi bizilagun zituan 1802-an. Juliok, berriz, emezortzi.

Ayape jaunak bere liburuetan dionez, Julio ortan bazan garai artan gizon bat, indar-argirik ez eta gauean, aparia prestatzeko denboran, ezpel-punta batzuk pizten zituana. Ondoren, su ondoan kopa edo otar aundi batean ipurdiz sartu eta antxe lo egiten zuan.

Aurrera segi eta orra Getadar erria. Eliza berrituta dago. Bai alboko etxe bat ere. Inguruan larre soillak ditu, eta bista ederra alde guzietara. Onek irurogei ta iru bizilagun zituan 1802-an.

Urrena, eskubira artu eta erreka-zulora jetxi naiz. Putzu eder bat dago emen, presa batek urak bilduta. Kortexa bertan utzi, oiñez abiatu eta orra Usunbeltz. Etxe bakarra emen, baiña goibeeak jota.

Nik ogeitaka urte nituala, bide auek korritu genituan beste lagun batek eta biok. Baiña dana oiñez. Onera urbiltzean, zakurrak zaunkaz asi ziran. Baita etxeakoak aterra azaldu eta arritu ere. Bakardade auetan iñor gutxi ibiltzen baitzan, eta are gutxiago sotanaz jantzitakorik. Barrura pasatzeko, arren!

Sukalde ederra zuten. Etxekoandrea emakume zabal eta biotz oneko bat zan. Bereala arraultz-pare bana prejitu zizkigun, etxeko oilloenak noski. Gaiñetik, berak egingidako ogia eta Aibarko ardoa. Gustora jan genituan. Bitartean, ura galdera-zaparrada gure berri jakin nairik. Bai guk ere jator erantzun, zer izkutaturik ez genduan eta.

Batean, Aibarren misioak izanak zirala esan zigun, bera nexka koxkorra zala, eta sermolarien izenak ere eman zizkigun. Guk orduan:

-A esos predicadores nosotros no les conocimos.

Eta berak erantzun:

-¿Cómo les vais a conocer vosotros, si parece que estáis aún tomando la teta?

Aiek parrak! Mendi-ibillaldietan uste gabeko une zoriontsu oiek aaztu-eziñak dira. Ori dana oroitzuz, tristetu egin naiz orain, etxea lur jota ikusirik.

Egun artan, andik beera jarraitu genduan, atzera Morionesera. Gaur zearka jarraitu det piñudian barrena. Bat-batean, Gardalain erria agertu zait, urrutikø egal batean, eguteraan. An ere, pareta zaarrak besterik ez. Ogei ta amairu bizilagun zituan 1802-an.

Eskubira artuz, Irangoitiko Ama Birjiñaren ermitara iritxi naiz. Au ere ondatuta dago. Errixka auek ustutakotan, oietan jaiotakoak urtean beingo billera egiten zuten ermita ontan, onek zutik iraun zuan bitartean. Orain Sa-
baiza dute ortarako tokia.

Bueltan natorrela, kotxe bat nigana. Foralak dira. Nere parean gelditu eta batek:

-Zu Urlia al zera?

-Alaxe naiz. Kotxearen matrikulatik ikasi al dezute ori?

-Bai. Lapurtua ote zan jakiteko, Iruñera deitu degu.

Urrena, izketalditxo bat egin genduan alkarrekin, ezagun zaarrak bagiña bezela. Ori du mendiak: iñor gutxi ikusi; baiña topo egiten dezuna, lagun biurtu. Kanean, ber-
riz, jende asko bai, baiña danak ezezagun. Agur egitera-
koan, auxe esan zidaten:

-Mendi auetan mendi-bei asko dago, erasotzen daki-
tenak, eta kotxea utzi dezun putzura jeixten dira edatera. Kontuz ibili zaite.

Baiña adarkadarik artu gabe iritxi nintzan. Andik Sa-
baizara. Onek berrogei ta emeretzi bizilagun zituan 1802-
an. Eliza eta etxe bat berrituta daude. Inguru guzia, be-
rriz, parke dotore biurtu dute.

Lurralde oni jarritako bertsoak badira:

*Vayamos a la Vizcaya,
su capital Guetadar.
En Gardaláin buenos mozos,
malos para trabajar.*

*En Sabaiza comen uwas
cuando van a vendimiar...*

Bizkaia au, jendez ornitutako azken zokoa izango zan inguru ontan. Aragón ibaiaren ondoko lurrak, erriberakok alegia, leenago beteko ziran. Ondoren, beean ezer ga-be geldituak mendi auetara igoko ziran, soro bat egiteko ainbat lur nun aurkituko zuten. Orain, berriz, onera ogi billa etorri ziranen ondorengoak, atzera jetxiak dira bee alde oietara, berak ere bizimodu obearen billa. Eta mendi auek berriro ere basamortu biurtu...

El Diario Vasco, 2001-02-04

Guadalupeko berriak

Alfonso Maria Zabala apaiz jauna Ezkion jaio zan, 1847-an. Zegaman, Ondarribin, Donostian eta Ernanin bizi ondoren, azken erri ontan il zan, 1919-an. Besteak beste, *Ondarrabiko Ama Guadalupe-koaren kondaira* idatzi zuan, 1883-an saritua. Or esaten dituanak onera alda ditzagun labur bilduta, denbora berean euskal prosa zarragarri gogoratzen degula.

Jaizkibel mendiaren berri emanez asten da:

«Da txit aberatsa bere arrobietan, eta orain eremu eta arbol edo zuaitz gabe badago ere, oraindik eunki onen asieran jua zitekean Ondarrabitik Pasaiaraño arteak egiten zuten itzalpean; orain zorigaiztoan gertatzen zaio Euskal-erriko baso geienai gertatzen zaiena: zur zarrak aizkoraz jo eta landaririk ipiñi ez. Antziñako denboretan... bertan arkitzen ziran basurde, basauntz, otso eta beste pizti mota asko...».

Ama Birjiña onen agerpena, «aoz ao guganaño etorri dan bezela», onela gertatu omen zan:

«Bi artzai gazte zebiltzan Jaizkibelgo mendian euren ardiak kontu artzen, eta ara nun biak batean ekusten duten oi ez bezelako argi eder bat, oraiñ elizatxo dagoan lekuan. "Zer ote degu argi ori?" esan zion bata besteari... Eta, alkar alaituaz, jua ziran mendi gañeraño eta pentsatu besterik ez dago nola arrituko ziran ekustean Maria Santisimaren imajiña, bere Semetxoa besoetan zuala eta eguzkiak bezela diztatuaz... Ezagutu zuten, nolana ere, Zeruko Erregiñak biraldu zuala bere antz edo imajiña leku artara, bertan onratua eta benertua izan nai zualako... Belaunikatu ziran, bada, errespetorik aundienarekin, erreztatu zioten gogora etorri zitzaizkien otowitzak, eta artzai aietako bat bertan gelditurik, jatxi zan bestea amilka, zoroa ziruriela, erriko apez-aita eta alkateari ikusi zutenaren berria ematera».

Irudi askorentzat antzeko kontaera egiten da. Bai ortik aurrerakoa ere:

«...asi zan erri guztia mendia gora, eta zorioneko kristau on aiek gelditu ziran pozturik eta atsegíñez beterik... Bertatik asi ziran lanean eta laster jaso zuten elizatxo bat».

Eta *Guadalupe* izena nondik? Zabalaren iritziz, leenengo besteren bat izango zuan; eta gero, Extremadurako izen bereko Ama Birjiña ain ospetsua zanez, onen izena artu, Mejikon ere 1531-n egingo zuten bezela.

Santutegi onen unerik larrienak 1638-an izan ziran. Uztaillaren leen eguna zabaldu orduko, talde armatuak ikusi ziran Endaiako mendietan. Bai Bidasoa ibaia igarotzen ere. Frantzes gudarozte bildurgarri bat zetorren.

Maria Juana Mugarrieta zan Guadalupeko serora. Eta «aditu zituanean atabal eta sutunpen otsak, zaldien irrintziak eta gudarien ojuak», etsaien atzaparretatik Ama Birjiña libratzearren, aldarera igo, irudia maindire batean bildu, besoetan artu eta errira jetxi zuan. Zai zeuden apaiz, agintari eta erritarrak. Irudia elizara eraman eta aldarean jarri zuten. Errezatzaille-paltarik etzuan andik aurrera izan.

Frantzesak, 36.000 oiñezko ziran, 4.000 zaldizko, kañoi mordoa eta itxasontzi asko. Errian, berriz, 700 soldadu besterik ez; baña oei laguntzeko, «bertako gizon errutsuak eta emakume pizkorrak».

Frantzesak, Ondarribiko «muruak desegin, porrokatu eta egun batez zortzi aldiz asaldatu bazuten ere», ezin izan ziran erriaz jabetu. Era ortan «irurogei ta bederatzi egunez peleatu ziran».

Bitartean, Espaiñiako gudaroztea prestatu egin zan; irailleko Ama Birjin bezperan Jaizkibel mendia alderik alde pasa eta ujolde bat bezela erori zan etsaiaren gaiñean; eta:

«...illunabarrean bukatu zan jazarra ura, lagatuaz etsaiak, ez bakarrik euren illak, baita ere arrapatu ziezten

bost eun agintari eta soldadu, berrogei ta amar bandera, suntuña geienak... Bidasoako ibaian ito ziran bi milla eta geiago, bada ainbesterañokoa zan oen larria, nun eriosuarrean putzu onetara bota zituzten euren buruak...».

Zeruko Amaren miraritzat artu zan garaipen ori. Birtartean:

«Monsieur de la Forsak, ereje kalbinista prestuez ark, laga zuan Guadalupeko elizatxoa txit ondatua, tellaturik gabe, eta eskerrak Jainkoari lau paretak txutik gelditu zirala».

Irudia erriko elizan utzi zuten; 1639-III-21-ean, Maria Juana Mugarrieta ura Ama Birjiña bisitatzen izan zan; eta sankristauari zera eskatu zion:

«Ez zezala utzi iñoiz ere irazeki gabe aurrean zeukan zillarrezko argiontzia».

Bestearen erantzuna:

«Ez zitziola argirik paltatzen ez egunaz eta ez gaubaz».

Baiña:

«...biramonean, sankristauak eliza ireki, *Ave Mari* ezkillajo eta argiak piztutzero juañ zanean, ekusi zuan Ama Guadalupekoaren imajiña palta zala».

Laster jakin zan Guadalupen zala; eta danak sinistu zuten «aditzera eman nai zuala... Jaizkibelgo elizatxoa zala bere eserlekutzat berezi zuana».

Beste batean, 1760-ko legortean, Guadalupera igo bezin laster:

«...eraso zion alako euri jasari non egon bear izan zuten nai ta nai ez elizatxoan eta serora-etxean arratsaldeko ordubiak arte».

1855-ean, kolera zabaldu zan, eta irudia errira jetxi zuten:

«Makiña bat negar malko ixuri zala gau artan dio berri oek ematen dizkiranak, baña ez ziran alperrik izan negar oek eta ondarrabitarren eskaerak euren Ama gozoari; bada laster alde egin zuan ainbeste kalte egin zuan izurreak».

Andik urte batzuetara karlisten azken gerratea (1870-1876) piztu zan. Eta 1873-VIII-31-n:

«Probintzi onetan izandu dan guda galgarria orduan asitzen zan gogorkiro, eta uste izan zan onena izango zala errira jatxitzea, iñork bidegabekeriren bat egin baño lenago. Elizan egon zan, bada, guda bukatu arte».

Emen esandakoa ezaguna izango dute askok. Baiña ez dakianik ere izango da. Are geiago gaur egunean, andik onera ibiltzea ain erreza danez. Leen, berriz, olako lekutara taldean eta pelegrinazioan joaten zan jendea; eta apaizak komeni ziran berri guziak kurpitudik eman.

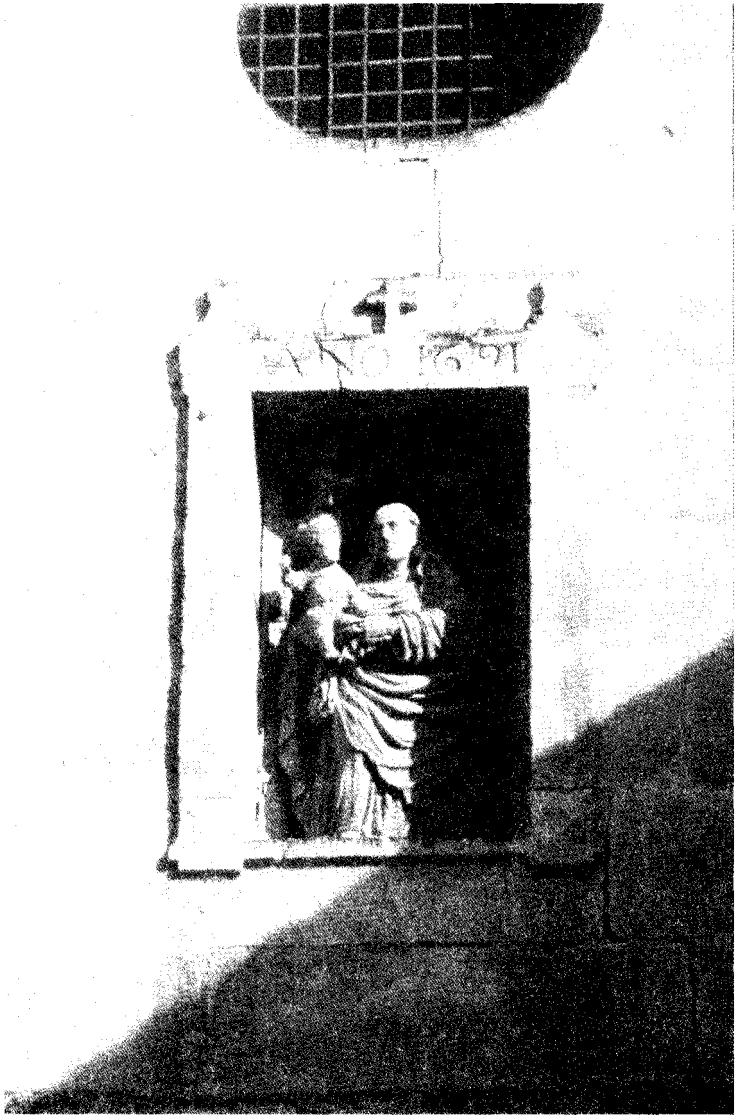
Zabala jaunaren idazlan osoa eskuratzea izango luke onena irakurleak. Argibide geiago aurkituko ditu.

Zaartu naizelako izango da; baiña orain, olako toki bat aitatutakoan, ara egindako ibillaldiak gogoratzen zaizkit. Guadalupen maiz izan naiz; baiña leenengo aldia da nere gogoan bizienik dagoana. Amasei urte nituan. Apirilla zan, 1944-an, eta eguraldi bikaiña. Errenterira trenez; andik oiñez Lezo, Jaizkibel, Guadalupe, Ondarribi... Jaizkibelen bost bat soldadu zeuden. Beren eginkizuna itxas barrenean ikusten ziran ontzien kontua artzea zan. Aien prismatikoekin begira jardun giñan, Bidasoaz beste alde-ra, batez ere. An artean alemanak baitzeuden. Endaia ingurua ikusirik, nork esan bear zuan lurralde eder ori gerraren zigorpean zegoanik? Andik illabete t'erdira izango zan Normandiakoaren asiera.

El Diario Vasco, 2001-03-04

Guadalupe, Hondarribi, Gipuzkoa.

Virgen del Rocamador, Lizarra, Naparroa.

Ama Birjiña, lekuko edo testigu

Lizarrako *La Rúa* kaletik aurrera joanda, San Pedro eliza arrigarriaren azpitik pasa naiz. Baita Frai Diego de Estella jaio zan etxearen ataritik ere. Kultur-etxe biurtuta dago gaur egunean jauregi ori. Kale au Santiago-bidea da, eta pelegrin batzuk or dijoaz, beren motxila eta makillekin. Aien atzetik segi eta arresi zaarraren ate batetik irten gera danok ere. Bi izen ditu onek: San Nikolas edo Gaztelako atea.

Andik aurrerakoa leku soilla izango zan garai batean. Gaur, berriz, etxe berriz josita dago. Oraintsu arte, Iruñetik Logroñorako kamioa emendik zijoan. Orain ez, kanpotik bide berri bat egin dutelako. Baiña ala ere badabil zarrata eta mugimentu.

Aurreraxeago, ezkerrera, Rocamador-ko Amaren eliza ikusten da. Orren barruan bein izan naiz. Elizak itxita egoten diranez, larunbat-arratsalde batean emen egokitu eta orduan sartu nintzan, meza-ordua zanez. Jendearen artean an egon nintzan, Ama Birjiñari eta aldareari erne-erne begira.

Bai irudi au eta bai aldare-aldea XII mendekoak omen dira. Ikusgarriak biak. Ama Birjiña, Erdi Aroko irudirik geienak bezela, eserita dago, Aurra ezkerreko belauanean daukala.

Aterpe bat izan zan emen Santiagoko pelegriñentzat. Etxea eta eliza, alegia. Gaur, berriz, kaputxinoen komentua biurtuta dago.

Elizaren ataria 1691-koa da. An Ama Birjiñaren beste irudi bat ikusten da, arriz egiña, bera zutik eta Aurra eskubiko besoan duala.

Irudi onek ere badu bere leienda. Nik bi iturri auetan aurkitu det: Jacinto Clavería: *Iconografía y santuarios de la Virgen en Navarra*, (1944); eta *Navarra, Temas de cultura popular* saillean, *Rocamador*, 82 zenbakian.

Zein urtetan ez dakigula, San Felipe eta Santiago eguna zan, maiatzaren 11-garrena alegia, Lizarran festa egiten zana. Arronizko edo Los Arcos-ko gazte bat ere etorri zan. Bertako mutil-talde batean sartu eta aiekin batera antxe zebillen, dantza eta kantu. Baiña ardo berogarria ere izango zan tartean; eta beste koadrilla batekin topo egin, asarretu eta burrukan asi ziran, alkar joka. Baita labanak kanpora atera ere, eta mutil bat antxe erori zan illik.

Agintariak iltzaillearen billa asi ziranean, beste mutillak alkar artu eta danak ao batez kanpotar orri leporatu zioten ilketa. Berak ezetz eta ezetz, baiña alperrik, beste guziak baiezkoan zeudenez. Ala, eriotz-pena eman zioten.

Bezpera-gabean kalez kale ibili ziran onela oiukatzen zutenak:

–Jainkoari erregu egin zaiozute biar urkatu bear dutenaren animaren alde!

Eguna argitu zuanean, Lizarrako elizak il-kanpaia jotzen asi ziran.

Orrekin batera, mutil gizarajoa kartzelatik atera eta antxe eraman zuten, eskuak loturik eta gurdi baten gainean, San Nikolas edo Gaztelako ate ortatik barrena, Rocamador-ko Amaren eliza onen atarira.

Oltzadura baten gainera igo zuten. An zeuden, mutilla urkatzeko tantaia, soka eta borreroa. Oitura ala zanez, baimena eman zioten, jendeari zerbait esan nai ote zion. Bai mutillak abots garbiz onela esan ere:

–Nik ez daukat eriotz orrekin zer ikusirik. Nere eskuak garbi daudela ez dezute nik esanda sinisten. Baiña bada nere alde aterako dana. Orra eliz-atarian zer ikusiko dezuten orain danok: Ama Birjiña Jesus Aurra beso batetik bestera pasatzen.

Danen begiak irudi orri begiratu zioten. Eta orixe da, arri-arri egiñik, ikusi zutena: Zeruko Amak bere Aurra ezkerreko besotik eskubikora nola aldatzen zuan.

Esan bearrik ez dago mutilla aske utzia izan zala. Nola ez, beraren alde alako lekuko edo testigua agertuta?

Leen esan bezela, irudi onek Aurra eskubiko besoan dauka. Zeruko Amaren beste irudi geienak, berriz, ezkerrekoan izaten dute, munduko ama guziak bezela, esku-ezkerrak izan ezean. Bi besoetan abillena libre, alegia, aurraren lanak errezago egiteko. Ala, leienda au adierazpen bat izango da agian, irudi onek Aurra eskubian zergatik daukan argitu nairik.

Nik, Aurra eskubiko besoan duana, Aragoiko errixka batean ikusi nuan bestea, orain urte batzuk.

Beste bi leienda ere badira, orain bururatzen zaizkidanetan, onen antzekoak: errugabea kondenatu, alegia, eta zeruak libratua. Bata Errioxakoa, pelegin gazte bat urkatu eta bizirik iraun zuana. Mirari ori etzuan epaileak sinistu, jatera zijoazen oilloak zutik jarri eta kantatu zuan artean. Ez da izango esaera au entzun ez duanik: *Santo Domingo de la Calzada, que cantó la gallina después de asada*. Eta bestea, Jose Zorrilla-rena: *A buen juez mejor testigo*. Toledoko Santo Kristo bat, egurrari josita zeukan besoa askatu eta errugabearen alde zin egin zuana.

Santiago-bidea leienda jakingarriz beteta dago. Oiek danak bilduta, liburu ederra osatuko litzake. Baiña nik, beintzat, ez det lan ori egiteko ainbat jakinduri eta denbora. Ala ere, bide ortako kontakizun berriren bat entzuten edo irakurtzen dedanean, pozik jasotzen det. Oietako bat izan da gaur irakurleari eskeiñi diodana.

El Diario Vasco, 2001-04-22

Longás, Valdonsella, Zaragoza.

Aragoiko Santo Domingo mendia

Orain urte batzuk, Xabierretik Zangotzara joan bearra izan nuan, kotxea garajera eramatearren. Andik bi ordua etortzeko esan zidaten. Bitartean zer egin? Paseatzera irten nintzan, Aragoi aldera. Kilometro pare bat egingakoan, kamioaren ertzean artalde eder bat ikusi nuan. Artzaiarengana urbildu, alkar agurtu eta kontu kontari asi giñan.

Otsailla zan, eta eguraldi ederra. Aurrean genduan lurraldea Valdonsella deritza, ango ibaiaren izena *Onsella* danez. Ur ori Aragoi ibaiarekin biltzen da, gu geunden lekutik gertu. Sortu, berriz, an urrutian ageri zan Santo Domingo (1.517 m.) mendian. Erri bakarra ikusten genduan: Sos; baiña or daude Gabarderal, Camporeal, Navardún, Gordún, Petilla, Urriés, Isuerre, Lobera eta Longás ere.

Izketan ari-ari giñala, beste gai batzuk lasai asko jorratu ondoren, Santo Domingo mendia aitatu zuan artzaiak: bi udara ango larretan pasea zala artaldearekin. Ganaduarentzat leku ona zala esan zidan. Baiña malkor eta arkaiztegi batzuk bazituala; ardiak aldizka antxe sartzan zirala, eta gero ezin irten. Artzaiak joan bear izaten zutela ateratzera, leenago gerritik soka batekin ondo lotuta.

Mendi orrek bi tontor dituala, eta bien arteko lepoan Santo Domingo ermita dagoala. Berak aren ondoan zutela txabola edo aterpea; eta gauetan, lotara baiño leen, alde guzietara begira denbora pasa jarduten zirala, an eta emen ageri ziran argiak zein erritakoak izan zitezken igerrirri nairik. Eta ondoren mendi ortako leienda eder bat kontatu zidan, berak Aragoiko beste artzai bati ikasia. Esan bearrik ez da ni adi-adi entzun niola.

Antziñako garaietan, bei-talde bat omen zan mendi ortan. Goizero, ganadu ori larrera atera bezin laster, bei

bat aldapan gora artzen zuan. Antxe bistatik galdu eta gauerako atzera etorri.

Bei ori nora ote zijoan, bada? Zer ote zuan an goien? Urrango goiz batean, bei-zaiak aren atzetik joan ziran; eta, bi tontorren arteko lepora igotakoan, arrituta gelditu ziran.

Goiko lepoan, gaur ermita dagoan ortan, Santo Domingo bera bizi zan, eta beiaren errapetik esnea zanga-zanga edaten ikusi zuten. Itxura danez, ortatik bizi zan santu ura.

Oar bat: ez dezaidala iñork galdetu Santo Domingo ori nor ote zan: Silos-koa, Calzada-koa, Guzman-goia ala besteren bat. Nik ez nion txeetasun ori artzaiari galdetu, leiendak era ortako argibideak ez dituzte aintzat artzen eta, zeruan ere artuko ez diran bezela.

Bei-zaiei etzitzaien ori gustatu. Berak bei-taldea zaindu eta esnea besterentzat? Batek abailla artu, arri borobil bat jarri, aidean bueltaka eragin eta jaurti egin zuan. Baita ots edo txistu ederrarekin joan eta beiari kopeta erdian jo ere. Bei gajoa lurrera erori zan illik, eta adarra larrean sartu.

Gero, bei-zaiak ganadu ura jasotzerakoan, iñork usete etzuana gertatu zan: adarrak larrean egindako zulo artatik ura sortu zala.

Gaur ere antxe dago: ur-putzu bat, iturbegi bat, ur presko eta garbia dariona. Arrigarria da ia mendi-tontorrean ura nola sor ditekean. Baiña, dagoan lekuan egonda ere, ez da bein ere agortzen.

Bei-talde ori Ejea de los Caballeros erriko andre baten zana, eta bei-zaiak abisua bialdu zioten: Santo Domingo mendi ortan, ia-ia gaillurrean, iturbegi berri bat azaldua zala.

Andre orrek ori ezin zitekeala erantzun zien. Goi artan ura nundik etorriko zan, bada? Berak etzuala gezur ori sinistuko.

Baietz; egi-egia zala, bei-zaiak. Etor zedilla mendira, eta antxe ikusiko zuala egia zan ala ez. Joango zala, ba-

da. Igo ziran eta, leen etzan iturbegia ikusitakoan, orduan sinistu zuan, eta zeruko miraritzat artu.

Ala, poltsikotik errosarioa atera eta errezatzeari gogoz ekin zion, zeruari eskerrak ematearren, noski. Baiña errosarioak beatzartetik nola edo ala iges egin zion, putzu barrura erori eta urak irentsi egin zuan. An galdu zan, beintzat. Ura pena andre errezazale arek, bat-batean errosariorik gabe geldituta!

Menditik beera jetxi ziran, eta andik Ejea-ra. Batetik bestera kilometro asko daude, berrogei ta amar bat bai, gutxienez.

Urrengo goizean, Ejea ortan, egunero oi zuan bezela, andre orren neskamea uretara joan zan, eta suilla iturriaren azpian jarri. Eta orduan beste miraria: etzekoandrearen errosarioa antxe sartu zan suillaren barrura, urarekin batera.

Ol-ola kontatu zidan artzaiak. Bi orduko itxogin bearra aspergarria izan oi da; baiña egun artan oso laburra iruditu zitzaidan epe ori. Pozaren pozez itzuli nintzan garajera, artzaiaren esanak bidean nere buruan berrituz eta ausnartuz.

Ni lau bat aldiz izan naizela uste det Santo Domingo mendi ortan, beti ere Longás erritik abiatuta. Larreak, arkaitz tenteak, ezpelak, piñuak eta pagoak bidean... Iritxitakoan, goiko iturbegian egarria kendu. Ermitaren atetik santuari otoitz bat egin. Gaillurrera igo eta begiei gozatu bat eman.

Ango bista zabalak! Iparraldera, Pirineoko tontorrak, bai Naparroakoak eta bai Aragoikoak: Ori, Auñamendi, Iru Erregeen Maia, Peña Forca, Bisaurin, Aisa, Collarada... Eguzkialdera, Hueska probintziaren barruko mendiak: San Juan de la Peña, Oroel, Cancias, Pusilibro, Guara... Egoaldera, Ebroz arunzko mendiak: Moncayo, Cebollera, Urbión, Demanda... Sartaldera, Naparroakoak: Izaga, Elo, Aralar... Eta aitatutako mendi oiek mugatzen duten barrutian, zenbat erri, ibai, mendi, baso, gaztelu, sorol...

Mendi ederra benetan Santa Domingo ori. Ango festa-egunean izan ezik -uztaillean dala badakit, baiña ez zein egunetan- iñor gutxi igotzen da ara. Baiña joaten daniari etzaio damutuko. Ni, beintzat, joandako bakoitzean, berriz itzultzeko gogoarekin itzuli naiz.

El Diario Vasco, 2001-06-05

Uitziko Santa Engrazia

Santa Engrazia eta bere emezortzi lagunak martiri izan ziran Zaragozan, III mendean. Beren erlikiak iri ortan daude gaur ere, izen bereko elizan.

Ermita bat badu santa onek Uitzin, emendik Lekunberri aldera abiatu, bi kilometrorra ezkerrera artu eta erreka-zulo batean gora joanda.

Orixek bere *Euskaldunak* poeman dionez, Etxeberriko Martin artzaiak gorri koloreko zerbait ikusi zuan pago tartean. Piztiren bat zalakoan, oi u egin zion, uxatzeko. Baiña abots bat entzun zuan: Engrazi martiria zala eta leku artan ermita bat nai zuala.

Erria asi zan arri-karraio, ermita altxatzeko Musulun-gaiña aukeratuz. Baiña ara igotako gaiak, ermita dagoan ortan ikusten ziran urrengo goizean.

Martin artzai ori zelatan jarri zan gau batez. Zer ikusiko eta San Isidro, idi-pare batekin arri-karraio. Santu oni, beraz, munduan zala, bera mezetara joan eta ainguruak egiten zizkioten soro-lanak. Zerutik, berriz, lur ontara jeixten zan itzaintzan egitera...

Santuak, zelataria sumatu eta onela esan zuan:

–Aida! Zelatan dagoan orri atera ezkerreko begi!

Eta Martin ura “begi batekin da geldi”.

Ermita altxa nai zuten gain artan, arri zulatu bat utzi zuan San Isidrok, ontzi baten antzekoa. Erromesak atsedean antxe artzen zuten, eta beatzak ontzi-moduko orren uretan busti, aitaren egiteko.

Orixe sarritan etorriko zan onera gaztetan, Uitzin bizi izan zan urteetan. Ala, garai artako oroipenak izango ditu bere poeman esaten dituanak.

Uitzitik ez-ezik, “Leitza, Beruta, Larraun aldetik inguratu da jendea”. Alkar agurtuz ermitara sartzen dira.

Aldarean an daude Santa Engrazi erdian, eta San Isidro goien, "eskua zabal lurrerako ta zerura begira aurpegi". Otoitz ta kanta meza-denboran. Eta:

Sagarakoan isilgunea...
Atarin beor-irrintzi,
ardi-joale, beor-kalaska
ta beien kaskoin-zintzarri...
Aien gañetik ezkillarena,
biotzen eragingarri,
ta begientzat, lurrin tartean,
Opari-Ogia zuri.

Irten eta taldeka bildu, amarretakoa egitera. Korrika-apustu bat izan berria danez, izketarako gairik ez da palta. Poemaren bi maiteminduak gosari au dute: zizak, aarri-giltzurriñak, muin eta xerrak...

Kantapaper bat bada, *Santa Engraziaren bertsoak* izenburuarekin Tolosan: "Francisco Muguerza'ren moldiztegian" argitaratua. *Argia'ren Egutegia*-k ere agertu zituan, 1933-an; eta bai Aita Donostik ere, 1934-an, *Gure Herria* aldizkarian, doiñu eta guzi. Kanta au lau lerro auekin asten da:

Engrazia birjiña gloriosoa,
martir santa Jaunarena,
gutaz egin zazu otoitz ona,
Jesukristoren esposa.

Aita Donostiren iritziz, kanta au *bertso berriak* jenerokoa da. Baiña ez; ez da, iñola ere, bertsolari batek moldatua. Napparroako eta Aragoiko errietan *Gozos* izeneko kanta batzuk dituzte, santuen ermitetan kantatzeko. Talde batek bertsoak kantatzen ditu, eta erriak leenengo lau-koaren azken bi lerroekin erantzun. Kanta au ere eredu orren antzera egiña da. Ona bertso bat:

Gure balle Larraungoa
bere gaitz eta estupenetan

zugana die lasterkan,
Birjiña, gure gozoa;
izan zaitez defenza
beraz lur noble onetan.
Gutaz...

Ango festa nola ospatzen dan, Tolosako Periko Eloseg
gi zanak adierazi zigun eskutitz baten bitartez, 1982-an,
lerro auetan:

«Ermita, kuartana gaitzetik sendatutako Bernardo de
Atondok egin omen zun aspaldi... Urteroko erromeria, Apiri-
llaren 16an nola bait-dan Santa Engrazia, aurreko edo ondo-
rengo igandean egiten da.

Gaur egun, uitziarrak eta Leizeko Erasote auzokoak
etortzen dira pesta ontara. Leizarrak oraindiano oñez eta men-
diz etortzen ziran, eta oraindik ere jende gaztea ala dator, eta
jende larria autoan.

Amabik aldean asten da Meza, eta ermita naiz aundia
izan, jendez josia egoten da. Aurtengo Meza garaiean Uitziko
apezak Orixen *Euskaldunak* izeneko liburuko bertsoak iraku-
rri zituan, aietan Santa Engraziaren pesta au asko aitatzen
baita.

Meza bukaeran kantatzen dira zuk dakizkizun bertso-
ak... Meza ondoren Uitziko erriak amaiketakoa eskeintzen du.
Ori, denbora batean jendea Jaunartzera etortzen zan eta ba-
rau egon bear zutelako. Orain bi edo iru urte, gonbitea gazta,
ogi ta ardoa izan zan; baño, noski, ateratako danak segidan
garbitu ote ziran, eta igaz etzan gonbiterik izan. Baño aurten
lukainka, ogia ta ardoa erruz banatu zan.

Datorren jende tartean, pamili osoak ugari biltzen dira...
Erromeri polita izaten da. Amaiketakoa ondoren, jendea ba-
natzen da, eta zenbaitzuk sua piztu eta bertan janariak bero-
tu eta jaten dituzte.

Pentekoste ondorengo ostegunean errogatibak izaten di-
ra ermita ontan. Bertan biltzen dira apezak, alkate eta pamili
bakoitzetik bat. Larraungo Udaletxeak bi kandel aundi es-
keintzen ditu ermitarako».

Milla esker Periko Elosegi zanari. Gure lurra biotzez maite zuan mendizale purrukatu arek. Zer geiago esan nezake? Lantxo onek ermita ori ezagutu-gogoa inori egin badio, neretzako poza litzakela.

Maiatzaren goiz batean izan nintzan ni azkenekoz ermita ortan. Zeru urdiña goien. Mendiak eta basoak inguruan: pagoak, lizarrak, elorriak, urritzak, aritzak... Txoriak eta kirkirrak kantuz. Oiña nun jarri ezin asmatu, lorerik ez zanpatzearren. Paradisoaren txoko baten antzeko lekua, urte-sasoi ortan beintzat.

El Diario Vasco, 2001-06-08

Santa Engrazia, Huizi, Naparroa.

Txirritaren bertso ez-ezagun batzuk

Donostiako *El Pueblo Vasco* egunkarian, 1903-ko urriaren 3-an, onako iru bertso auek agertu ziran, *Oroi-garri bat* izenburuarekin eta aurretik berri auek emanez:

“Del concurso. En el de bersolaris de Irún, se improvisaron el lunes los siguientes versos que publicamos gustosos y que son, como se ve, un delicado recuerdo al ilustre Derouledé.

Akordamen bat eman biayot
Don Pablo Deroulederi,
animatikan sentitutzen det
ezin esana berari...
Gauza geiegi dakiyelako
onontz etorri zan ori,
Jesukristoren konpañiako
apostolua diruri.

Len pasietan ezta ikusi,
datozenetan eztakit,
jende pobria aparatzeko
au bezin gizon politik.
Memoriari kalte egin ez,
eztu artu nai arditik,
fiña zalako bialdu zuten
bera bizi zan erritik.

Legian berri ondo zakiyen,
gañera berriz praktikan;
fiña zalako bialdu zuten,
etzuben beste faltikan.
Jende bajua gora igotzen
saiatu da gogotikan,
orain Parisen oroitzen dira
Deroulederengatikan.

Eta, ondoren, iru bertso oien egillea eta eguna: “Jose Manuel Lujanbio. Agorraren 29 jarriyak 1903”.

Jose Manuel Lujanbio Txirritaren izen-abizenak dirala, edozein bertsozalek daki.

Urte ortan, berriz, 1903-an alegia, berrogei ta iru urte zeuzkan, 1860-an jaioa zanez. Sasoi oneko gizona, beraz. Garai artan erriz erri ibiliko zan, bertsoan eta argintzan.

Itxurak diranez, Irunen bertso-saioren bat egin zan, berak ere antxe kantatuz, eta norbaitek iru bertso auek jaso zituan. Nola, ordea? Takigrafiaz agian. Baiña beste era ontara ere saiaturakoak izan ziran, magnetofonoa etorri aurreko garai aietan: zenbait lagunek alkar artu eta batek leenengo bi lerroak kopiatu; bigarrenak beste bi, eta orrela.

Pablo Derouledé jaun ori nor izan zan garai artako entzuleak eta irakurleak ongi jakingo zuten, eta gaur egunean ere aiton-amonen batek zerbait esango luke, bearbada. Baiña guk, beintzat, ezertxo ere ez dakigu. Orduko egunkarietan aren berri batzuk aurkituko lirake. Baiña azterketa ortarako denborarik ez degu. Naikoa izango da bertso auetatik atera ditekena adieraztea.

Abizen ori frantzesak izango da; eta, ain zuzen, azken bertsoak Paris aitatzen du.

Baiña «fiña zalako bialdu zuten bera bizi zan erritik». Erbesteraturen bat, beraz? Zergatik ote? Txirritaren iritiz, «gauza geiegi dakiyelako» eta «fiña zalako».

Ala, «apostolua diruri»; ez da ikusi «jende pobria anparatzeko au bezin gizon politik»; «jende bajua gora igozten saiatu da gogotikan»; «ztu artu nai arditik»... Or ikusten da aren fintasunak noraiño irixten ziran.

Baiña jaun ori zer ote zan? Txirritak ez digu olakorik esaten. Ala ere, medikua ote zan susmoa egiten degu.

Dana dala, gizon ospetsua izango zan ura garai artan. Txirrita, berriz, sagardotegiz sagardotegi zebillen bertsolari ajolakabe bat. Ura zan bezelako jaun agurgarri baten parean nola jarri, beraz, arlote ura?

Baiña orra gauzak nola aldatzen diran. Derouledera nor izan zan dakianik arkitzen oso zailla izango da gaur egunean; Txirritaren izena, berriz, jendearen aotan dabil oraindik ere, berak argi asko igerri zionez: «nere aitamenak izango dira beste larogei urtian».

Onek zer pentsaturik ematen du. Cervantes-en denboran, adibidez, Espaiñiako errege aaltuari belaunarekin lurra jo eta buru-makurka urbilduko zitzaizkion danak ere. Baiña nork begiratuko zion kartzela batean zegoan preso errukigarri bati? Denbora nolabait pasatzearen idatzi eta idatzi ari zan bati? Baiña era ortan eta toki artan beztutako paperetatik atera zan *El Quijote*; eta orain aren egillea gizon ospetsua da mundu guzian. Orduko erregea nor zan jakiteko, berriz, liburuak aztertzen asi bearra dago.

Gure artean ere berdin da. Nork daki, adibidez, Perandoren, Bilintxen edo Xenpelarren denboran nor zan Amezketako, Donostiako edo Errenteriko alkatea? Edo-ta Gipuzkoako gobernadorea?

Jesusek esana da aurrenak azken izango dirala, eta azkenak aurren. Eta egi utsa dala ikusteko, beste mundura joan gabe ere, emen bertan argibide ederrik badago.

El Diario Vasco, 2001-09-05

Bilbotik Donostiara 1870 urtean

Donostian, joan dan mendearen bukaeran, Lore joakoak urtero ospatu oi ziran, prosaz eta bertsoan moldatutako lanak sarituz eta argitaratuz.

Argitalpen oietako bat 1879-koa da, eta orduko idazlan bat, "lenbiziko sariaren aldeera" irabazia, *Antiguako Ama Virjiña* izenburua duana, bizkaieraz idatzita dago. Luzeegia da onera osorik aldatzeko. Egilleak –beraren izenik ez da esaten– Bilbotik Donostiraiñoko ibillaldi baten berri ematen digu

Bilboko *Irurak-bat* izeneko egunkarian agertutako berri batekin asten da:

«Gaur dira bederatzi urte –1870 urtean, beraz– irakurri nebala *Irurak-bat* deritxon eguniango paperian: 'Donostiako zezenak ikusi nai ditubeenak era ona daukee, bada biar goizeko egunsentian Arietzatik urtengo dau *Madrilko Uri* izeneko bao ontziyak, eta etzi gauerdiko orduan andik biurtuko da ona lau ordurako, uri polit artan egun bi egiñik».

Donostian zezenak ziran, beraz; eta *Villa de Madrid* izeneko itxas-ontziak zera eskeintzen zuan: egunsentian Bilbotik atera, Gipuzkoako iriburura joan, zezenak ikusi eta urrengo gauerdirako Bilbora atzera itzuli. Idazlan orren egillea bereala prestatu zan:

«Jai biren elduera, erdi dubazko juañ-etortia, eta Donostia ikusteko gogua, mugonegiyak zian ni baño buru astunago batek bere eskuetatik igesian itxiteko».

Presaka joan, gaua izarren azpian igaro, ontzira igo, txoko batean babestu eta an abiatu ziran, begira zeude-nak oiuka agurtzen zituztela:

«Begiyen irai-itxi baten jua nitzan Bilbora, eta gaba izar aurrian egiñik, ondiño illunez, *Madrilko Urian* neure gorputz gaixuak atzeko bazter baten billatu eban, da andik lau edo bost txistuka jorik, urten genduan bireun batzuek, piesta zale andiak, beste irurerun ikuszaleen artetik ajuju ez txikiyak aiziari emonik.»

Leenengo, Bilbotik itxas zabalera:

«Ibaizabaleko ur geldiyak atzian itxiten genduzan artian, nire piesta lagunak erabilleen poza ezin sinistu lei, guztiak, bada, euren ustian, urte txarretik, esanan bidez, atarako ebe- en sabela pozaldi, itxasozko joanera atan.»

Bilboko ibaiari ez dio *Nerviñon* esaten, *Ibaizabal* bai- zik, berez bear duan bezela. Baiña eguraldia trakestu egin zitzaien:

«Serantes nausiaren punta ez genduan ostian itxi orain- diño, agertu zianian sartaldetik odei pillu itxura txarrezkuak, eta bertan batera tximist eta trumoi ikaragarritzkuak. Gañetik geunkan aize ain gogorra ta euri añ ugaría, ze uste genduan zeru osua geure gañera etorrela. Jagi zian azkenerako mendi- yak lako olatuak, eta oneen artian ebillen bao ontziya batetik bestera, goitik beera, intxaur azala baño ariñago.»

Era ortan pasa zuten Bizkaiko itxas-ertz guzia: Plen- tzia, Gaztelugatxe, Matxixako, Bermeo, Mundaka eta Le- keitio, ondoren Ondarroara iritxiz:

«Ondarroako baiian aurrian gelditu giñanian, jagi nintzan etzanda neguan tokiyan, eta txapela eskuan arturik, Antigua- ko eleizan begiyak ipiñirik, agur egin neuntsan nire ume den- borako leku guztiei, malko senduak begiyetatik urteten euste- zela, bada eliz atzian obiratuta eguan neure aitaaita maitia.»

Idazle au Ondarroakoa genduan, beraz; edo ume- -denbora an egiña. Azkenerako orra Donostiara iritxi:

«Eldu giñan, bada, Donostiako baira eguerdiko inguruan, urten genduan *Madrilko Uri*-tik, Jaungoikoak eta Donostiar txalopa gizonak nai izan ebeen legez, eta lurrian bein oñak ipiñirik, nire laguna ta ni sartu giñan Itxasaldeko kapiñan.»

Lagun berria egiña baitzuan. Baiña ez dira zezenetara joaten, Ubara baizik, berak *Euba* esaten badio ere, Bizkaiko erri baten izenarekin naastuta:

«Zezenetara juañ biarrian, artu genduan biyok Eubako komentuko bidia; igon genduan aldatz biguna, eta eldu giñanian komentu aurrera, pozez beterik ikusi ebeen gure begiyak aurrian geunkan Loiolako ibarraren iduri ederra. Eseri giñan arbolaz ingurutako zelaitxo batean, ezkerrian geunkala Loiolako ibarra, eskuman mendien katiñ, eta aurretik Donostia jaiez apaindurik, eta an urrutian itxaso zabala.»

Begientzat gozatu ederra gaur ere, eta are geiago orduan, ango ikuspegia. Loiola bai; begiak ondo artzen dute andik; eta urte aietako batean ango erromerian entzungo zuan Bilintxek *ja-jai* mingarri ura. Baiña Donostia eta itxas zabala ez det uste andik ageri diranik, Ametzagaiña mendia tartean danez. Onela jarraitzen du gure bizkaitarrak:

«...begiratu neban itxasgañera, eta ozta-ozta ikusi al izan nituan eguzki sartzaldiaren azkeneko ziargiyak. Orduan esan neuntsan (lagunari): "Jatxi gaitian urira; ara eldu orduko, zezenetatik urten izango dabee". Eta bertatik agur biotzeko bat egiñaz Eubako komentubari, eta ango inguruetako mendi ta zelai guztiai, biurtu giñan Donostiara...»

Ondoren, Bilbora. Etorri bezelatsu joango ziran, noski. Baiña ez du ortaz itzegiten. Egun orren oroipena geroztik gogoan duala esanez bukatzen du.

Orrela egin zuten joan-etorri ori zezenzale aiek, itsasotik alegia, legorretik baiño azkarrago noski. Pio Barojaren *Santi Andia* nobelan kontu berdiña degu. Santi ura

ere itxasoz dijoa Baionatik Luzarora. Baiña, itxas-gizona zanez, arritzekoa ez da. Idazki ontan ageri danez, berriz, bilbotar aiek ere etzuten Bilbotik Donostiara joateko era oberik aurkitu.

El Diario Vasco, 2001-10-25

Eguzkiaren azpian ezer berririk ez

Egun auetan mundua aztoratuta eta bildurtuta ikusten degu. Alakoxeak dira, izan ere, andik eta emendik datozen berriak. Orain arte bezela gerra ezpatarekin edo tiroka egin bearrean, eskutitz baten barruan kutsu gaizto bat korreoz bialtzea naikoa da orain, etsaia ankaz gora botatzeko.

Orri *guerra bacteriológica* esaten zaio gazteleraz; eta euskeraz nola esan genezaioken nik beintzat ez dakit. Danna dala, guda egiteko *estrategia* berria irizten diote danna, edo geienak beintzat.

Ez, bada; ez da inola ere berria, naiko zaarra baizik. Eun urte baiño geiago dira modu ori bera edo antzekoa erabili izan zala. Eta nun eta gure Euskal Erriaren eta Gipuzkoaren biotz-biotzean: Andoaiñen. Ala aurkitu det 1895-eko martxoaren 3-ko aldizkari batean.

Urte ortan, izan ere, erri jator orren inguruetan, eta bai bertako plaza eta kaleetan ere, zakur eta katu asko, eta bai ardiak ere, illik agertzen ziran. Laster igerri zion jendeak ondamendi negargarri ori nundik zetorren.

Esku gaiztoren batek lukainka edo txorizo-moduko batzuk uzten omen zituan an eta emen, bidexiorretan eta kaleetan, baiña eden, beneno, pozo edo puzuni txarra barruan sartuta. Eta artatik probatzen zuanak, berealaxe egiten zion azken agurra mundu petral oni.

Gaur egunean edena eskutitzen barruan bialtzen dala, eta orduan lukainka baten barruan. Baiña bietan intentzio berdiña.

Jaunari eskerrak, etzan kristaurik izan lukainka oiek ikutu edo jan eta il zanik. Baiña bai gutxigatik iges egiñak banaka batzuk. Erriaren ondoko baserri batean, adibidez, bi aurrek lukainka oietako bi aurkitu omen zituzten nunbait ere. Aien orduko poza!

Etxera eraman, ala bear-eta gurasoak lanera-edo joan eta kanpoan zirala, burrunntzi baten puntan beren txorizo oiek sartu eta surtan jarri zituzten erretzen. Ura merienda gozoa arratsalde artan jango zutena!

Zeruetako mana ori gorri-gorri jarri eta koipea zerio-la ikusi zutenean, ari ortzak eranstera zijoazen, begiak diz-diz zituztela. Baiña une artantxe etxeko edo auzokoren bat sartu zan, sorotik edo menditik zetorrena. Aur aien aingeru goardakoak ekarriko zuten, noski.

Zertan ari ziran ikusi zuanean, eskuetatik kendu egin zien aur aiei beren mokadu goxo ura, eta etxeko zakurrari bota. Onek salto bat egin eta aidean arrapatuko zuan, lurrik ikuitzen ere utzi gabe; eta laster zuan tripa barrura bialia. Baiña bai segituan luze-luze erori ere illik. Or ikusten da puzuni txar orrek zenbateraiñoko indarra zuan.

Biamonean emakume bat, Josefa Ibarra izenekoa eta Zumea baillarako 14-garrenean bizi zana, erriko udal-etxean azaldu zan, lukainka oietako bat zekarrela, etxeko atarian norbaitek utzia zala esanez. Andre orrek ekarritakoa bereala bialdu zuan alkateak Donostiara, gobernardoreari. Bessón, beraren izena.

Onek, berriz, Tolosako epaileari bialdu zion, analisisa egiteko eta opari oiek banatzen zebillen esku zital ura nor zan leenbaileen argitzearren polizia-jendea lanean jartzeko. Denbora berean, negargarriren bat iñun ere gerta etzedin, Andoaingo alkate jaunak bandoa jo erazi zuan:

«Ero edo gaizkille batek bere moduko entretenigarria billatu du: benenez betetako txorizoak uzten ari da erri ontako kale eta bidexiorretan iñoren baimenik gabe, abereen bizitza arriskuan jarritz, eta bai kristaurena ere. Txorizo oietakorik ez dezala iñork aora sartu; baizik-eta arreta aundienarekin jaso eta udal ontara ekarri dezala. Eta nor dan jakin ezker, leenbaileen salatzea eskatzen zaio».

Aldizkariak ortxe bukatzen du bere kronikatxoa. Ezin esan nezake, beraz, gaizkille edo ero ura arrapatu zuten ala ez.

Bertso polit batzuk jartzeko gai egokia zan ori; eta be-
arbada moldatu ere egingo zituan bertsolariren batek, eta
kanta-paperetan zabalduko ziran, garai artako oitura ala
zanez; ez dira, ordea, gure eskuetaraiño iritxi, zoritxarrez,
orain artean beintzat.

Baiña burutazio ura orain eun ta sei urte izan zua-
naren jokabidea, eta gaurko auts benenatu ori bialtzen
duanarena oso antzekoak dirala dudarik ez da. Oraingo-
ak, leen esan bezela, eskutitz itxi batean banatzen duala
auts iltzaille ori; eta ordukoak lukainka tentagarri baten
barruan. Baiña ez al da gaiztakeri berdiña?

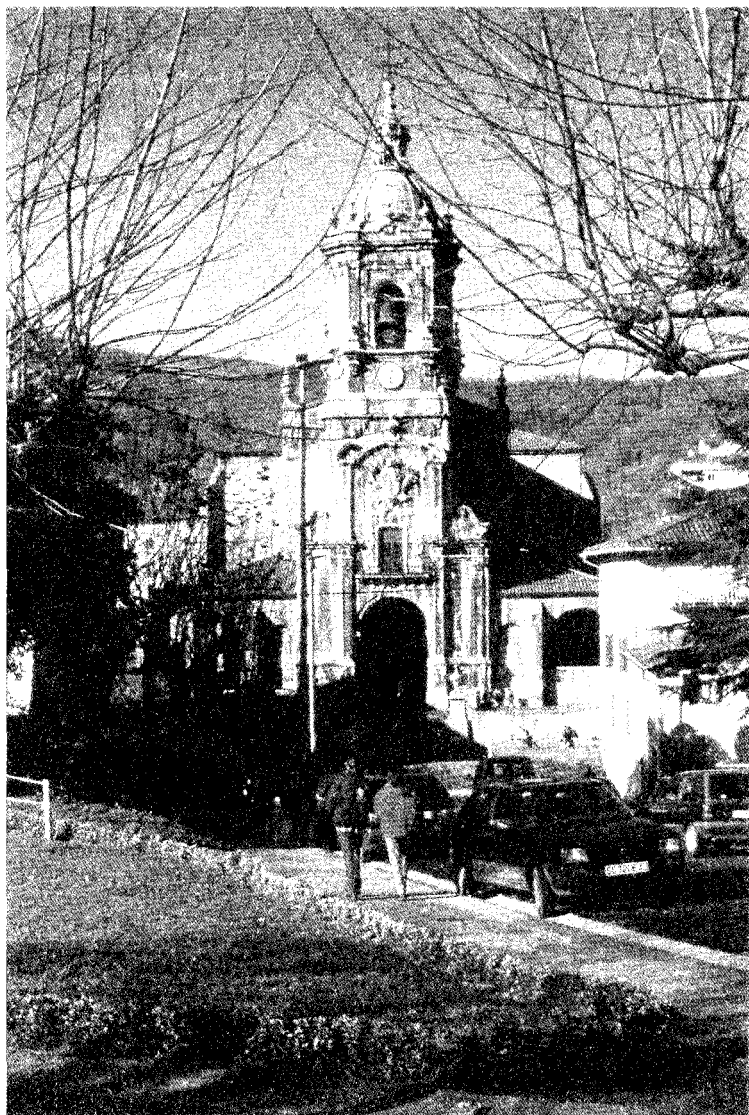
Ordukoak, nornai izanik ere, txapela erabiliko zuan
ziur aski; eta oraingoak, turbantea.

Andoaingo ura ez dakigu bere zulotik atera erazi eta
arrapatu zuten. Auts-banatzaillea ere iñork ere ezin esan,
oraingoz beintzat, bere gordelekutik uxatu eta txamarre-
tik atxituko duten.

Baiña alderik aundiena beste ontan dago: aspaldiko
gertaera orrekin irriparra egiten degula, eriotzik izan
etzala jakiñik, batez ere. Baiña gaurko gerra berri onek,
batetik bonbak bota eta bestetik deabruzko auts oiek ba-
natzen dirala, askoren begietan negar-malkoak jarriko di-
tu, asi besterik ez da egin eta gorputz geldituak eunka ba
omen dira eta.

Zer gertatuko dan zai egongo gera, beraz. Baiña bi-
tarteetan, leen txorizoen eta orain eskutitzen barruan zer
etorri diteken dakigularik, Bibliak esaten duana gogora
dezagun: *Nihil novi sub sole*. Eguzkiaren azpian ezer be-
rririk ez.

. *El Diario Vasco*, 2001-11-02

Andoain, Gipuzkoa.

Enbor beraren ezpala

Xabierko San Frantziskok lau senide izan zituan: Magdalena, Ana, Migel eta Juan, bera danetan gazteena izanik. Oietan bigarrena, Ana, Migel Ezpeletarekin ezkondu zan 1512-an, anai txikiak sei urte zituala. Migel Ezpeleta ori Beireko jauregiaren nagusia zan.

Senar-emazte auen seme bat, etxerako gelditu zana, lau seme-alabaren aita izan zan: Leon, Jeronimo, Bernardo eta Isabel. Jeronimo ori 1549-an jaio zan, osaba Frantzisko Indian eta Japon aldean zebillela.

Xabier eta Beire ez daude urruti. Ni leengo batean izana naiz. Zangotza, Aibar, Eslaba eta Lerga igaro nituan. Bide ortatik ederki ikusten dira Pirineoko tontor zuriak. Urrena, gain batera igo, Uxueko Amaren santutegia ezkerrera utziz. Gero, San Martin de Unx, Olite eta Beire, Moncayo begien aurrean dala.

Zaldizko batek egun berean egingo zuan bide ori; eta bi familiak alkarren berri jakingo zuten. Albisterik berezienak, Frantziskorenak izango ziran: urrutietan zebillela, alegia, India, Japon eta abarretan, besoa nekatzeraiño ainbat bataio egiñez.

Jeronimo Xabierko santu aundiaren illloba zan, bezaz. Baiña etzuten alkar ezagutu, osaba urruti artan ilzanez, illobak iru urte zituala. Aren ibillaldien berri ikasiko zuan ala ere gero, osabak bialdutako eskutitzak irakurriz eta abar.

Jeronimo au, emeretzi urterekin, Alkalako Unibertsitatera joan zan ikastera; eta an jesuita sartu, 1568-an. Osabaren antzeko izan nairik, Indiara joan nai zuan, eta bai sarri eskatu ere, baiezkoa eman zioten arte.

Lisboa-tik abiatu ziran. Egoaldera artu zuten, Afrika azken muturreraiño, andik iparraldera, eta gero India-ra. Osabak korritutako bidea orixe zala oso gogoan euki-

ko zuan illobak. Eta, Goara iritxitakoan, ura biotzaren zirrara osabaren gorputzaren aurrean!

Sermoilari asi zan leenengo. Gero, jesuita sartu berrien maisu. Osasunak etzion laguntzen, ordea. Agintea etzitzaion batere gogoko, baiña Bazaingo eta Cochingo jesuiten buru egin zuten; eta, urrena, Goakoena.

An zala, Akbar erregearen eskutitz bat iritxi zan, misiolari batzuk eskatuz; eta aita Jeronimo arako izendatu zuten. Akbar ori, Tamerlan aundiaren ondorengoa zan. Errege orren erreinua Asiaren erdi-erdian zegoan. Bera oso gerra-zalea izanik, lurralde asko mendean artuak zituan. Baiña jakin-zalea ere bazan. Ala, kristau misiolariak alboan nai zituan, auen erlijioa zer ote zan entzuteko.

Bere gauzekin pardeltxo bat egin eta ara abiatu zan aita Jeronimo, beste bi jesuitarekin. Baiña irukote ori talde edo *caravana* aundi baten babespean sartuta, lareun kamelu bazijoazen eta. Basoak, basamortuak eta mendi zakarrak igaro ondoren, orra iritxi Akbar erregearen jau-regira. Arrera ona egin zien onek, eta persa izkuntza azkar ikasteko eskatu ere bai, alkarrekin bitartekorik gabe itzegin aal izateko.

Ordurarte aita Jeronimo deitzen zanari, Frantzisko Xabierkoaren illoba zala danak zekitenez, aita Xabier esaten asi zitzaizkion; eta berak ontzat artu. Ala, berez toki-izena dana, ponte-izena biurtu zan. Eta nork daki gaur munduan zenbat Xabier izango diran?

Batean, erregeak bere liburutegira eraman zuan aita Xabier ori, eta an beste liburu askoren artean zer ikusiko eta Santo Tomasen liburuak, San Inazioren Ejertizioak eta baita ere Martin Azpilkuetaren *Theologia Moralis*. Arri-garriena au noski, Martin ori Xabier zaarraren eta gaztearen aurrekoa izanik.

Akbar erregea eta Xabier gaztea lagun miñak egin ziran. Alkarrekin sarritan itzegiten zuten erlijio-gaiaz. Kristau fedea zer zan ikasi nai zuan erregeak. Baiña emazte bakarrarekin bizi bear ori etzitzaion gustatzen, berak or-

tatik ere aukera nai zuanez. Bestetik, berriz, eguzkia ador-
ratzen zuan.

Batean, erregearen jauregiak su artu zuan, eta aren urrezko aulkia ere urtu egin zan. Erregeak orduan bere iriburua Katxemirara aldatzea erabaki zuan. Himalaya pasa bear, beraz. Ondoren, onela idatzi zuan aita Xabie-
rrek:

«Ez dago esaterik mendi oiek igarotzea zein neketsua dan. Pirineoak baiño askoz altuagoko tontorrak. Mendi latz bat igaro eta urrena latzagoa. Eta elurra eta otza, naiz eta maiatzaren azkenetan giñan.»

Erregea gerrara joan zan Agra izeneko lurraldera, eta aita Xabier berekin eraman zuan. Onek orduan idatzita-
ko eskutitzak, gerra ura zer izan zan jakiteko iturririk garbiena eta oparoena dute gaurko jakintsuak.

An zala, aita Xabier onek Txinako berri entzun zuan. Bere osabak bezela, alegia. Au ara itxasoz joan nairik eta lurralde ura begien bistan zuala il zan. Aita Xabier gaztea etzan abiatu, osasunak etzion laguntzen eta. Bai, ordea, anai Goes, portugaldarra eta jesuita bera ere, mendietan barrena bidea egiñez.

Ez dago aita Xabierrek errege orrekin izan zituan arremán guzien berri ematerik. Baita aren semearekin ere. Onek ere atsegin zuan napar misiolariarekin itzegi-
tea.

Onek, ikasi berria zuan pertsá izkuntzaz ebanjelioen eta salmoen itzulpena idatzi zuan; baita ere apostoluen eta martirien bizitza; izkuntza orren iztegia eta gramatika eta abar. Kristau fedearen azalpena ere bai; baiña azke-
neko au gau batez lapurren batek eraman zuan eta geia-
go azaldu ez.

Ogei urte pasa zituan aita Xabier Akbara erregearen lurraldeetan. Baiña, azkenera, «zaartzaroak arrapatu nau eta botikak ez dute neretzat balio» esaten zuan berak be-
re buruagatik.

Goako erretore berriro egin zuten. Batean, bazkal denboran Xabier zaarraren bizitza irakurtzen ari zirala,

Xabier gaztea beste mundura joanda bezela gelditu zan, begietatik negarra zeriola.

Bere biziaz etsita zegoan eta batean etxekoei azken agurra egiten jardun zan.

Ala, 1617-ko ekainaren 27-an, goizeko lauretan, etxe barruko kanpaia jo ta jo asi zan. Zer ote? Sua! Nundik eta aita Xabierren gelatik irteten zan kea. Atea zabaldu eta oeraiño urbildu zanak, an etzuan iñor billatu. Leioa irikitxera abiatu eta oiñarekin zerbait jo. Zer izango eta aita Xabierren gorputza. Ilda zegoan, eta erre aundiak zituan.

Zer gertatu ote zan? Ziur asko, irakurtzen edo erre-zatzen geldituko zala, eta ustegabeen lo artu, kandela itzali gabe. Au aitu zanean, berriz, maindireak-eta su artu. Irurogei ta zortzi urte zituan.

Andik iru urtera, 1622-an, aita Xabier zaarra santu izendatu zuan Aita Santuak. Gaztea ez da mailla ortaraiño igo. Ez du aaztutzerik merezi, ordea. Ondo erakutsi baitzuan enbor beraren ezpala zala.

El Diario Vasco, 2001-11-03

Beire, Naparroa.

Gorbeia mendiko gurutzeak eun urte

Aurten dira eun urte Gorbeia leen gurutzea zutitu zala. Ori dala-ta, itzaldi-sail bat antolatu da Deustuko Unibertsitatean. Egitaraua bialdu didate, eta bai gurutze orren istoria labur bat ere. Ontaz baliatuz, eta batez ere bertso zaarrak diotena bilduz, idazlantxo au osatuko det. Garai artako egunkariak zerbait esango dute; baiña oiek aztertzeko nik beintzat betarik ez det.

Zeanuriko eta Billaroko erretoreak izan ziran Gorbeia gurutzea altxatzeko asmoa atera zutenak: Juan Bartolome Alzibar eta Jose Mari Urretxa. Arkitektoa, berriz, Kasto Zabala. Gurutzeak ogei ta amairu metro izango zituan, Jesukristok ainbat urte, alegia.

Gurutzearen bedeinkazioa 1901-11-12-an izan zan. Baiña illabete bakarra iraun zuan zutik. Zer gertatu zan *Ibaizabal* astekariak adierazten du 1903-09-17-an:

«Gorbeia mendi ganean eregi edo jaso zan orain urte bi burdiñezko kurutze andi bat, eta negu atako aize indartsu batek lurreratu eban».

Etsi-errezak ez izan, ordea, bizkaitarrak; eta andik bi urtera berria altxa eta 1903-10-01-a aukeratu zuten bedeinkatzeko. Iru egun aurretik onela zion *Ibaizabal* orrek:

«Aurten berriro jaso dabe, ta erabagi dabe ipintzalleak Meza bat esatea bertan, Urriko illaren lenengo egunean. Lagun asko batuko dala uste dogu toki goi atan».

Baiña eguraldi zitala egokitu zan, *Ibaizabal* orrek 1903-10-11-n dionez:

«Lengo asteko egunean bedeinkatu eben Gorbeia ganeko kurutze andia. Egun txarra argitu zan, euria ta txingorra ta

otzagaz; eta, au ikusita, gogoratu jakon Zeanuriko abadeari obe izango zala beste egun baterako istea, baiña jentea eguraldiaren ardura barik gorantza joian, eta, beraz, igon bear. Baserrietako jentea, txingorrada batzuk gora-bera, ezta ikaratuten! Meza bat esan zan bertan, kurutzearen oiñean, jente talde andi batek entzuten ebala. Berbaldirik etzan izan, bada A. Baertel jauna etzan joan, uste izanik etzala egun atan izango bedeinkaziñoa».

Aren lekua bete zuanik izan zan, ordea. Otxandiotik igoa eta izen aundikoa: Felipe Arrese Beitia bertso-jartzaille ugaria. Ura etzan eguraldiarekin bildurtu, naiz eta irurogei ta bi urtekoa izan. Ona *Ibaizabal* orren itzak:

«Gure adiskide Felipe Arrese ereslaria bai joan zan, urte asko euki arren, da antxe irakurri ebazan lengo geian ipiñi genduzan bertso ederrak Gorbeiaiko kurutzeari atariak».

Etzituan, guk uste, bertso guziak irakurriko, berrogei ta lau dira eta. Bestela, zenbat txingor eta euri-jasa artu bearko zituan jendeak?

Bertso-sail orrek izenburua onela du: *Kurutzearen bedeinkaziño*ko egunean *Gorbeia ganerako gogoraziño batzuk bertsoetan*. Ona bertso bat:

O! Kurutze ederra, ona igotean,
zurtu gara, aiñ andi zu billatutean.
Ogeita-amairu metro badozuz luzean,
ezautu dogu dala Jesusek lurrean,
beste ainbeste urte, aragitutean,
ebazalako egiñ gizonen artean.

Azken bigarren bertsoak, berriz, onela zion.

Azkenez zu, Gorbeia, etzaita, arren, jausi,
mundua mundu buru zarra zutik euki;
gorputz indartsu ori zarden gorde beti,
tontor orretan dedin kurutz ori bizi,
zein nai dogun adarau guk errietati,
bedeinkatu gagizan berorrek emeti.

Baiña gurutze ori ere erori egin zan, andik urte t'erdira, 1906-02-12-an. Ez, ordea, bizkaitarrak orregatik kuxkurtu. Urrengo urtean irugarren gurutzea zutitua zuten, geroztik antxe dagoana.

Gorbeiako gurutzea, mendi gaiñean ez-ezik, bizkaitarren biotzetan ere josita dago. Ala, bertsolariak sarritan eskeiñi dizkiote bertsoak. Onako auek *Eusko Folklore* urtekaritik ditugu:

Agur, Salbagillearen
kurutze maitea,
zuri mun egin eta
nai geunke iltea;
eskuan zaitugula,
azken arnasea
Euskal Errian gura
geunke emotea.

Alaba ta Bizkaia,
kurutze santua,
besapean artu egizuz,
baita Gipuzkoa;
irurok gorde egizuz
garbi ta osoan.

Urteetara, 1931-garrenean, apaiz txiki-bizi bat azaldu zan Arratian, koba-zuloak, triku-arriak eta abar aztertzeraz etorria. Nor zan esan bearrik ez dago: Jose Migel Barandiaran jauna.

Artzai bertsolari batekin topo egin zuan: Zeanurikoa bera, Ramon Etxebarria, *Ramon Txikerra* esaten ziotena, eta Gorbeiako gurutzeari jarritako bertso-sail bat kopiatu zion. Ondoren, Manuel Lekuona jaunari bialdu; eta onek neri. Ona bertso bat:

Oe ta amaika urte aurten da
lelengoz dala jarria,
irugarrenez ipinirik dago
bitan dalako jausia.

Sarri askotan erabilten dau
indar andiko axia,
motibo orregaz bakar-bakarrik
bitan diogu jauzia.

Saillaren bi bertsoan bere buruaz mintzo da:

Jakiturian labur nago ni,
begira ondo pentsaute,
ume gazte bat etorri nintzan
bidean ondo kantsaute.
San Antonio bezperea zan
egun señaladamente,
egun onetan kunplidu ziran
berrogei eta zazpi urte.

Urteile atan kunplidurikan
nituala nik sei urte,
ainbeste edur da axe otz bere
banau lepoan artute...

Negu beltza pasa eta udaberrian mendira, alegia. Sei urte zituan orduan, eta ori zala berrogei eta zazpi urte ziran. Baiña oraindik ere gogoan zeukan orduko nekea.

Gaur egungo bertsolarietan badira bi Gorbeia mendiarri edo ango gurutzeari bertsoak jarriak. Oietako bat, Dimako Faustino Etxebarria, *Nor garan azaldu* liburuan. Ona saillaren 5-garrena:

Kurutzetikan nik egun baten
kantatu neban bertsua;
«Anai-arrebok, etorri ona
artzeko aize freskua.
Ementxe dogu mendi ganean
kurutze bedeinkatua,
bizkaitar danok auxe daukagu
alkar artzeko lekua,
arabarrak be anaiak diraz,
luzatu geure eskua».

Bestea, Zeanuriko Basilio Pujana, *Oiuak* liburuan.
Ona saillaren 9-garrena:

Gorbei ganeko kurutz santua,
argi ta maitagarria,
zintzo diranen itxaropena,
goizaleen iturria,
zure azpian asetzen dogu
goimaitasun-egarria,
zaindu artzain ta mendigoizale
ta gure Euskal Erria.

Beste bertso-sail batzuk ere izango dira Gorbeiako gurutzeari jarriak. Baiña auetxek dira nere lantxo ontarako gogoratu zaizkidanak. Aitatu gabe utzi ditudanengatik barkazioa eskatzen det.

El Diario Vasco, 2001-12-28

Uretan azaldutako irudiak

Zaragozako probintziak ere badu *Cinco Villas* izeneko lurraldea. Sos, Uncastillo, Ejea, Tauste eta Sádaba erriak osatzen dute. Onako ontan izan berria naiz.

Erri ontatik, iparraldera, lurra zimurtzen asten da. Muño eta mendixka oiek dira Pirineoaren asiera. Ego aldera, berriz, Ebro aldeko ordekak eta zabaldegiak ditugu, Moncayo mendia, erraldoi baten antzekoa, sarritan elurrez txuri-txuri atzean dala.

Sádaba erri onek antziñako kutsu eta aztarren asko ditu: arku bat, berez erromatarrena, baiña emengo jendeak *el Altar de los Moros* esaten diona. Sinagoga izandako etxea ere erakusten dute. Baita El Cambrón izeneko moja-komentu zaarra ere.

Baiña danetan ikusgarriena, gaztelua da, aundi eta sendo, sei torre ederrekin. Orain ia milla urte egin zan, XI mendekoa danez. Artean moroak Hueska eta Zaragozan zeuden, kristauak iriburu oiek 1096-an eta 1118-an artu baitzituzten.

Sádaba au, Aragoiko erri zaar geienak bezela, ikusgarria da. Arrizko etxe eta jauregi dotore-ederrak kaleetan, ezker-eskubi. Bost txorrotatik ura darion iturria ere antxe ikusi genduan.

Urrena, elizan sartu giñan. Torre liraiña, begien atsegingarri. Beranduko gotikoa beraren egitura. Barrua aundía, bikaiña eta garbi-garbia. Bertako apaiz jaunak erakutsi zigun. Eskubitara, kapilla batean, Santo Kristo aundi bat.

Irudi onek badu bere istoria, liburu ontan kontatzen dana: *Sádaba y su Cristo, por el obispo de Jaca*. (Antolin López Peláez, Académico de la Historia, Pamplona, 1920).

Itxasoa emendik urruti egon arren, bertako seme bat, Tiburtzio Xinto edo Jinto, 1462-an jaioa, mariñela izan

zan, eta erregearen itxas-ontzien buru edo almirante izateraiño iritxia.

Bein, 1503-an, Kanarias aldean zebiltzala, ur gainean zerbait bazala ikusi zuten. Gizon batzuk txalupa batean urbildu ziran eta kutxa aundi bat aurkitu zuten.

Baiña alderatzen asitakoan, kutxak iges egiten zien. Tiburtzio jauna etorri zan orduan, eta kutxa, alde egin barrean, bera urreratu zan. Txeetasun auek geroko eraskiñak izango dira, noski. Dana dala, iriki zuten eta an zer azalduko eta Santo Kristo eder bat.

Tiburtzio jaunak bere jaioterrira ekarri zuan, eta geroztik bertan dago. *El Cristo Marino* esaten dio erriak; eta bai onela gogotik kantatu ere:

*De Sádaba a Zaragoza
los santos hacen sendero:
va mi Virgen del Pilar
y mi Cristo el Marino.*

Uretan azalduko beste irudirik ere badago. Zaragozako Santa Engrazian, Huerva ibaiak ujolde batean ekarritako beste Santo Kristo bat omen dute. Gallur izeneko errian, Ebro ibaian agertutako beste gurutze bat, burnizkoa izan arren ur gainean etorri zana. Pinseque errian, berriz, Nuestra Señora de la Ola, Jalón ibaiak jetxi zuana. Eta abar.

Orain ogei ta amar urte paseak, nere adiskide bati Donostiako kaiako etxe batera lagundu nion. Bertako salan giñala, txoko batean, txukun eta dotore jarrita, Santo Kristo baten burua ikusi nuan, bere arantza-koroia eta guzi. Zer ote zan galdetu eta onela erantzun zidan ango aitona:

–Gure aurrekoak ere, gu gero izan giñan bezela, mariñelak ziran; eta batean, aietako bat –ez naiz oroitzen aitona edo aitonaaren aita esan zuan– bere lagunekin itxasoan zebilela, irudi ori ur gainean aurkitu zuten. Etxera ekarri eta geroztik or dago.

Nere lagunak, adarra jotzearren, onela esan zion:

-Irudi au elizaren batera eramán bearko degu...

Eta aitonak, aguro eta sutsu:

-Ez ni bizi naizen artean!

Beste batean, orain urtebete, Logroñora joan bearra izan nuan. Nere eginkizuna bukatu eta ango Parte Zaa-rrean ikusmiran nenbillela, eliza batera iritxi nintzan. Oker ez banago, Santa María de Palacio beraren izena. Iri-kita zegoan, barrura sartu eta saiets batean Erdi Aroko Ama Birjiña bat ikusi nuan, bera eserita eta Jesus Aurra magalean zuana.

Baiña arritu ninduena, aren alboan irakurri nuan idazkia izan zan. Onela zion:

«Esta devota imagen de Nuestra Señora la Virgen María con el Niño apareció en las aguas del Ebro a fines del siglo XIX.

Se encontraba lavando en las orillas del Ebro una piadosa mujer, cuando vio, sorprendida, que las aguas arrastraban una imagen que fue a parar a sus manos.

La imagen tiene las huellas de haber estado en el agua bastante tiempo hasta perder el color y decoración que tuvo en un principio.

En recuerdo del prodigioso encuentro de la imagen, cuya procedencia se desconoce, se le dio el nombre de Nuestra Señora del Ebro».

Sádabako eta Donostiako irudi oiek ontziren batean eramango zituzten bearbada; eta, au galdu eta ondoratutakoan, berak azalera igo, zurezkoak izanik; edo-ta agian mariñelak berak botako zuten uretara, ontzia urpera zijo-ala ikusirik, irudia beintzat salba zedin.

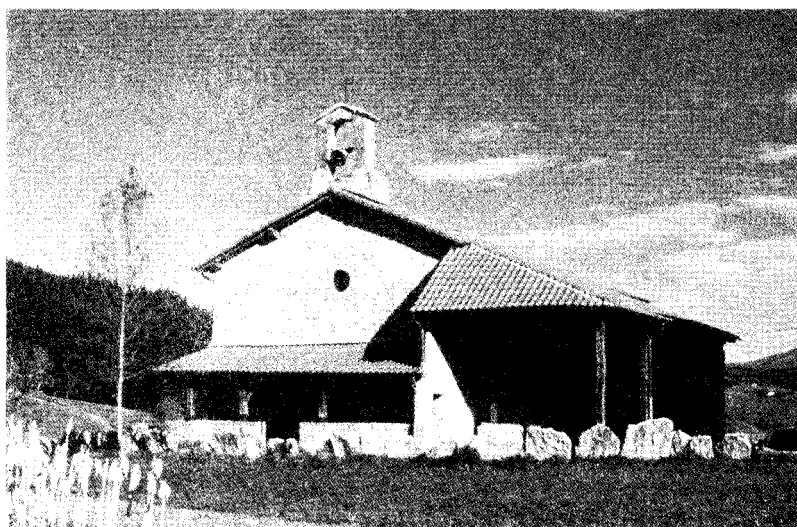
Ebro ibaiak ekarritako Logroño-kori, berriz, nungoa ote zan? Azaldu zan tokitik gora, eta ibai orren bi aldeetan, antziñako erri asko dago, bai Errioxan, eta bai Araba, Burgos eta Kantabrian ere. Aietako batetik etorriko zan, ziur aski. Baiña galdu zuten errikoak ez ote ziran billa eta galdezka ibili? Ez du ematen, bada, abisu ori erriz erri pasatzea ain zaila izango zanik.

Irudi asko, Ama Birjiñarenak batez ere, mendiren batean artzairen bati azalduak izan oi dira. Leienda polit baina ere sarritan dute, agerpena adierazteko. Beste auek, berriz, batzuetan ur gaziak eta besteetan ur gezak ekarriak ditugu. Eta gure aurrekoak zeruko opari bat bezela jaso zituztenak.

El Diario Vasco, 2002-02-03

Sádaba, Zaragoza.

Elosiaga, Azpeitia, Gipuzkoa.

Urrakiko bidean barrena

Azpeititik Tolosara joateko, Urrakiko bidea artu det. Landetatik gora asi eta orra begien aurrean Ibaieder ibaiaren sakona, ezkerretik Aratz-errekakoa biltzen zaio-la. Urrestilla, beeko zuloan. Atzean, Oñatz, Oleta, Izazpi, Murumendi... Beste aldera, Azpeitia, Izarraitz, Azkarate, Irukurutzeta... Baserri txuriak nunai. Batetik, bei baten marrua; bestetik, zakur-zaunkak; bai oillarraren kuku-rrukua ere.

Ona orain Elosiagako ermita. San Inaziok iru illabete egin zituan Azpeitin 1535-ean, ondo-ezik zebillen eta Parisko medikuak sorterriko aizeak arnastera bialduta. Garai artan, inguruko ermitetara joaten ziran azpeitiarrak erromeriz: Oñazko San Juan, Loiolako San Pedro, Madalena, Eizmendiko San Migel, Urrestillako San Martin, Olazko Ama... Bai Elosiagako ontara ere. Errezil, Urrestilla, Bidani, Goiatz, Albiztur eta Beizamarrak ere etortzen ziran onera.

Azpeitin zan bolara artan, San Inazio ere igo zan Elosiagara litani-egun batean, eta sermoia berak egin; baiña aranondo batera igota, jendea elizan ezin kabituta. Euskeraz bearko zuan, iñork tutik ulertzezkeroz. Neskei erritan eman zien, beren buruak zapi oriekin estaltzen zute-la-ta, illea bistan utzita, mutillen tentagarri. Gaur zer esango luke, artara asita?

Goraxeago, orra Artxiola baserria, arunzko aldetik Ernio mendia ageri dala. Bertakoa zan Artxiola palankaria: Jose Inazio Lazkano Mendizabal. Bein beste palankari batek, Zuanetak, arronka jo zuan, Gipuzkoako nagusi bera zala esanez. Apustua laster zerratu zuten, zortzi librado palankarekin, iru aziotara eta 1881-01-24-an Azpeitin jokatzekotan. Baiña Zuaneta etzan azaldu, jokoa galduta zeukala ixpien bidez ikasita. Besteak bertsoak atera zituan orduan: «Mundu onen bost parte oien danen

kontra» erronka joaz. Etzan iñor ausartu. Artxiola Arjentinara joan zan, eta bertan il, 1948-an, 93 urterekin.

Lepo batera iritxi naiz. Emendik biak ageri dira: Ibaieder aldea eta Errezilkoa. Bertan alkartzen ziran Azpeititik Tolosara eta Urrestillatik Errezillera zijoazen bideak. Beasaingoa ere goraxeago asten zan.

Inguruko gaztediaren billera-lekua izan zan au garai batean. Alboan arri bat zan, eta aren gaiñean jartzen zan soiñujolea. Aurreko zabalunean, berriz, dantzan gogotik jardun, dantzari batek Aizkorriko tontorrak begien aurrean zituala; eta besteak, Erniokoa ez, baiña bai Gazumeakoa.

Benta bat ere bazan emen. Putzunbenta beraren izena. Putzua ezagutu nuan nik: ur geldi bat, ur-landarez erdi estalia. Gaur, berriz, lurrez beteta ikusi det, dana zelaituta. Bentaren ormarik ere ez da ageri.

Artxiola baserrian jaioa dan Nikolas Aldai adiskideari zera entzun izan diot: bein, baserritar bat egun guzia lanean pasa eta etxera omen zijoan, bere idi-pare eta gurdi. Nekatuta baitzegoan, gaiñera igo zan, eta bai lo artu ere. Idiak, berriz, onera iritxitakoan, egarriak baizetozen, putzura alderatu eta, edan ez-ezik, barrura ere sartu ziran. Sartu eta sartu eta antxe galdu eta betiko izkutatu ziran bai abereak eta bai gurdi gaiñean lotan zetorren itzaia ere. Orregatik, ondorik gabeko putzua zala esaten zuan jendeak.

Borda bat ere bazan emen garai batean, ijitoen aterpea izaten zana. Bein, elurte batek an arrapatu zituan; eta Nikolasen aitak zaku patata eraman zien, goseak il ez zitezen.

Nik, berriz, orain ogei bat urte, zugaitz-gerri batean josita ool bat ikusi nuan emen, idazki au zuala:

“Emakume, zapalduta ago. Konturatu al aiz? Ez aiz andara, ez. Ba libertadea nai baden, borroka adi. Libertadea eu aiz. Ez pentsa libertadea prinzipe urdiña dala. Libertadea eu aiz. Neska bat”.

Orra, beraz, emakumearen liberazioaren otsak gure lurraren azken zokoetaraino iritxita.

Urraki-gaiñera iritxi naiz; 679 metro ditu onek. Emen da Eibarko Inazio Zuloagaren aterpea. Kuadroak egiten artista izango zan ura, baiña bai lekuak aukeratzen ere: Zumaiako jauregia, Pedrazako gaztelua, Fuendetodos-en Goiaren jaiotetxea, onako au...

Ikuspegi ederra emengoa: beean, Errezilko erria; baserri txuriak nunai. Urrena, Arauntza, Etumeta, Gazume, Ernio, Erniozabal, Mendikute mendiak... Oria ibaiaz arunzkoak ere bai, danetan nagusi Aralar dala.

Ernio mendia itzal aundikoa degu. Ortik ango gurutzera egiten diran erromeriak, eta bai erromatarren eta euskaldunen arteko gerra ere. Leienda au ez dakit nork asmatua dan; baiña erriaren biotzean sartua dago. Zergatik? Gu, ain erri ezereza, erromatarren pareko egiten gaitualako. Goliat eta Dabiden arteko burruka oso gogokoa izan dute beti txikiak.

Une ontan bururatzen zaizkidanak, bost bertso-sail ere badira gai oni buruz, Iztueta, Txirrita, Biktoriano Iraola, Ramon Artola eta Ramos Azkaratek jarriak. Ona Iztueta-aren bertso bat:

Bear bezela kunplitu zuten
beren itz onorezkua,
eskojituba zegoan bada
batallarako lekua:
Gipuzkoaren onra andirako
zelai bat Errezilkoa,
makiñaren bat erromatarrak
biziya utzitakoa,
egun beretik da erri ori
esan dan izenekoa.

Orra orain Otsabiaga baserria kamio-bazterrean. Onera azaltzen da Beizamako bidea. Oroipen bat dator kit burura: 1945-eko udaberrian. Donostiako *Fortuna* elkar-teak mendi-ibillaldi bat antolatu zuan: Ordizia, Muru-

mendi, Beizama, Goiatz, Bidania, Gazume, Iturriotz, Zarate, Zizurkil eta Billabona; eta nik ere parte artu nuan. Orduko gure sasoiak nun ote dago?

Goiatz eta Bidanira iritxi naiz. Emen bukatzen da Urrakiko bidea. Oiek dira gaur neri bururatu zaizkidan kontuak. Baiña beste istori asko izango dira, noski, inguru auetan gertatuak. Eta nun ez? Baiña sarritan begirik iñun jarri gabe eta oroipenik berri gabe kilometroak pasatzen ditugu, ez luke orrela bear baiña.

El Diario Vasco, 2002-02-26

Arburuako Ama Birjiña

Igazko apirillean izan nintzan Arburuako Ama Birjiñaren ermitan. Naparroan dago, Saraitzuko aranean. Bertako Izal errira iritxi baiño bosteun bat metro leenago, eskubira artu eta oiñez eta aldapan gora asi dedilla araiño igo nai duana.

Ni joan nintzan goiz eguzkitsu-zoragarri artan, txoriak kantari ari ziran. Erreka mur-mur zijoan beeko zokoan. Artalde baten zintzarri-otsa ere entzuten zan. Gari-soroak berde-berde. Piñudiak illun. Arre-kolorea ariztiak, artean ostorik gabe zeudenez. Txuri-txuriak gaillurrerako arkaitzak. Urdiña zerua...

Bide-ertzetan ezpela. Onen orriak diz-diz egiten zuten, goizeko iintzaz bustita eta eguzkiak jota. Aldizka, patxarana, lorez beteta. Auek miliskatuz, erle bat edo beste. Etxea inguru ontan izango dute, enbor zaar baten zuloan.

Mendi-gaillurrera iritxi eta ara ermita. Garai bateko ermita-zaintzaillearen etxea ere bai. Biak ere ondo kontu eginda daude. Gaur egun toki guzietan bezela, atea itxita dago eta ezin barrura sartu. Zer egin? Ama Birjiñari otoitz bat kanpotik zuzendu eta begiei gozatu bat eman, alde guzietara begiraturaz.

Iparraldean Pirineoko mendiak, artean elurrez jantzita: Abodi, Ori, Otsogorrigane... Bioleta eta Santa Barbara mendiak Erronkariko tontorrak estaltzen dituzte. Gero, Aragoikoak: Atxer, Peña Forca, Bisaurin, Collarada... Atsegin da gain batetik inguruko mendiak ikustea, ezagutzea eta lagun zaarrei bezela agurtzea, izan ere alaxe dira eta. Egoaldera, Bardipeña, Ollate, San Quirico, Arangoiti, Olagato, Idokorri...

Erreka ondoko soroak gari berriarekin estalita ikusten dira, eta antxe errixka batzuk: Izal, Iziz, Guesa, Ustes, Ibiltzieta...

Alakoren batean, putre bat ortxe dijoa, ni baiño beerragotik, egoak zabal-zabal eta aizeari txistua eragiñez.

Baiña konta dezadan Ama Birjiña onen leienda, liburu ontan adierazten danez: Jacinto Clavería: *Iconografía y santuarios de la Virgen en Navarra*, (1941).

Ba omen zan neskatxa bat, Gallotze erriko alaba. Aren gurasoak pobreak ziran eta Izal erriko etxe batera neskame bialdu zuten. Emengo nagusiak ardi-zai jarri zuan. Egun guzian antxe ibiltzen zan bere artaldetxoarekin erri inguruko mendi eta larreetan, egokiera zuanean Zeruko Amari errezatuz.

Arburua gain ontara ere sarritan etortzen zan. Egun batean, ordea, bere begiak zer ikusiko eta Ama Birjiñaren irudi bat. Arrituta gelditu zan, otoitzen bat egin eta goitik beera korrika abiatu zan, errian berri on ori ematera. Izaltarrak gora igo ziran, eta Ama Birjiñaren irudia ikustez poztu.

Ermita altxatzeari gogotik ekin zioten, baiña beste toki erosoago batean. Irudiak, ordea, alde egin zien, iru alditaraiño gaiñera, eta agertutako tokira itzuli. Irugarrenean izaltarrak etsi eta amore eman zuten, ermita bertan egiñez.

Batean, Fermin Itxaso jauna, kaputxinoa eta zenbait urtetan Izalko erretorea izana, Ameriketara omen zijoan. Itxas-ontzia, ordea, ondora joan zan, eta berak antxe ikusi zuan bere burua ito-zorian. Arburuako Ama Birjiñari otoitz egin zion orduan, eta bere eskuak zer aurkituko eta ool edo egur bat ur gaiñean. Ari eldu eta orrela salbatu zan. Baita Ameriketatik eskutitz bat izaltarrei idatzi ere, mirari orren berri emanez.

Emengo erromeria Azentzio egunaren urrengo larunbatean egiten omen zan, garai batean beintzat. Ospakizun orri "*la fiesta de las siete cruces*" esaten zioten. Egun ortan, izan ere, zazpi erri igotzen ziran onera, nork bere gututzea aurretik zuala: Izal, Iziz, Ripalda, Gallotze, Uskarrrotze, Igal eta Guesa. Danen artean, "*el Quiñón de Atavea*" osatzen zuten.

Aitatu dedan liburu ortan argazki bat ere ikusten da, illun samarra, baiña benetan gogoangarria. Bertan apaiz eta erri-gizon batzuk ikusten dira, aiek sotana beltzarekin eta auek Saraitzuko jantzi zaarrarekin, nork bere erriko gurutzea eskuetan duala. Jantziari ez-ezik, izkuntza zaarriari ere eutsiko zioten artean.

Baiña beste zenbait erritatik ere etortzen ziran erromes-taldeak: Otsagi, Izaltzu, Jaurrieta, Nabaskotze, Aspurtz...

Meza eta sermoia entzun, eta Ama Birjiñari errezatu eta kantatu. Kanpora atera eta amarretako on bat egin... Ezer gutxirekin zoriontsu izaten zekiana zan garai artako jendea.

Beera abiatu naiz. Alakoren batean, ermitako kanpaiak orra amabietakoa jo. Orixe izango zan garai batean ermita-zaintzaillearen eginkizunetako bat: ordu jakiñetan kanpaia astintzea, beeko soroetan lanean ari ziran gizonezkoak eta etxe barruetan bazkaria prestatzen ari ziran etxeakoandreak otoitz egin zezaten. Ni ere gelditu eta artarra asi naiz.

Baiña nik ez det ermitan iñor ikusi. Kanpaiari nork eragin dio, beraz? Garai artan olakorik gertatu ezkerro, gure aitonak zera pentsatuko zuten: bestela ezin zitekeala eta zerutarren lana zala.

Guri, berriz, beste zerbait bururatzen zaigu: gaurko sorginkeri berri oietakoren bat oneraiño ekarria eta erantsia izango dutela, ederki asko *programatuta*, ermitako kanpaiaren otsa bere orduetan alde guzietara zabaldu dedin. Eta, arro-arro, oni aurrerapena deitzen diogu; baiña orrela ote dan nik beintzat gero eta duda geiago egiten asia naiz.

Aitatutako liburu ortan erderazko bertso batzuk badaude Ama Birjin onen gorantzan jarriak. Oietako bat aitatuz buka dezadan:

*¡Virgen Santa de Arburúa,
que en la Peña se divisa*

*como un iris, como risa
en semblante de dolor!
¿Quién tus glorias y tus gestas
no se esfuerza por cantarte
y a la cumbre para honrarte
no camina con amor?*

El Diario Vasco, 2002-03-19

Arburuako Ama Birjiña, Saraitzu, Nafarroa.

“Narru”

Orain larogei bat urte, Bizkaiko mendi-baserri batean, gurasoak eta amar senide bizi ziran. Auetan zaarrena ia ogei urteko aldea zeukan gazteenarekin. Arratsalde batean, zaarren ori, adiskide batek bi txekor Eibarko mataderira eramanean bear zituala eta ari laguntzera prestatu zan. Bai gazteena ere, bide-puska batean aiekin joateko beintzat.

Abiatu ziran, bada. Bi gazte sasoiko eta mutiko bat ziran. Alako batean, gain bat igotzerakoan, gaztaiñadi bat ikusi zuten, dana kiskalduta, ordea; eta aren ondoan baserri bateko pareta zaarrak, auek ere erreta eta kearekin beltz-beltz eginda.

–Zer gertatu da emen? –galdetu zion txekorrak zera-mazkianak mutikoaren anaiari. Eta onek urrengo gerta-kizun au kontatu zuan.

Bein batez, baserritar bat Durangora zijoan, idi pare bat eta larruz kargatutako gurdiarekin. Baiña auzoko beste baserritar bat antxe zegoan bide-bazterrean gorde-ta; eta, ura pasatakoan, bigarrena ixil-ixilik atzetik joan, larru bat artu eta sasi baten barruan izkutatu zuan, illundutakoan etorri eta etxera eramatekotan.

Baiña apaizgai bat andik barrena igaro eta larrua ikustea egokitu zan. Zera pentsatu zuan: “Au baten batek lapurtua da, eta billa etorriko da”.

Bera orduan antxe izkutatu eta zai jarri zan. Orduak aurrera zijoazen. Alako batean, illundu eta gero, gizon bat astoarekin etorri zan, eta larrua altxatzen asi. Nor zan ezin ezagutu izan zuan apaizgaiak, gau beltza zanez. Oiu bat egin zuan, ordea, eta lapurrak igesari eman zion, larrua eta astoa bertan utzita.

Apaizgaiak onela esan zuan orduan berekiko: “Ajola gutxi! Jakingo diat, ala ere, nor dan!”

Makilkada bat eman zion astoari eta au pauso ariñean abiatu zan. Bat aurretik eta bestea atzetik, bide-puska bat korritu zuten, belarri-luzea baserri baten atarian gelditu zan arte.

Baserri ontakoei larruaren kargu artu zieten; baiña aiek onela erantzun zuten:

—Guk ez degu ortan zer ikusirik. Urliak astoa eskatu digu, eta utzi egin diogu. Berari galdetu.

Gertaera orren otsak inguru guzira zabaldu ziran, eta lapurrari izengoiti berria erantsi zioten: *Narru*, giputzak *larru* diogun bezela, bizkaitarrak *narru* esaten dute eta, irakurleak jakingo duanez.

Beste batean, *Narru* orrek milla pezeta aurreratuko ote zizkion eskatu zion beste baserritar bati, bei bat erosi bear zuala edo alako aitzakiren batekin. Bai besteak eman ere.

Baiña denbora aurrera eta *Narruk* dirurik bueltatzen ez. Besteak berea zuana eskatu zion. *Narruk* ukatu, ordea; berak etziola ari ezeren zorrik. Berotu eta alkar joka asi ziran. Dirua aurreratu zuanaren ukuilluan zeuden, eta *Narruk* sarde bat artu eta arekin bein eta berriro zualatu zuan bestea.

Gero, gorputza garoarekin estali eta su eman zion. Baserria erabat erre zan, eta bai alboko gatzaiñadia ere.

Ildakoaren gorputza ukuilluko leio estu oietako baten ondoan agertu omen zan, aoa aren zulora arrimatuta. Itxura danez, *Narruk* artean bizirik utzi zuan; eta, sua eta kea sumatu zituanean, leiora urbildu zan, arnasa artzearren.

Guardiak, ildakoaren zauriak ikusirik, norbaitek illa zala pentsatu zuten, eta *Narruren* susmoa egin. Baiña onek ezetz; gau ura Eibarren karta-jokoan pasea zuala. Ango lagunak ere aren alde atera ziran.

Gertakizun arek etzuan, beraz, garbituko zan itxura aundirik. Baiña *Narru* ezkondua zan, familirik ez bazuten ere. Eta, batean, andrea bere gurasoen etxera joan zan, zera galdetzera: eriotz ura *Narruren* lana zala,

eta ea zer egin bear zuan; senarrarekin bizitzeaz nazkatuta zegoala.

Gurasoak, guardiengana joan eta dan-dana zan bezelaze aitortu zezala esan zioten; berak lagundu eta babestuko zutela. Andreak ala egin zuan.

Narru, bestea il edo alakotzat utzi ondoren, etxera korrika joana zan. An arropaz aldatu. Baita andreari arropa zaarra lurpean sartzeko agindu ere. Gero, zaldi batean lau oiñean Eibarrera joan zan, eta an lagunekin karta-jokoan orduak pasa. Ezin sinistekoa omen zan alako bide luzea ain aguro egin izana. Andreak senarraren arropa nun zegoan salatu zuan, eta lurpetik atera zuten, artean odol-arrastoak ezagun zituala. Narru presondegira eramanean zuten, noski.

Ori zan, bi txekorrekin zijoazela, batek kontatu zuana. Lagunak arretaz entzungo zion; baiña bai anai txikiak ere. Au etxera bialdu nai izan zuten; baiña besteak ezetz. Kontakizun orrekin izuak artuta zegoan, eta etzala erretako baserriaren ondotik bakarrik pasako.

Aurrera jarraitu zuten, bada. Gaua kamio-bazterreko benta batean igaro zuten, bi anaiak gela batean lo egiñez. Goizean goiz Eibarrera joan, txekorrak utzi, bazkaldu eta bazetozen bueltan. Baiña sasoikoak beren pausoan, eta txikiak ezin segi eta pixkanaka atzean gelditzen zan. Orduan korri egiten zuan, lagunak arrapatu arte. Ogei ta amar bat kilometro era ortan egin zituzten.

Etxera iritxi eta bidea nola egin zuten jakindakoa, aita erritan eman zion anai zaarrenari, anai txikia artara ibiltzera beartu zualako.

Andik urte batzuetara, mutiko ori apaiz ikastera joan zan, urrutira gaiñera.

Batean, literatur-irakasleak kontakizunen bat idaztea agindu zien. Berak Narrurena aukeratu zuan, eta oso nota ona irabazi.

Urteetara, errepublika eta anai arteko gerra igaro ondoren, leenengo meza ematera jaioterrira etorri zan, eta erretako gaztaiñadia eta baserriaren pareta zaarrak antxe

omen zeuden oraindik ere. Orduan onela galdetu zion anai zaarrari:

-Eta Narruk zer egin zuan?

-Zer egin zuan? Errepublika etorritakoan kartzelatik atera zuten. Beste eriotz bat egin zuan, ordea, eta berriz ere preso sartu eta aldi ortan urkatu egin zuten.

Ori dana mutiko izandako orrek kontatu zidan neri, arratsalde batez, berak ia larogei urte zituala; eta ia larogei ta amarrekin orain iru bat illabete utzi du mundu au. Beraren il-berria entzundakoan, aren aotik ikasitako Narruren gertakizuna gogoratu zitzaidan, eta ortxe du irakurleak.

El Diario Vasco, 2002-05-08

Jaizkibel mendiko arma-kontrabandoa

Urrengo gertaera au 1874 urteko urriaren 17-koa da, karlisten bigarren gerratea beroenean zan garaikoa.

Liberalak *Nieves* izeneko itxas-ontziaren susmoa egin zuten, karlistentzat armak Frantzitik ekartzen ote zituan. Ala, *Nieves* ori Sokoan zala jakin zuten batean, beste itxas-ontzi bat, *remolcador* bat, ara bialdu zuten, kapitaniari, Antonio García-ri, agindu auek emanetz: *Nieves* ortan armarik ote zegoan azter zezala; kaitik ateratzen bazan, aren ondotik ongi zainduz joan eta, frantzes uretatik atera bezin laster, artaz jabetu zedilla.

Kapitan ori, Sokoara iritxitakoan, *Nieves* ortan sartu nairik, txalupa bat bialdu zuan zenbait gizonekin. Baiña *Nieves*-ko mariñelak kopeta illunarekin eta armak eskuetan zituztela agertu omen ziran, eta besteak atzera egin bear izan zuten.

Orduan frantzes agintarietara jo zuan Antonio García orrek, *Nieves* ortan indarraren bitartez sartzeko baimena eskatuz.

Bitartean, ordea, *Nieves* itxasontziko mariñelak alde egin zuten, ondo estalitako pardel batzuk berekin eramanez. Aietakorik iñor atzera itzultzen etzala-ta, orduan Antonio García ori sartu egin zan bere gizonekin. Zer aurkituko eta itxas-ontzia uts-utsik, iñor gabe alegia, ezertarako gauza etzan mariñel xaar bat izan ezik.

Itxas-ontzia goitik beera miatzen asi ziran, baiña armarik etzuten aurkitu. Bai ordea paper asko: armak eta muni-zioak erosi eta eramateko fakturak, kontratoak eta agiriak. Paper oiek iru jaun auen izenean eginda zeuden: Esteban Pérez de Tafalla, Enrike Duchamp eta Pablo Aldamiz.

Liberal agintariak *Nieves* ontzi ortaz jabetu egin ziran orduan, "*declarándolo buena presa*"; rekisatu, alegia.

Pablo Aldamiz jaun orrek, berriz, aitzaki bat atera zuan: kontrato oiek aspaldikoak zirala eta balio gabeko-

ak, beraz; beren itxasontzi ori urriaren 2-an Royans-tik atera zala, eta 11-n Baionako parera iritxi; baiña eguraldi txarrarekin ara ezin sartu eta 14-an Sokoara zuzendu zala; etzuala, beraz, Gipuzkoako kostarik ikuitu ere egin. Ain gutxiago, beraz, arma-kontrabandorik sartu.

Ondarribiko komandanteak zera esan zuan: inguru artan arma-kontrabandorik egiten ote zan etzekiala seguru esateko; baiña errian zera zabaldua zegoala: itxasotik ekarritako armak Iger itxas-muturrean legorreatzen zituztela karlistak; eta mendi-bideetan barrena gurdiak ibiliak zirala, ongi estalita eta soldaduak ondoan zirala, guardia egiñez.

Marina-tik, berriz, onela erantzun zuten: urrillaren 13-garrenaren gauean, liberalen iru itxas-ontzik Iger inguru ori zaindua zutela, baiña ezertxo ere ikusi gabe. Gurdi oiek, berriz, jatekoak eta olakoak eramango zituztela agian.

Nieves ontziaren arazoa auzitara joan zan, eta gaurkoak ez-ezik, orduko auziak ere epaitegietan etziran gaue-tik goizera erabakitzen. Are geiago: batetik bestera ibili ziran, eta onek alde bati ematen zion arrazoa, eta arek besteari. Koska guzia txeetasun batean zegoan: itxas-ontzi orrek arma-kontrabandorik ekarria ote zuan ala ez.

Azken erabakia, goeneko auzitegiak emana, Pablo Aldamiz orren aurka izan zan, eta itxas-ontzirik gabe gelditu zan. Orretzaz gaiñera, diru-pilla ere gastatuko zuan auzitegietan, guk uste, paotxa ori gabe ez dago toki oietan ibiltzerik eta.

Oker ez banago, leendik irakurririk edo entzunik daukat Jaizkibel mendiaren atzeko itxas-zokoetara armak ekarri izan zituztela bein baiño geiagotan karlistak.

Istoria-liburuetan, gerrate baten berri ematerakoan, orduko burrukak kontatzen dira, ori naikoa balitz bezela. Baiña aldi ontan argi eta garbi ikusten danez, bataillak ez-ezik, Jaizkibelko arkaitzetako kontrabandoak zer esan aundia izan zuan guda ori erabakitzeko. Bere soldaduak armaz ondo ornitu gabe ezin karlistak gerra irabazi. Bes-tela ere, luzeegia izan zan, bai, odol-ixurtze ura.

Gertakizun au nundik ote dedan? Liberalen eta karlisten gerrate aietako berririk geienak ateratzen diran lekutik: *Historia Contemporánea / Segunda parte de la guerra civil, / Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII, por Don Antonio Pirala*. Madrid, 1907.

Jaizkibel mendiko itxas-alderdi ori ezagutu aal izateko, kamio ederra dago orain. Lezotik abiatu eta Pasai San Juanera iritxi gabe, eskubira eta gora artu bear da.

Gain aietatik ikuspegi arrigarria dago, batez ere egoaize-puntta bat dabillenean. Aurrean ur-zabaldegi neurrigabea eta urdiña. Beean, itxas-bazterreko arkaitzak olatuen apar zuriarekin. Ezker aldera, Ulia, Urgull, Mendizorrotz, Garate, Andutz eta Gipuzkoako eta Bizkaiko itxasertzeko beste mendi guziak, Matxixakora arte. Eskubi aldera, Bidasoako zuloa eta Lapurdiko ondartzak...

Nai duana Jaizkibelera igo dedilla, eta andik Gipuzkoako, Naparroako eta Lapurdiko mendiak begizatuko ditu. Pirineoko tontor zuriak ere ikusi nituan nik andik udaberriko goiz batean. Egun artako argitasuna eta edertasuna etzaizkit geroztik aaztutzen, oso aldi gutxitan egokitzen diran bezelakoak ziran eta.

El Diario Vasco, 2002-05-28

Erri bateko azken bizilagunak

Leengo batean, Aibarko gaiñetik igaro nintzan. Santiago-bidea omen da ura. Zangotza zaarra izan zan Rocaforte-tik dator; eta emendik, San Babil, Basobar, Olatz, Izko eta Abinزانotik barrena aurrera dijoa.

Ori dana ango ool batean irakurri nuan, eta bai Olatzko leiendaren kontatera ere.

Euskal Errian Olatz asko daude: Azpeitiko Olazko Ama Birjiña, San Inaziok salbea errezatzen ziona; Mutrikuko Olatz baillara; Naparroan bi erri txiki, Iruñetik urrutigabe; Olatza baserriak ere bai an eta emen.

Emengo Olatz ontara irixteko Aibarko gain ortatik ere ederki joan diteke. Baiña ni Loitiko gaiñetik abiatu nintzan urrengo igande-arratsalde batean, ortik laburragoa denez.

Piñudi batean aldapa gora ekin nion. Atzean Izaga mendia neukan, arunzko egalean San Migel ermita ikusgarria duana. Lepo batera iritxi eta antxe sartu nintzan Santiagobidean. Baiña beste aldera artu nuan, andik bueltan banentorren bezela.

Erreka-zulo onek, mapak dionez, Avellaneda du izena. Baiña gero izena aldatzen dio, Basobar esanez. Inguuru ontan, izan ere, euskerazko toki-izen asko dago: Ollankoa, Ugalmakurra, Txarramendi, Iturriotz, Azerizulo, Busibar, Elizazarraga... Baiña bai erderazkoak ere: El Saso Viejo, El Bojagar, La Facería, Carasol, La Rotura... Izkuntza aldatutako lurraldeetan orixe gertatzen da beti: leengo toki-izen zaar batzuek iraun egiten dute; baiña berriak gero eta ugariago sartzen dira.

Lurrezko bide zabal bat da nere oiñak gaur zanpatzen dutena. Ibiltzeko atsegiña. Kilometro t'erdia idazki bat, Olazko erria izandakoa emen zala adieraziz. Arri-pilla batzuk ikusten dira, ezpel, otabera eta aritz batzuen tarte-

an, orbelak eta goroldioak estalita. Orregatik, erreza da ezertaz oartu gabe emendik igarotzea.

Gaur arri-pilla bat besterik ez dan ontan, kristau-mordoska bizi izan zan, beraz, garai batean. Orain guk bezela, aiek ere edukiko zituzten beren maitasun eta gorrotoak, pozak eta naigabeak... Baiña orra zertara etorri dan aien mundua, gurea ere etorriko dan bezela.

Erdi Aroko erri bat izan omen zan au; istorialariak diotenez, XIV edo XV mendeko izurrite batean ustu zana, beste asko eta asko egin ziran bezela.

Baiña inguruko jendeak beste era batera kontaktzen du. Gaiñontzeko guziak il edo alde egin eta bi aitona xaar omen ziran emengo azken bizilagunak. Bakardade ontan zer etorkizun zeukaten ikusirik, auzo-errietan laguntza eskatzea erabaki zuten, denbora gutxi barru ogipuska bat aora eramateko gauza ere etzerala izango eta.

Gertuena Ibargoiti araneko Izko erria zuten, iru bat kilometrora, eta ara joan ziran, Santiago-bideari jarraituz. Pelegriñen bat edo beste ibiliko zan egun artan ere andik barrena; eta zera esango zuten, bi agureak anak arrastaka ikusiz:

-Auek ere Santiagorako asmotan al dira?

Baiña Izko ortan geratu, beren eskea egin eta onela erantzun zieten aitona gizarajo aiei:

-Erri au, dakizutenez, oso txikia da, eta zuen kontua nola artuko degu, bada, gure gain?

Urrena, Aibarrera joan ziran. Onera bide luzea zuten. Tartean mendi bat ere bai, igo ta jetxi egin bearra. Agure biak etziran nai ordurako iritxiko. Eta an ere ezezkoa jasozuten:

-Zuen erri ori emendik urrutiegi dago.

Orduan Ilunberrira (Lumbier) joatea erabaki zuten. Olatz ontatik *Venta de Judas* izeneko bide-gurutzera aterako ziran; San Bartolome ermita ondotik segi; Irati ibaia zubitik igaro, aldapatxoa igo eta orra iritxi. An, berriz, baiezkua entzun zuten, eta aien poza!

Ondo zainduak izan ziran andik aurrera bi aitonak; eta, auek ildakoan, Olazko erria eta beraren lurak Ilunberri erriarentzat gelditu ziran.

Leienda au toki askotan kontatzen da, Hueska aldean beintzat. Probintzi au omen da, ain zuzen, Espaiña osoan, erri geiena ustu dana. Alako mendi aundi eta zakarrez betetako lurraldea da, izan ere. Esaera berezia ere badute ori adierazteko: *Es un pueblo amortado*.

Baiña Naparroako Olazko ontan bi aitona bezela, Hueskan bi amona dira erri oietako azken bizilagunak. Eta auek ere erriz erri laguntza eske ibiliak; eta, ildakoan, aien erria, beraren lur guziekin, artuak izan ziran erriarentzat gelditu.

Erderaz *el mito de las dos abuelas* esaten diote orri. Leengo batean, Sabiñanigotik pasatzerakoan, gelditu eta ango Museora sartu nintzan; eta bertan kuadro eder bat ikusi nuan, bi amona xaarrekin eta azpian adierazpen onekin: *las dos abuelas*.

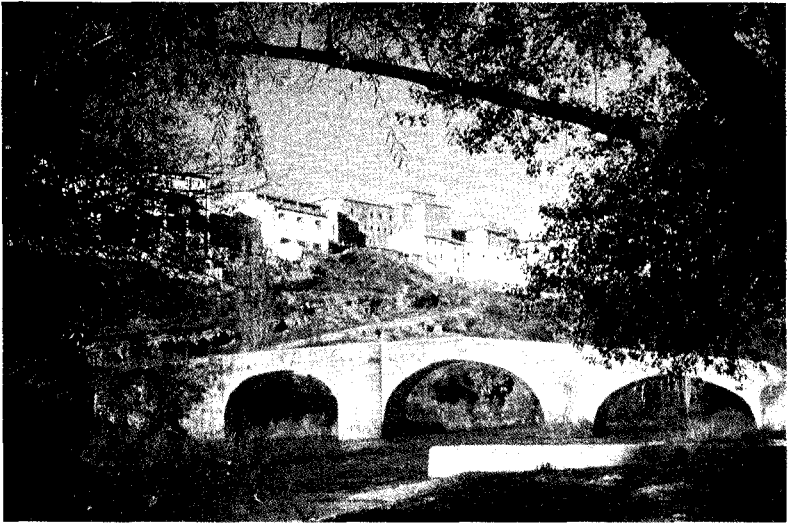
Olazko erri onek, ala ere, etzituan iñoiz bizi-lagun asko izango. Alako tokian baitago. Erreka-zulo estu bat da, sartaldetik sortaldera luzatzen dana, piñuz eta aritzez estalitako bi mendiren tartean. Baiña auek, arrikada batez batetik bestera irixteko modukoak. Eguzki aldera bakarririk bista pixka bat, eta urruti artan Arangoiti eta San Juan de la Peña-ko mendiak ikusten dira. Garai bateko soroak izango ziranak, berriz, erreka-ondoko lurak alegia, ganadu-larreak dira gaur.

Nere burua Santiago aldera jiratu eta banator orain bueltan. Txoriak kantuari ekin diote. Margarita batzuk ageri dira. Ezpelaren lorea ere bai. Baiña au ez da ikusten erreza. Bola txiki-txiki batzuk baitira, kolore berde-orixka dutenak, landare orren orritxoan artean sortuak.

Aurtengo neguan izotz galantak izan ditugu. Ala ere, ez ditu eltxo guziak akaatu. Nere sudurraren aurrean ortxe dabilta gelditu gabe gora eta beera egan, arratsaldeko eguzkiak argitzen ditu eta urre-kolorezko elur-malutak balira bezela.

Loitiko gainera iritxitakoan, Pirineoko tontorrak garbi-garbi ikusten ditut. Elur asko dute, baiña ordu ontan ez dira txuri-txuri agertzen, arrosa-kolorez baizik, izkutatzerara dijoan eguzki gorriak argitzen dituan ezkerero.

El Diario Vasco, 2002-07-13

Ilunberri, Nafarroa.

Santa Elena, Pirineo mendietan

Hueskako probintzian, Bieskastik lau bat kilometro-ra, menditarte estu bat da. Alde bateko eta besteko mendiak Telera eta Tendeñera dira, bi milla eta zortzireun metrotik gorakoak biak ere. Emendik gora, Tenako arana degu; beera, Bieskas erria.

Kamio-bazterrean, ermitatxo bat, santa batekin: esku batean gurutzea, bestean iru iltze eta buruan koroia. Santa Elena da, Konstantino enperadorearen ama, IV mendekoa. Aren buruzbidea izan zan, Jesus il zan gurutzea galduta zegoan eta ura aurkitzea. Ez ote zan Kalbarioan lurpean egongo? Ara joan eta asi ziran lurra arrotzen. Gurutze-pilla azaldu zan. Soldadu bat lepraz kutsatuta zegoan eta gurutze aiekin bera ikuitzen asi ziran. Besteekin alperrik, eta batekin orra erabat sendatu. Uraxe zan, beraz, Jesusen gurutzea. Ortik santa orren ezaugarriak, leen esandakoak. Lore berriak baditu; kandela piztuak ere bai. Arentzako debozioa bizirik dago, beraz, emen.

Beetik, bere urak arkaitzetan jo eta txuri-txuri egiñez dijoan ibaiak Gállego du izena. Baiña ez Galiziarekin zer ikusirik daukalako, Galia-ko mugan sortzen dalako bai-zik.

Alboko belardi batean, triku-arri edo dolmen bat, Aragoi aldean aurkitu zan leenengoa, 1933-an.

Aldapa gora dijoa pista bat, arkaitz bizian irikia eta suge baten antzera biurrika. Baiña ez Santa Elenaren santutegira joateko egiña, baizik-eta XIX mendean-edo emen altxa zuten *fortín* batera igotzeko. Bertara iritxi naiz. Arri-sillarez egindako etxe dotore eta bikaiña da. Baiña orain utsik eta alperrik dagoana, olako lan batek merezi ez duan eran, alegia.

Andik segi eta orra Santa Elenaren ermita, txuri-txuria. Onek ere -nola ez?- badu bere leienda.

Santa Elena, kristaua izanik, bere seme Konstantino enperadore egin aurretik igesi zebillen. Ala, inguru ontaraino iritxi zan. Nekatuta zetorren eta arri baten gainean eseri zan. Aren alboan iturri bat ikusi zuan, eta andik edan eta oiñak garbitu egin zituan. Toki orri *Silla de Santa Elena* esaten zaio orain, eta eserleku baten moduko arkaitz bat ere antxe du.

Nekazari batzuk inguru artan garia ereiten ari ziran, eta aiek urreratu zitzaizkion, zer ote zuan galdetzera. Bere fedegatik igesi zijoala esan zien; eta Jesusen dotriña adierazi. Bai entzule aien biotza mugitu ere, eta kristau egin ziran. Koba-zulo bat andik gertu nun zan erakutsi zioten. Santak, jarraitzailleak etortzean ez bera salatzeo eskatu zien; baiña gezurrik ere ez esateko. Gero, mendian gora joan eta koba ortan izkutatu zan.

Gau artan orra miraria: bezperan ereindako garia azi, burutu eta jasotzeko eran jarri zan. Jarraitzailleak etorri eta nekazariei onela galdetu zieten:

-Olako andre bat emendik pasa al da?

-Bai; pasa da, bai.

-Noiz?

-Ara: gari au ereiten ari giñala.

Etsi zuten, bada, ura arrapatzeaz. Baiña aurrera segi eta koba-zuloraino iritxi ziran. Santa barruan zan; baiña gau artan armiarma batek sare eder bat egiña zuan sarreran. Ala, jarraitzailleei etzitzaien burutik pasa ere egin antxe miatzea. Geroztik onela dio inguru ontako jendeak: "*Donde la araña tejió, Elena se escondió*".

Denborarekin ermita bat altxa zuten emen, Santa Elenaren izenean. Beraren leen aitamenak, Jaime I erregearen denborakoak omen dira. Baiña geroztik berrikuntza eta eraskin asko izan ditu. Santa Elena izkutatu zan kobara ermita barrutik sartzen da. Atea itxita dagoanez, ezin nik ikusi.

Ermita ondotik ura sortzen da, bistarentzat-eta sendagarri dana. *Fuente de la Gloriosa* esaten diote. Baiña aldizka, Santa Elena mundutar jendearen portaerarekin

konforme ez danean, agortu egiten da. Ala, 1490-ean, Beltrán de Hoz izeneko batek gaskoi bat il eta lapurtu egin zuan beeko bidean. Bai emengo ura gelditu ere; eta andik zazpi urtera, iltzaillea arrapatu eta urkatutakoan, orduan berriz asi.

Batean, ama bat bere aurra eskuetan zuala onera etorri zan. Deskuido batez umea uretara erori eta goitik beera Gállego ibairaiño amildu zan. Araiño jetxi ziranean, irriparez eta jostazen aurkitu zuten.

Beste bein, inguru ontako gizon bat Lur Santura joan zan, berak bere labanaren puntarekin marrazkiz apaindutako makil bat eramanez. An zala, Jordan ibaira ere iritxi zan, eta Jesus bataiatua izan zan tokian uretan sartu. Baiña ain maitea zuan makilla antxe galdu zuan. Onera itzulitakoan, Santa Elena ontara etorri eta emen otoitz-bizitza egiten gelditu zan. Bein, iturri au agorraldia bukatu eta ur-jario asia zala, bera begira zegoan eta orra galdutako makilla lurpetik agertu urarekin batera.

Batean Santo Domingo mendiarena kontatu genduan orri auetan: andre baten errosarioa ango iturrian galdu eta Ejea errian azaldu zala. Gaurko au aundiagoa da: Jordan ibaitik Pirineotaraiño...

Ni izan nintzanean, iturria ur zeriola zegoan. Ez gera, beraz, orren gaiztoak. Sortzen dan zuloaren aurrean eta bi saietsetan arrizko paretatxo bat du, eta onen gaiñean eta luzeera guztian erreten bat. Ura antxe sartu eta buelta emanek dijoa, edozeiñek makurtu eta errez edateko moduan. Gero, ermita-atariaren azpitik pasatzen da, ondoren goroldioz jantzitako arri tartetik beeko ibairaiño joateko.

Urtean irutan etortzen dira onera erromerian Tena araneke fededunak eta Bieskas ingurukoak: maiatzeko Pazkoetan, San Antoniotan eta Santa Elena egunean, abuztuaren 18-an, alegia.

Baiña beren ikamikak izan dituzte emengo erriak ermita au noren sailletan zegoan. Ori erabaki bearrez onera bildu ziran batean, apaiz batek zin egin zuan berak une

artan zanpatzen zuan lurra Bieskaskoa zala. Gezurrik etzion. Bera angoa izan eta onera abiatu aurretik oiñeta-koak bere erriko lurrez beteak baitzitian.

Mendi tenteak onako auek, eta piñuak beztutzen dituztenak. Baiña bestelako zugaitzik ere bada tarteka; eta, maiatzean geranez, ostu berriaren berde argiaz alaitzen dira. Gorago, gaillurretako larre motxa, eta elur-arrastok an eta emen. Antxe egon nintzan alde guzietara begira, aspertu eziñik.

Argibide auek nundik ditudan? Batzuk, ermitaren atariko ool batetik; eta geienak, nere lagun min baten liburutik: Rafael Andolz zanaren *Leyendas del Pirineo*, (Huesca, 1994).

El Diario Vasco, 2002-07-20

Lizarraga jenerala eta Pedro Migel Urruzuno

Argia astekarian, 1923-II-4-an, idazlan bat agertu zan, *Kandelario* izenarekin, onela asten zana:

«1873-garren urteko Otsaillaren lenengo egunak gogoan-garriak dira; errepublikano ta karlisten guda edo gerra asi berrikoa zan. Esan lezake norbaitek izan zirala iru egun garbileku edo purgatorioan».

Karlisten bigarren gerra, beraz, 1872-an asi eta 1876-an bukatuko zana. Espaiñiak leenengo errepublika zuan orduan. Idazki orrek 1873 urteko otsaillaren 1, 2 eta 3-ko gorabeerak kontatzen ditu:

«*Lenengo eguna*. Goizeko ordubiak inguruan ekarri zuten gaixotegi edo ospitale batera gudari oietako bat, agintari andi bat, ixill-ixillik. Pulmoniaz gaizki zegoena zan. Eguna igaro zan ainbestetxoan, baña illundu ta laister, zazpi orduetako inguruan, tiro-tiroka zebiltzan alde bietakoak gaixotegiko atarian, eta barruan zeudenak, au da, gaixotegiaren kontua zutenak, estutu ziran; ez ainbeste gaixoa bera, bada esaten zuan: “Ni arrapatzeko eztute tirorik egin bearrik, baizik atea jotzea naikua dute”. Zauritu bat utzi ta joan ziran guziak elkarren igesi».

Biarmona egun seiñalea zan, *Kandelario* alegia, eta idazlan orrek onela ematen du beraren berri:

«Goizian goiz eman zitzaizkan gaixoari elizakoak, gaizki arkitzen zalako, baña etzan askoz obeki arkitu artsaldean. Ordu bi t'erdietako garaian, etsaiak inguratu zuten gaixotegia, sartu ziran batzuek barrura eta etxe guztiko bazter guziak -bi gelaz osteangoak- oarkarristu edo errekestatu zituzten, esan gabe zeren billa zetozen, eta illuntzian joan ziran esanaz bar-

katzeko, bada sospetxa txiki bat iduki zutela. Gau artan artu zan gaixotegian gaztigu edo abisu bat ernai egoteko, bada berrogei ta zortzi ordu barru berriz biurtuko zala jende ura erri-
ra gaixoaren billa, ziur zekitelako errian zala».

Alde bateko eta besteko ixpiak lanean gogor jardunak ziran, beraz: liberalak bazekiten, norbaitek salatuta, karlistetako buruzagi ura errian zala; eta bai gaixotegiko arduradunak ere liberalak berriz etortzekoak zirala. Baiña ona *irugarren eguna*:

«Beste tropa bat, ez lengoetakoa, baña etsaia ura ere, bazetorren errira eta gelditu zan gaixotegiko ateetan. Sartu zan barrura teniente bat, eta eskatu zuan mesedez litx edo ilatxa batzuek balaren urratu bat sendatzeko; eman zitzaizkan eta juan zan eskerrak emanaz, troparekin batean. Atera ziran erritik, baña berriz ere atzera biurtu ziran. Ala ta guztiz ere berriro joan ziran. Artsaldea igaro zan estu samar, baño pakean. Gaberdian etorri ziran agintari gaixoaren mendeko soldadu batzuek, artu zuten beren agintaria oitxo edo kamilla baten, alik ondoen estalita, eta eraman zuten. Onenbesterekin amaitu zan iru egunetako purgatorioa...».

Urrena, argibideak ematen dira: erria Elgoibar da; karlistetako buruzagia, Lizarraga jenerala; alkarri tiroka jardundakoak, Bikuña karlistaren taldea eta Eibarko nazionalak. Irugarren egunean gaixotegira agertutako liberal tropa, Blanco koronelarena. Eta gaixoa eraman zutenak, Bikuñaren gizonak.

Lizarraga jenerala esku-eskuan izan zuten, beraz, liberalak; baiña txoriak iges egin zien. Arrapatu izan balute, ipurdiko aundia artuko zuten karlistak, asi berriak ziran artan.

Gertaera orretzaz zerbait geiago jakin nairik, gerra orren istoria-liburua eskuratu det: *Historia Contemporánea / Segunda parte de la guerra civil, / Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII, por Don Antonio Pirala. Madrid, 1907.*

Piralak dionez, jeneral ori Antonio Lizarraga zan. Gipuzkoako altxaldia prestatu nairik, Bidasoa ibaia 1873-ko Urte Berri egunean pasa zuana. Ondoren batetik bestera ibili zan: Lasarte, Usurbil, Elgoibar, Urdaneta, Lasur, Mendaro... Ilbeltzaren 27-an, Seguran Ollo jeneralarakin bildu eta 29-an Azpeitiko erriari eraso zioten. Ondoren, oar batean, onela dio Piralak:

«Durante el ataque enfermó gravemente Lizárraga, conduciéndole a casa del párroco de Elgóibar, y de allí en gravísimo estado y en hombros de su leal secretario Nájera, al hospital del pueblo. Con alguna noticia los liberales de Eibar, fueron en su busca al hospital, registraron minuciosamente hasta la celda de la superiora y las de las hermanas de la caridad y la tumbilla de un muerto que de cuerpo presente había en la iglesia, y ni se les ocurrió abrir una puerta que estaba sólo entornada, pasando varias veces por delante de ella, y era la del cuarto en que se hallaban Lizárraga con los señores Ponce y Nájera. Retiráronse los voluntarios y a la noche siguiente le trasladaron a un caserío inmediato, donde permaneció bien cuidado y con excelente asistencia médica, hasta el 19 de Marzo que volvió a campaña...».

Batera datoz biak: Argia astekaria eta Pirala istorialaria. Batek falta duana, besteak kontatzen du, alkar osatuz.

Argia-ren idazlana nork idatzi zuan ez da esaten. Ala ere, Pedro Migel Urruzunorena zala pentsatu nuan nik irakurritakoan. Baita beraren Sasiletrau baten ziria ta abar izeneko ipui-bilduman agertu ere (Auspoa, 113), ondoren onela adieraziz:

«Ez da egillearen izenik esaten, bañan Urruzunorena da, dudarik gabe. Idaz-tankerak garbiro salatzen du, guk uste, umearen aita nor dan. Gañera, Elgoibarren gertatua ta egillea bertako semea. Urruzunok ogei ta bederatzi urte zituan orduan, eta ordurako apaiza zan. Nola ote zegoan gaixotegi orretan? Apaiz bezela ala gaixorik zegoalako?».

Onen erantzuna, 1930 urtean, *Urruzuno'tar P. M.'en ipuiak* izenburuarekin Iruñan agertutako liburu batek ematen digu. Asieran, amalau bertso datoz, Elgoibarko Toribio Iriondo apaizarenak, Urruzunori eskeñiak eta argibide au ematen dutenak:

«Garagartza-Mendaron bilduak zirala, Urrilleko 2-an, 1920-an, Urruzunok meza berria eman zuaneko urre-eztaiak, berrogei ta amar urteak alegia, betetzen ziralako».

1870-ean egin zan, beraz, apaiz Pedro Migel Urruzuno jauna, ogei ta sei urterekin.

Eta laugarren bertsoak onela dio, Urruzunoren nondik norakoak adierazterakoan: “Leen eritegian gaxoak zaindutzen”. Gaixotegian zan, beraz, Lizarraga ara eraman zutenean. Ala, *Argia*-k lerro auek eransten dizkio idazlanari, ziur asko Urruzunok berak bialiak:

«Idatzi au bialdu digunak, berak ere iru egunetako *purgatorio* ortan estualdi ederrak igaro bearra izan zuen: Elgoibar'ko gaxotegian arkitzen zan, bada, egun abetan, eta emen esaten dan guzia berak ikusia da».

Bai; oso estu ikusiko zuan bere burua, bai-baitzekian liberalak Lizarraga aurkitu ezkeru berari ere kargu artuko ziotela. Egun larri oien oroipena ondo itsatsi zitzaion. Ala ere, ixilik gorde zuan. Baiña andik berrogeitamar urtera, bera irurogei ta emeretzi egitera zijoala, gertaera aitortu naia egin zitzaion, eta idatzi eta *Argia*-ra bialdu zuan, esan bezela, 1923-02-04-an. Ondo garaiz ere, andik laster, Apirillaren 14-an, il baitzan.

El Diario Vasco, 2002-08-14

Emakumezkoak irabazitako gudaldia

Gero eta geiago dira Pirineo aldera dijoazen euskaldunak. Jakara baiño leentxeago, bertako kanposantua ikusiko dute. Ango elizatxoia ere bai. Baiña au *Nuestra Señora de la Victoria* izendatzen dala eta bere leienda ere baduala ez dute askok jakingo.

VIII mendearen asiera zan; moroak Espaiñian sartu berriak, beraz. Ebro aldeko Erribera guziaz jabetuak ziran. Batean, 716 urtean, gudarozte aundi bat prestatu eta Pirineo aldera jo zuten. Jaka artu, Aragoi ibaiaren bazterretik segi, eta Naparroan ere sartu omen ziran. Kristauak, beren burua salbatzearren, mendi-zokoetan eta aal zuanak aal zuan tokian izkutatu ziran.

Baiña auk ere indartzen asi ziran, eta andik berrogei bat urtera, Aznar zeritzan buruzagi baten agindupean, Jakako erria osteria eskuratu zuten. Aznar ori orduan izendatu zuten Aragoiko kondea.

Andik bi urtera, 760-an, moroak berriro etorri ziran, larogei ta amar bat milla gizon, Jaka artu nairik. Andik onuntzaxeago, Gas ibai txikia Aragoi ibai aundiarekin biltzen da. Bien tartean ordeka bat dago. Moroak an jarri zuten beren kanpamentua. Toki orri *Campo de las Tiendas* esaten zaio geroztik. Ortze daude gaur kanposantua eta esan degun elizatxoia.

Aznar ori eta bere gizonak etziran kokildu. Etsaiei aurpegi ematea erabaki zuten, aien aldean lau katu baziran ere.

Maiatzaren leen asteazkena zan. Illundu eta gero, ekaitz bildurgarria sortu zan: tximistak, trumoiak, euria, kazkabarra... Kristauak, Zeruko Amari laguntza eskatu, Jakatik irten eta moroen kanpamentuari eraso zioten. Auk, ustegabeko orrekin, ardiak otsoaren aurrean oi dutena egin zuten, egiñaalean korri, alegia.

Baiña ostera arnasa artu, burua jiratu, nor bere tokian tente jarri eta kristauei ortzak erakutsi zizkieten. Urrengo eguna eta gaua burruka bizian igaro zituzten, alkar txikituz eta ezin menderatuz. Baiña luzapen ori kristautentzat kaltegarriagoa zan askoz ere, gutxiago ziranez.

Bitartean, Jakako erriaren barruan estu eta larri antxe zeuden aiton-amonak, emakumeak eta aurrak, arreziaren gaiñetik begira, nor gailen aterako zan ezin antze-manetz.

Ostiral-goizean, eguzkia irtetzearekin batera, emakumeak buruzbide ausarditsua artu zuten. Atorra zuriak jantzi, beren buruak trapu txuriz apaindu gudarako kasakoak balira bezela, eskuetan makillak artu, batalloi baten antzeko taldea eratu eta burruka zan tokira urbiltzen asi.

Berak eguzkia atzetik zuten. Moroak, berriz, aurretik. Auek antxe ikusi zuten diz-diz egiten zuan talde aundi bat urreratzen. Diz-diz ori eguzkiak armetan jota egiña zala iruditu zitzaien; ez trapu txuriak zirala. Nundik ez bazekiten ere, kristauei indar berria zetorkien, beraz. Ala, biotza erori zitzaien. Izutu, bizkarra eman eta orpoak jaso zituzten.

Igesbidean, leen esan degunez, bi ibai zituzten, ordea: Aragón eta Gas, bezperako euriarekin aundituta zetozenak. Aiek nola igaro? Bitartean, kristauak atzetik ez-pata zorrotzekin. Urak arre-arre omen zetozen, baiña odollez gorri-gorri jarri omen ziran egun artan.

Ildakoen artean, lau gorputz agertu ziran gero, buruan koroia zutenak. Koroitutako lau buru oiek Jakako armarrian ikusten dira geroztik.

Garaipen ori lortu zuten tokian, eliza bat altxatzea erabaki zan, *Nuestra Señora de la Victoria* izenarekin, gertaeraren oroigarri izan zedin eta Zeruko Erregiñari esker ona agertzearren. Aren ondoan jarri zuten gero kanposantua.

Jakak jai egiten du geroztik urtero maiatzaren leen ostiralean. Agintariak eta erria ermita ontara etortzen dira goizetik, eta meza santua entzun. Mutillak, nekazari-

-jantziz eta burukoak lorez apainduta. Auetako batzuek eskopeta-tiroak tiratzen dituzte. Umeak, berriz, petardoak. Ostera erriratu eta festarekin segi.

Leengo batean, andik pasatzerakoan, gelditu eta ermita ori bisitatu nuan. Sarreran onela irakurri nuan:

«Esta antigua Basílica de la Victoria fue erigida para conmemorar la legendaria victoria sobre los musulmanes. Reedificada en 1816 y restaurada por el Gobierno de Aragón en 1998».

Ermita txukun eta garbia da, baiña antziñako kutsu aundirik gabea, zaar-itxura berrikuntza oietan galduko zuan eta.

Ataritik bista ederra dago. Aragoi ibaiak bide egiten du Jakatik Yesaraiño, lurralde menditsu ontan erreten zabal baten antzeko aran luze bat irikiz. Orregatik, eta Berdún erria ortxe dagoalako, *Canal de Berdún* esaten diote. Mendiz inguratua dago, beraz, eta Pirineoko tontorrak ere ikusten dira, txuri-txuri beti edo geienetan. So-roen kolorea, berriz, aldakorra da: lurrarena, udazkenean; berde-berdea, udaberrian; eta urrearen antzekoa, udaran.

Idazlantxo ontarako gaiak nundik ditudan esan dezadan: Rafael Leante y García: *Culto de María en la diócesis de Jaca, Lérida*, (1889).

Nere irakurleetan Pirineo aldera dijoan mendizalerik baldin bada, gaur geroztik jakin dezala, idazlantxo onen bidez, leienda polit bat arako bidean zein tokitan daukan. Emakumezkoak gudaldi odoltsu bat nola irabazi zuten, alegia. Mendien edertasunaz gozatzen dakianak, kontaktuzun umil eta polit auek ere gogokoak izango ditualakoan nago.

El Diario Vasco, 2002-09-15

Nuestra Señora de la Victoria, Jaca, Huesca.

Munduko ondasun guziak baiño geiago balio duana

Piedra ibaia *Cordillera Ibérica* izenekoan sortzen da. Iparraldera artzen du, lurralde legor batean barrena. Muiño soil batzuk ezker-eskubi. Baratzak eta zugaitzak, erre-karen bi ertzetan bakarrik. Olakoxeak dira alderdi ontako beste ibai guziak ere.

Baiña au, bere bidean dijoala, azpian lurrik gabe gelditzen da bat-batean. Urak goitik beera erortzen dira bein eta berriro, ur-saltoak edo ur-jausiak egiñez, erderazko *cascada*-k alegia, zein baiño zein ikusgarriagoak. Beren izenak: *Cascada Iris, Trinidad, Caprichosa, Los Fresnos, Los Chorreaderos, La Solitaria, La Sombria, La Cola del Caballo...* Tarteka ur-putzu garbiak, xpillu baten antzekoak; eta inguruan, zoragarritzko arboladiak. Leku ederra benetan.

Gero, urak beeko zulora edo maillara iritxitakoan, leen bezela jarraitzen dute, muiño gorri artean, Jalón eta Ebro ibaiekin biltzeko.

Emen leenago zer zan ez dakigu. Baiña XII mendean, 1194-ko maiatzean, Kataluniako Poblet monastegitik amairu praile irten ziran, Ganfrido de Rocaberti buru zutela. Nunerebait komentu berri bat eraiki nai zuten. Txoko au ezagutu, lekuaren edertasunaz lilluratu eta bertan gelditu ziran. Bereala ekin zioten lanari eta komentu dotorea altxa zuten: eliza, klaustroa, batzar-lekua, sarrerako torrea, eskaillera bikaiña, praileen gelak, baratzako arresia...

Ez dedilla presaka ibili onera datorrena. Ordubetea bearko du eliza eta komentua ikusteko; eta geiago parkean ibiltzeko, ur-jausi eder oiek ikusiz. Baiña etzaio damutuko.

Onerako bidea nundik dan? Euskal Erritik goazela, Zaragozara baiño leen, Alagón erriaren parean, ego alde-

ra ar dezala; Calatayud atzean utzi eta bereala iritxiko da, mapa on baten laguntzarekin.

Ni izan nintzanean, *Nuevas leyendas del Monasterio de Piedra* izeneko liburua erosi nuan ango dendan. Beraren egilleak Fco. Javier Agirre eta Jose Uña Zugasti, aragoitarrak jaiotzez, baiña beren aurrekoak nungoak ziran ezin ukatu dezaketanak. Etxerakoan irakurtzeari ekin nion, eta *El vaso de jade* izeneko kontaera aukeratu det idazlan au osatzeko.

XV mendea zan. Arratsalde batean, zaldun gazte bat tek jo zuan emengo atea. Bartzelonatik zetorrela, opari bat ekartzera. Bere anai bat, senideetan gazteena, Mediterraneo itxasoan barrena sortaldeko lurretara joana zala. Bitartean, famili guzia, ama batez ere, kezketan, ari zer gertatuko zitzaion. Amak orduan promes egin zuala: semea onik etortzen bazan, opari on bana egingo ziela Aragoiko erreinuaren iru monastegi famatuenei: Monserrat, Poblet eta Piedra izeneko oni.

Iru urte eta zazpi asteren buruan azaldua zala anaia. Etxekoen poza! Bere ibillaldien berri eman ziela: milla leku zoragarri ikusia zala eta abar. Iru kutxa ere ekarri zituala, bakoitzak pitxi bana zuana.

Amak, emakumea izan, bereala ikusi nai izan zuala aien barrukoa. Leenengoa iriki eta ura pitxi ederra! Bigarrena zabaldu eta berdin. Irugarrenean, berriz, kopa eder bat omen zan, *jade* izeneko gai balio aundikoaz egiña eta perlaz apaindua. Kopari begira zeudela, eguzkiak argitu zuan, leiotik sartuta. Orduan diz-diz egin zuan, eta amaren begiak itxutu. Urrengo goizean jeiki eta artean gandu batekin ikusten zituan gauzak. Baiña orduan bere promesa bururatu zitzaion, eta onela esan:

-Bai; nik iru opari egiteko promesa egin nuan. Pitxi auek monastegi oientzat izan ditezela, bada.

Ori esan eta bista leengo onera biurtu zitzaiola.

Monserraten eta Pobleten izana zala, eta aietan kutxa bana utzi ere bai. Ara irugarrena zekarrela, kopa baliotsu ura, alegia.

Komentuko nagusiak etxeko praile guziak batzar-lekura deitu zituan, kopa arekin zer egin bear zuten erabaki aal izateko.

Batzuek zera esan zuten: kopa ura, ain ederra izanik, kaliza izan zedilla, jai aundietan meza emateko erabiliko zana.

Beste batzuek ezetz; kopa ura fedegabekoak beren aztikerietan ibilia izango zala, eta kristau aldare batean meza santua emateko din etzala inola ere.

Beste batzuek, berriz, *exorcismo* batzuk egin eta deabru-kutsu guzietatik garbituko zala kopa ura; eta ondoren elizkizunetarako ona izango zala.

Eztabaidan asi ziran praileak, nork bere arrazoia aurrrera eraman nairik. Baiña gero eta beroago eta indartsuago, alkarri ojuka eta deadarka, lepoko zaiñak eten bearrean jarrita. Ura ixkanbilla!

Txoko batean praile zaar bat zegoan. Komentuko zaarrena zanez, bera izan omen zan izketan asi zana, kopa ura mezetan kaliz bezela erabiltzearen alde itzegiñez. Baiña geroztik ixil-ixilik zegoan, gela artan gertatzen zanari erne-erne begira.

Alako batean zutik jarri zan, eta nagusiari zerbait esateko baimena eskatu. Bai eman ere; eta erreza etzan izango, baiña danak ixildu ziran. Praile zaarrak orduan onela esan zuan:

–Kopa onekin zer egin bear degun nik esango dizuet; baiña itxogin zazute, mesedez, pixka batean.

Ori esan eta kanpora atera zan. Baiña bereala atzera sartu, eskuetan maillu aundi bat zekarrela; argiñak eta arrobizaleak erabiltzen duten borra aundi oietako bat, alegia. Eta onela esan zuan:

–Onekin zer egin bear degun? Auxel!

Eta maillua gora altxa eta bere indar guziekin kolpe indartsu bat eman zion kopari, au milla pusketan zirtzilatuta utzirik. Orduan danak:

–Zergatik egin dezu ori?

-Zergatik? Kopa onek munduko ondasun guziak baiño geiago balio duana galeraziko digulako: alkarren arteko pakea!

Danak konforme gelditu omen ziran, arrazoi osoa zuala esanez.

Nik, berriz, liburutik begiak altxa eta onela esan nuan nereko: «Alajaiña! Badegu gure artean olako praile baten bearra! Baiña zenbat maillukada jo bearko lituzke?».

El Diario Vasco, 2002-10-15

Monasterio de Piedra, Zaragoza.

Rocaforte-ko zikoin zuriak eta putre beltza

Zangotzara baiño leen, ango Papeleraren atzean, muiño batean, erri txiki bat ikusten da. Rocaforte du izena. Bera izan omen zan Zangotza zaarra. Gero, errege baten aginduz, ibaiaren ertzean berria eraiki zuten.

Rocaforterren gainean kasko soil-borobil bat altxatzen da. Moroek gaztelu bat antxe izan zan, baiña kristauak artu zuten. Moroak artaz berriro jabetu nai arren, beren aalegin guziak alperrik.

Ontan, moro indartsu bat etorri zan, Erribera aldean jauntxo ospetsua zana. Arek zin egin zuan gaztelu ori kristauei kenduko ziela. Artarako, azerikeri bat prestatu zuan.

Batean, festa aundia ospatzera zijoazen Leireko monastegian. Hueskan bi neska gazte, bi aizpa, Nunilona eta Alodia, martiri illak ziran moroen eskuetan, kristau fedea ez ukatzearren, eta aien erlikiak ekartzekoak ziran. Ori zala-ta, jende asko espero zan: Naparroako errege-erregiñak, beren seme-alabak eta nunaitik etorritako kristauak.

Rocaforteko nausia eta bere emaztea ere joatekoak ziran. Bi alaba zituzten, bixkiak eta emezortzi urtekoak: Esperantza eta Kontsuelo. Joan nai aiek ere, baiña gurasoak gelditzeko agindu zieten, gaztelua zaintzearren.

Ordua irixtitakoan, bazkaltzen asi ziran, baiña kanpoan, atarian, leku alaiagoa zala-ta. Artan ari zirala, eskale bat urbildu zitzairen, kapa zaar batez jantzita eta errenka. Zera esan zien: Santiagora zijoala eta limosnatxo bat emango ote zioten.

Aizpatxo aiek biotz onekoak izan eta baietz erantzun zioten. Pasatzeko barrura eta zerbait emango ziotela. Sartutakoan, ordea, eskalea tente jarri zan, kapa bota zuan eta ura gizon-puska! Leen esan degun moro indartsu ura zan. Ezpata atera eta zera esan zien:

-Zuek eramatera etorri naiz, nai badezute eta nai ez badezute!

Bi aizpak igesari eman zioten, baiña moroak bata bestearen ondoren bereala arrapatu zituan, eta lepoa moztu.

Gazteluan *Zai* izeneko zakur bat zuten, bi aizpak asko maite zituana. Egunez etzan aietatik apartatzen; eta gauez, aien oe azpian lo egiten zuan. Egun artan, berak nai ez arren, Leirera joatera beartu zuan nagusiak.

Leiren, *Zai* orrek etzuan mokadurik artu nai bazkal-tzerakoan. An zebillen urduri eta intzirika. Azkenean, zaunka luze-mingarri bat egin eta korrikari eman zion, danak arrituta utzita. Zer ote zuan?

Leiretik Rocaforte-ra amalau kilometro dira; baiña zakurrak egan bezela pasa zituan. Bertara irixtean, moroa orduan atean zan, alde egiteko asmoan, alfanjea odol-lez gorri-gorri eskuan zuala. Zakurrak aren lepora salto egin eta ozkaka txikitu zuan. Etzan gelditu illotzik utzi arte. Gaztelu barrura sartu zan gero; eta bi aizpatxoeren gorputzak aurkitutakoan, aren negarra eta aien aurpegia miazkatu bearra!

Gurasoak itzuli ziranean, zer zan ura? Moro bat atean, zakurrak txikituta. Barruan, bi alabatxoeren gorputzak, odol-putzu bana ondoan zutela eta zakurra antxe lantuan.

Biaramonean lur eman zieten. Bereala, bi azuzena txuri azaldu ziran illobitik. Baita zeruan ere bi zikoin txuri. Gazteluaren torrera jetxi ziran, eta antxe gelditu bizi izatera. Gurasoak, beste ondorengorik etzutenez, negarrari ezin eutsi zioten. Baiña egun batean bi zikoin txuri aiek onela esan zieten:

-Gu zuen alaba maiteen animak gera. Neguan alde egin bearko degu otzagatik; baiña udaberriro etorriko gera, zuekin izatera.

Moroaren anima, berriz, inpernura joan zan, eta an putre tzarra biurtu. Beltz-beltza, gaiñera, kondenatu bat zanez. Batean, egan etorri eta goitik beera tximista bat bezela gazteluaren torrera zijoan, ango bi zikoin txuri aiek il

nairik. Baiña bertako nagusiak garaiz ikusi zuan, eta azkon bat bota, bete-betean jo eta akaatu egin zuan. Putrea elizako teillatura erori zan, eta arrizkoa biurtu.

Antxe da gaur ere, iparraldeko orman. *La Molindanga* deitzen diote. Erriko mutikoak, gaurkoak ez dakit, baiña orain artekoak bai beintzat, noiznai arrika erasotzen zioten, ain gaiztoa izan zalako. Pasada ederrik artua da arrizko egazti ori.

Urteen buruan, Rocaforteko gaztelua bota egin zuten gerraren batean. Zikoin zuri aiek Zangotzako San Salvador eliz-torrera aldatu ziran orduan. Antxe egin zuten beren kabia, Rocaforte aurre-aurrean zutela. Garai batean orixe omen zan inguru ontara zetorren bikote bakarra. Geroztik ugaldu dira, ordea, eta Zangotzan bertan askotxo ikusten dira.

Baiña leen esan degun arrizko egazti ori zer ote da berez? Goiko gaztelua, moro eta kristauen aurretik, errotarrak altxatu zuten. Auen guda-mutillen ikur edo bandera arranoa zan. Arrizkorik ere izango zuten beren gaztelu ortan, eta oietako bat izan diteke *Molindanga* ori.

Leienda au Aita Frantzisko Escalada-k kontatzen du, *La arqueología en la villa y castillo de Javier y sus contornos* (1943) liburuan, aurretik onela diola:

«Ahora no sería lícito dejar pasar, con esta ocasión, en silencio una sentida leyenda que en Rocaforte y sus contornos corre de boca en boca y tienen gusto especial en contar, sobre todo, las ancianas para hacer dormir a los niños».

Lo arrerazteko ez dakit, oerakoan moro gaizto orren oroipenak bildur-izua emango zien eta. Baiña leienda au ao zabalik entzungo zutela, ori bai; ortan dudarik ez dago. Ortik gero *Molindanga* dalako orrek artu bear zituan arri-jasak.

El Diario Vasco, 2002-11-09

Xabierko erensugea

Javier giza-izena da orain, mundu guzira zabaldua. Urkiolakoa bezela, Naparroako Zaindaria ere “askoren biotzeko santu debotua” baita. Berez toki-izena da, ordea, euskerazkoa gaiñera. *Etxaberri* zan asieran, gero erdal kutsuarekin, *Xaberri*, *Xabier* eta *Javier* biurtua. Baiña Xabierkoa *etxe berria* bada, nun zan *etxe zaarra*? Egoaldera dagoan *El Castellar* mendira igo ezkerro, arri-pillak ikusten dira, antziñako erri baten kondarrak. Orixe omen da *etxe zaarra*.

Garai batean, ba omen zan inguru auetan erensuge bat, eliza bat bezin aundia eta zazpi buru zituana. Bein, otorduren bat egin ondoren, siesta egitera Elomendiko (*Iga de Monreal*) koba-zulo batera sartu zan. Antxe, mendi guzia dardar jartzen zuten zurrungak egiñez, eun urte lo pasa omen zituan.

Esnatu zanean, aren gosea! Lurpetik atera nai, baiña irtenbidea itxita zegoan. Ekin zion lurra arrotzeari, baiña alperrik. Orduan koba-zuloan aurrera jarraitu zuan. Luzaroan illunpean ibili ondoren, argi-izpi bat ikusi zuan. Ara joan, zirrikitu ura atzaparrekin zabaldu eta bere burua eguzkipean ikusi zuan. Nun zegoan? Xabier ondoko *El Castellar* ortan.

Beeko larrean artalde aundi bat ikusi zuan. Pozaren pozez egin zuan orruarekin, ardi guziak il zituan, eta ondoren aitaren batean danak irentsi. Urrena, inguruko erri batera joan zan, eta ango gizakiak eta ganaduak, danak sabelera.

Gero, siesta egitera, *El Castellar*-ko koba-zulora itzuli zan. Bitartean, inguruko jendea bildu eta erensugea iltzera etorri zan, ezpata, lantza, eta aizkorak eskuetan artuta. Baiña erensugeak beste orru bat egin eta ankaz gora bota zituan danak. Ura korrika-saioa egin zuten! Piztia, berriz, koba-zulora, ea siesta pakean egiten uzten zioten.

Biamamonean, albo-errietakoak berriro bildu ziran, erensugea nola akaatuko zuten; eta batek:

–Erraldoi bat azaldu berria da. Gizon-puska orrek kanpoan lo egiten du, arentzat etxe guziak txikiak diralako. Uraxe ekar dezagun. Orreagan omen da.

Bi mandatari bialdu zituzten. Erraldoia pago batzuen itzalpean aurkitu zuten, iru aari jan eta siesta egiten. Zer nai zuten adierazi eta arek:

–Joango nauk, bai. Nik ez diat iñoren bildurrik. Bi gurdi gari besapean artu eta lastoa balitz bezela eramaten dizkiat. Leengoan, Pirineoetan, amar legoi atera zitzaizkidaken. Enbor bat eskuetan artu eta danak txikitu nizkian. Erensugetxo bat zer da neretzat, naiz eta zazpi buru izan?

Abiatu ziran mendi eta basoetan barrena. Leireko gaillurrera igo ziran; Arangoitira, alegia. Andik Xabier alde ongi ikusten da. Erensugea an zan, *El Castellar* orren oiñean, lotan. Erraldoiak ogei arruako arri bat artu eta tira egin zion. Bai bizkar erdian jo ere. Piztia orru bat egiñez esnatu zan. Arria, berriz, boteka Aragoi ibaiaren ertzeraíño joan zan.

Erraldoiak beste arri bat tira zion. Bai jo ere. Erensugeak orduan bere zazpi buruak altxa, alde danetara begiratu eta erraldoia an ikusi zuan mendiaren puntan. Pizti ura orduan beeko zelaiak pasa eta aldapa gora asi zan, arkaitz eta zugaitzak sustraitik atereaz, bere etsai ura arrapatzearren.

Erraldoiak igesari eman zion, orpoak airoso astinduz. Etzan geratu Orreagara iritxi arte. Emengo orduko eliza katedral bat bezin aundia omen zan. Erraldoia bertan sartu eta ate-leioak ondo itxi zituan. Erensugea etorri eta, barrura ezin sarturik, eliza gaiñean etzan zan. Pisuarekin, teillatuak lur jo eta antxe zanpatu zituan erraldoia eta arekin ziran beste guziak.

Erraldoiak tiratako arriak urteetan egon ziran Aragoi ibaiaren ondoan. Gero Xabierko gaztelura jaso ziran, eta gaur Iruñeko Museoan daudela uste det. Jakintsuak bi *menhir* dirala diote.

Gaua baiño leen, erensugea atzera *El Castellar* ortan zan. Ura berriro ikusi zutenean, inguruko kristauen izual Zer egin etzekitela, amaren besoetan zan aur batek, titiari utzi eta onela esan zuan:

-Ama Birjiñari! Ama Birjiñari!

Zeruko abisutzat artu zan ori. Bai; leenengo, aingeruen Erregiñari iru eguneko errogatibak egin zizkioten. Irugarrenean, «*Auxilium christianorum, ora pro nobis*» esaterakoan, zerua iriki eta Ama Birjiña ikusi zuten Jesus Aurra besoetan eta San Migel goi-aingerua alboan zituaila. *El Castellar* orren aurrean menditxo baten puntan gelditu eta onela esan zuan:

-Nere seme-alaba maiteak, zuek salbatzera nator. San Migelek egingo ditu pizti tzar orren lanak.

Goi-aingeruak ezpata atera eta egan antxe joan zan erensugearekin burruka egitera. Au erne zegoan, bere zazpi aetatik sua zeriola. Beraren buru bat moztu zuan San Migelek leen kolpean; beste bat bigarrenean. Baiña bat galdu orduko, bestea berriro egiten zitzaion piztiari. Ingurua buruz bete zan. Baiña erensugea zazpi bururekin beti ere. San Migel nekatzen asia zan, eta orduan Ama Birjiñak:

-Gilborretik! Gilborretik!

Oiu ori bera egin zien Lartaun oiartzuarrak bere lagunei, erromatarren kontra burrukan ari zirala.

San Migelek ori egin zuan, ezpata piztiaren gilborretik sartuz. Orduan zazpi orru entzun ziran, zazpi trumoi baiño lodiagoak, eta erensugea illotzik erori zan, zazpi aetatik kea eta kiratsa zeriola.

Ama-Semeak eta San Migel zerura itzuli ziran, jende-ari kristau onak izateko eskatuz. Auek esker onekoak izan eta Ama Birjiñari ermita bat altxa zioten, bera azaldu zan mendi-puntan. Laguntzera etorri baitzitzaien, *Nuestra Señora del Socorro* jarri zioten izena. Ermita ori an dago gaur ere, txuri-txuri, tontor batean. Xabierko gazteluak ere San Migel du zaindaritzat, eta onen irudia bertan ikus diteke, ezpata gora altxata eta erensugea oinpean duala.

Leienda au nundik ote dedan? Liburu ontatik: *La Arqueología en la Villa y Castillo de Javier y sus contornos*, por Francisco Escalada, S. J. (1943). Eta jaun onek nundik? Berak esaten du:

«Por las vertientes españolas del Pirineo abundan sobremanera hermosas y variadas narraciones legendarias, que guardan como oro en paño esas ancianas venerables, con el fin de entretener y a veces atemorizar a la pequeña grey infantil, que les escucha con la boca abierta y sin pestañear...».

Inguruko fededunak udaberriro datoz ermita ontara erromeriz. Xabierkoak onela kantatzen dute;

*No permitirá pasar
año el pueblo de Javier
sin veniros a ofrecer
memorias a vuestro altar.
En aflicciones serenas
siempre que os busca rendido,
dad, Señora, al desvalido
tu socorro a manos llenas.*

El Diario Vasco, 2003-01-15

Nuestra Señora del Socorro, Zangotza, Naparroa.

Deabruaren zubia ala Jesusen zubia?

Nork ez daki *La Foz de Lumbier* izenekoa nun dan? Ilunberri eta Liedena tartean Irati ibaiak arkaitz bizian irikitako menditarte estua, alegia. *Foz* itza latiniñetik dator: *faux-faucis*. *Zintzurra*, *garganta*, *fauces* esan nai du. Napparroan eta Aragoi aldean asierako «f» ori gorde egiten da; baiña Gaztela aldean «h» biurtzen, *hoz* esanez. Menditarte oni, beraz, *Ilunberriko Zintzurra* esan genezaioke.

Zintzur orren irteeran, ibaiaz eskubira, kamioaren ondoan, erromatar *villa* edo jauregi bat izan zan. Beraren kondarrak ageri dira gaur ere. An bizi zan Madalen printzesa, neska ederra eta ona, danak maite zutena. Gaixorik zebillen eta medikuak etzekiten nola sendatu. Batean, neskame batek, Kliastelak, onela esan zion:

–Liskar iturriaren urarekin sendatuko ziñake, bai, zu.

–Ekar zaidazu, bada.

Liskar iturri ori ibaiaz beste aldean dago, Liedenako partean. Ura arkaizpetik sortzen da.

Kliastelak urrezko suil bat buruan artu eta Liedena aldera jo zuan. Erri au ibaiaz ezkerredera dago; baiña aren parean txalupa bat izaten zan, alde batetik bestera pasatzeko. Kliastela ori kantari zijoan, txoriak baiño ere alaiago:

*¡Oh Liscar de mi vida, fuente exquisita!
Para mí son tus aguas agua bendita.
Cuando sed en el cielo la Virgen tiene,
a Liscar a por agua un ángel viene.
Bebe el agua la Virgen, la quiere el Niño;
y dásela su Madre con gran cariño.*

Baiña ibaia aundituta zetorren, eta txalupa eta txalupa-zalea eramanak zituan. Kliastela orrek ezin pasa, beraz, beste aldera. Onela zion:

-Zergatik ez ote dute Jupiterrek edo bere lagunak zintzuraren irteeran zubi bat egiten, bi aldeetako arkaitzak ain urbil egonik? Orduan aitaren batean joango nintzake Liskar iturriraiño.

Bat-batean, zaldun bat ikusi zuan alboan:

-Zergatik egiten dezu Jupiterren duda? Ni aren morroia naiz, eta zubi ori egingo nizuke. Ori bai: ordaiñetan zerbait eman bearko didazu.

-Zer?

-Zure anima.

-Baiña noizko egingo dezu?

-Gaur gaueko amarretan asi eta biar goizeko seiretarako egiña.

-Konforme!

Gaueko amarretan sekulako ots eta zarata entzuten zan zintzuraren irteeran. Lanean asiak ziran amar milla deabru, zaldun arek inpernutik ekarriak, bera ere deabrua izanik.

Ots aiek entzunik, Madalen eta Kliastela larri ziran. Auek artean bataiatu gabe zeuden; baiña etxean bazuten Ama Birjiñaren iruditxo bat, Leireko San Birilak, txoriari entzunez irureun urte pasa zituan praileak, erregalatua. Kliastelak, aren aurrean belaunikatu eta laguntza eskatu zion.

Bai eman ere. Urrengo goizean, eguzkia ordubete leenago atera zan. Orrezaz etzan oartu zaldun deabru ura. Eta ustez goizeko seiretan Kliastelarengana joan zanean, neska irripartsu aurkitu zuan.

-Orra or zuk nai zenduan zubia. Ea, bada, orain neri zure anima.

-Zubia, bai, or dago. Baiña berandu egiña.

-Berandu? Goizeko seiak ez al dira, bada?

-Ez. Begira ango eguzki-erlojuak zer dion.

Zaldunak begiratu zuan eta zazpiak markatzen zituan. Aren amorrua! Eta Kliastelak:

-Zuen lana izanagatik, etzaio orri *Deabruen zubia* esango, *Jesusen zubia* baizik.

Ori esan eta Kliastela Liskar iturrira joan zan, bere urrezko suilla buruan zuala. Ango ura ekarri, Madalenak edan eta bereala sendatu zan.

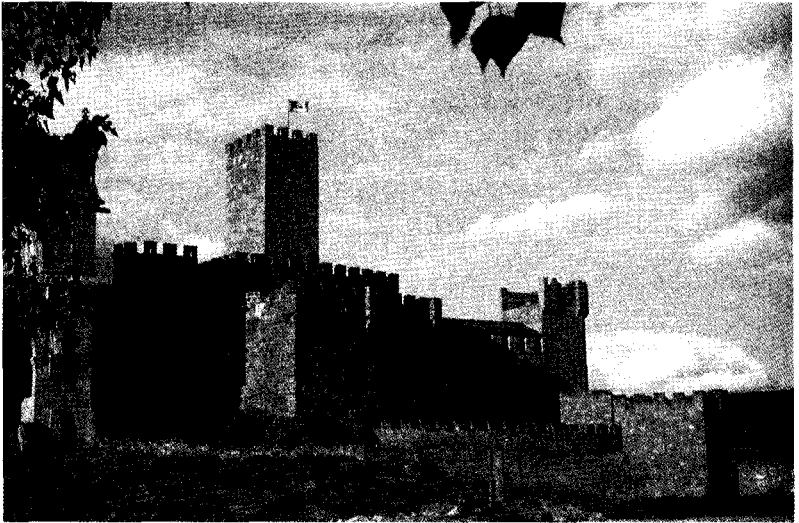
Madalen, Kliastela eta etxeke guziak bataiatu egin ziran, eta jauregia komentu biurtu. Ildakoan, onako idazki au jarri zitzairen illobian:

*Hic requiescit Magdalena,
meritis et gratia plena;
hic jacet Cliastela,
sub Virginis tutela.*

(Emen da Magdalena, merituz eta graziz betea; emen Kliastela, Ama Birjiñaren babespean).

Leienda ori leku askotan kontatzen da. Euskal Errian, une ontan oroitzen zaizkidanak: Andoaiñen, Tolosan, Kastresanan, Bidarrain... Ni lan ontarako liburu onek dionaz baliatu zaiz: Francisco Escalada: *La arqueología en la villa y castillo de Javier y sus contornos* (1943).

Ilunberriko Zintzurraren zubi ori pasabidea izan zan urte askoan, Naparroatik Aragoi aldera eta andik onera. Santiagoko erromesak ere ortik ibiltzen ziran. Gaur, arkuaren asiera ikusten zaio bi ertzetan, baiña puskatuta dago. Dinamitaz bota zuan Espoz y Mina jeneralak frantzestean, etsaiaren joan-etorriak mozteko. Baiña berritze-ko asmoak badirala entzunda nago.

Xabier, Naparroa.

Santa Nunilo eta Santa Alodia

Nunilo eta Alodia IX mendeko bi aizpa ziran, artean gaztetxoak. Beren erria, Adahuesca, Hueskatik berrogei bat kilometrora dago, eguzki aldera. Garai artan, lurralde ori moroen mende zegoan.

Alaxe zan aizpa oien aita ere: moroa. Ama, berriz, kristaua. Ango legez, guraso bat moroa eta bestea kristaua zutenak, Mahomaren erlijioa artzera beartuta zuden. Baiña aita gazterik il zan eta amak kristau fedean azi zituan bere alabak.

Ama ere il zan eta bi aizpak aitaren anai baten etxera pasa ziran. Osabak, illobak zer erlijio zuten jakindakoa, kristau fedea uka zezatela eskatu zien arren eta arren. Alperrik, ordea. Zer egin? Illobak zer ziran zabaltzen bazan, berari ere kontu txorrotxak eskatuko zizkioten. Ala, salatu egin zituan.

Epailea Galaf izeneko bat zan. Onek aizpa oiek deitu egin zituan. Auek oiñutsik joan ziran arengana, Alquézar errira. Emen gaur ere erakusten dute bi aizpak egondako kartzela. Galaf orrek galdetu zien:

-Zuen aita zana kristau ernegatua al zan?

Nunilok, zaarrena zanez:

-Ez dakigu, bera gu txikiak giñala il zan eta. Baiña gure ama kristaua zan, eta gu ere alaxe gera.

Errukitu zan Galaf ori. Gauzak obeto pentsatzeko esan eta libre utzi zituan. Baiña bi emakumeri nexka aiekin arremantetan asteko eskatu zien, eta moroen legera ekartzeko. Ori ere alperrik, ordea, bi aizpa oien fedea ain zan sutsua eta.

Gauzak leen bezela, beraz, eta osaba kezketan. Berriz salatu zituan, aldi ontan Hueskan.

Hueskako epailea Zimael izeneko bat zan. Bi aizpak bere aurrera deitu zituan. Auek, leengoan bezela, anku-tsik etorri ziran, oiñetatik odola zeriota.

Alahuesca, Huesca.

-Aitaren fedea ukatu omen dezute. Zuzenbidera biurtu zaitezte. Bestela, bizia kenduko dizuegu.

-Guk, amari esker, kristau fedea degu, eta ez degu utziko.

Moro-etxe banatara eramán zituzten: ondo trata zitzatela, baiña tema artan jarraitu ezkeró zer zetorkien garbi adierazteko. Aizpak amore eman zuala ere esateko bakoitzari gezurretan. Egunetan orrela edukita, osterá epailearengana. Onek zeru-lurrak eskeiñi zizkien, fedea uka zezaten. Aiek, ordea:

-Dana simaurra zaigu, kristau fedearen aldean.

-Zuen lepoarekin pagatuko dezute, bada.

-Nai dezuna. Guk ez degu iñola ere gure federik ukatuko.

Epaileak apaiz ernegatu bat ekarri erazi zuan. Eta onek:

-Epailearentzat naikoa litzake zuek bi edo iru lekukoren aurrean zuen fedea ukatu-itxura egitea.

-Ala ere, egunen batean il bearko degu. Orain il gaitezen, bada, betiko bizitza irabazi dezagun.

Denbora galtzen ari zirala eta epaileak borrarera ekarri erazi zuan. Au alfanje aundi batekin etorri zan. Nexka aiei zer egin bear zien entzundakoan, goibeldu egin zan. Nunilok onela esan zion bere aizpari:

-Nik egiten detana egin zazu zuk ere.

Ondoren, buruko illea bildu egin zuan, lepoa ondo agertzearren, borrareroari onela esanez:

-Jo zazu azkar!

Onek kolpea jo zuan. Eroritakoan, Nuniloren oiñak agerian gelditu ziran. Alodiak, joan eta gonekin estali zizkion. Orduan bere illearen lokarria askatu eta bere gonak lotu egin zituan. Epaileak:

-Uka ezazu zure fedea, eta ongi biziko zera.

-Ez. Lepoa moztu zaidazute leenbaileen, zerura nere aizparekin batera joan nai nuke eta.

Eta begiak zerurontz altxata:

-Aizpa maitea, itxogin zazu, ni ere banoa eta.

Illea bildu zuan, lepoa agertuz. Borreroak bere lana egin zuan, eta Alodia aizparen gaiñera erori zan. 841-garren urteko urriaren 21-garrena zan.

Moroak gorputzak erritik atera zituzten, eta kanpoan utzi, pizti tzarrak jan zituzten. Auek etzituzten ikutu ere egin, ordea. Epaileak, orduan, gorputz aiek putzu-zulo batera botatzea agindu zuan, arriekin-eta ondo estaliz. Kristauen eskuetatik kendu, alegia, erlikitzat jasoak izan etzitezten.

Gertaera oien berri zabaldu zan kristau lurretara. Naparroako erregiña, Oñeka, Leiren zan. Hueska gertu zanez, erliki aiek ekartzerik ez ote zegoan?

Leiretik ego aldera, Xabier ondoan, Lerda erria zan orduan. Ura izan zan kaxkoan, arri-pillak ikusten dira gaur egunean. Bertan Auriato izeneko gizon bat bizi zan. Gau batean, ametsetan onela entzun zuan:

–Nunilo eta Alodia martirien gorputzak Hueskan daude, putzu baten barruan. Joan eta ekarri itzazu.

Biaramonean Leirera joan zan. Bere ametsaren berri eman zion ango praileen nagusiarri, eta onek erregiñari. Jokabidea onela prestatu zuten: Auriatok merkatari-jantzia artuko zuan; salgai gauzez zamatutako mando-talde batekin Hueskara joango zan lagun batzuekin; emen, saltzekoak saldu bitartean, martirien gorputzak nun ziran ixilka enteratuko zan.

Joan, eramandakoak saltzen asi eta jakin nai zuana ikasi zuan, ango kristauen aotik. Gau batez bertara joan, putzua ustu eta nai zuten altxorra antxe aurkitu zuten. Erliki aiek artu, abereen gaiñean jarri eta lau oiñean abiatu ziran, moroak enteratu baiño leen kristau lurretara irixtearren.

Leiren ondo artuak izan ziran. Errege-erregiñak, obispoa, bertako praileak, erri-jendea, an zeuden zai. Erliki oiek urte askoan gorde ziran bertako elizan, moroen lana zan kutxa ikusgarri baten barruan.

Santa auenganako jaiera asko zabaldu zan. Aien irudiak eliza askotan ikusten dira: Aragoien, Naparroan, Araban, Errioxan, Andaluzian...

Aspalditik neukan santa oien jaioterria ezagutu naia. Leengo batean izan naiz. Lur oparoa ematen du angoak: gari-soroak, maastiak, almendroak, artadiak... Egoaldera, Ebroraiño luzatzen diran lur zabalak. Ipar aldera, Pirineo mendien asiera, bi milla metro dituan Guara gaillurrekin.

Kale estuak. Etxeak arriz eta ladrilluz egiñak. Kantantorre bikaiña elizak. Oni erantsita, etxe koxkor bat, leio bakarrarekin. Bera omen zan santa auen etxea. Kapilla biurtuta dago. Itxita zegoan eta ezin ikusi. Erri onek onela kantatzen die aizpa auei:

*Pues por Dios, nobles, las vidas
disteis, Nunilo y Alodia,
sed nuestro amparo y custodia,
vírgenes esclarecidas.*

El Diario Vasco, 2003-03-22

San Julian, Ororbiako Zaindaria

Abenduko goiz eguzkitsu bat da. Soroak berdetu dira gari berriarekin. Mendi-tontorrak, berriz, txuri-txuri. Zeru urdiña goien. Iruña ondotik pasa eta Ororbia errira iritxi naiz. Sarreran, arrizko gurutze bikain bat, XVI mendekoa. Ondoren, Arga ibaia igarotzeko, arrizko zubi zaar bat, bost begirekin. Erri-barruan, etxe zabal-bikaiñak, arku-sarreraren gainean arma-arri ederra dutenak. Baita ere porlanezko etxe berriak, txaletak eta fabrikak, Iruñatik gertu gaudenez.

Emengo Zaindaria San Julian da eta santu onen leienda liburu onek kontatzen du: *Santiago de la Voragine: La leyenda dorada*. Egillea Italiako praile bat izan zan, XIII mendekoa; eta ordurarteko santuen bizitzak idatzi zituan. Liburu ori sarritan argitaratu da. Orain esango ditudanak bertatik artuak ditut.

Lau San Julian omen dira, guk bear deguna laugarrena izanik. Etxe oneko zaldun gazte bat zan. Bein, eizean zebilela, orein (*ciervo*) baten atzetik zijoan. Baiña onek burua jiratu eta onela esan zion:

-Zergatik kendu bear didazu neri ere bizia, zere gurasoak zerorrek ilko dituzu eta?

Julian arrituta gelditu zan. Itz oiek bete etzitezzen zer egin? Gurasoengandik aparte bizi. Ala, urrutiko beste lurralde batera joan zan, eta ango erregearen soldadu sartu.

Soldadu adoretua izan zan, mailla guziak igo zitua. Baiña Txirritak esaten duan bidetik: «aziyuetan irabazita jazten zituzten graduak». Ala, erregeak kargu aunditan jarri zuan, eta bai aundizkietako emakume batekin ezkondu erazi ere, eztaio-paritizat gaztelu eder bat erregalatu.

Bitartean, Julianen gurasoak beren etxea itxi eta erriz erri galdezka asiak ziran, semearen aztarrenik ate-

rako ote zuten. Batean, onen gaztelura iritxi ziran eta ango atea jo. Julianen emaztea atera eta zer nai zuten galdetu zien. Ola eta ola semea galduta zeukatela eta aren billa zebiltzala. Bai etxeoandrea oartu ere etorkin aiek bere senarraren gurasoak zituala. Aren poza! Barrura sartu erazi, apaltzen eman eta gauerako gelarik onenera eramán zituan: bere eta bere senarraren lo-tokira.

Biamamonean, etxeoandrea goizean goiz jeiki eta mezetara joan zan; eta, bera an zegoala, senarra nunbaitetik etorri. Etxean sartu, bere gelara joan eta oean bi lagun! Ezpata atera eta bien lepoak moztu zituan! Andik irten eta atean nor eta bere emaztea!

–Zu emen? Gure oean nor ziran, bada?

–Zure gurasoak. Atzo etorri ziran. Urteak daramazkite zure billa. Ezagututakoan, gure gelan sartu nituan.

Julian gizajoaren naigabea! Orra oreinaren abisua kunplitu!

–Nere pekatua! Emen nola bizi? Banoa! Penitentzi gogorra egingo det, Jainkoak barkatu arte!

–Ni ere banoa zurekin –esan zion emazteak–. Zorionean bezela, zoritxarrean ere lagun izango nauzu.

Gaztelua utzi, urrutira joan eta ibai aundi baten ertzerá iritxi ziran. Bideak betean etortzen zan ara jendea; baiña ibaia pasatzerakoan larri ibiltzen ziran; eta banaka batzuk ito ere bai. Ala, gure senar-emazteak bertan gelditu ziran, bidelariak alde batetik bestera txalupa batean eramateko. Bai ibai-ertzean ostatu bat altxa ere, pobreen aterpea izan zedin.

Lantegi ortan urte asko zeramazkitela, gau batean, Julianek urrutiko abots bat entzun zuan. Norbait negarrez ari zala iruditu zitzaion, eta beraren izenez deitzen zuala, laguntzera leenbaileen joan zedin. Altxa eta ara ablatu zan. Ibaiaren beste aldean, eskale bat aurkitu zuan, lurrean luze-luze, otzak eta erdi illik. Besoetan artu, txalupan ibaia berriz pasa, etxera eramán eta su ondoan jarri zuan. Baiña etzan berotzen, eta orduan bere oean sartu zuan, naiz eta legenardun (*leproso*) bat zala ikusi.

Bat-batean, ordea, eskalearen aurpegia eta arropak garbitu eta argi zeriotea jarri ziran, berak onela ziola:

–Aingeru bat naiz, zure penitentzia onartua izan dala esatera Jaunak bialdua. Zu eta zure emaztea aurki zerura joango zerate, betiko atsedenera.

Bai egun gutxi barru ala gertatu ere.

Irakurlea oartuko zanez, leienda au eta Goñiko Teodosioren berdintsuak dira. San Migeleko santutegia eta Ororbiako erri au ez daude alkarrengandik urrun. Are geiago: Aralarko aingerua urtero etortzen da onera udaberrian. Egun batez, beraz, San Julianen kontaera entzungo dute emengo fededunak; eta beste egun batean, Goñiko zaldunarena. Orra txapel batez bi buru estali, beraz.

Kaleetan barrena, elizaraiño iritxi naiz. Sarrera gotikoa du. Nere poza atea zabalik ikustean! Barrua ere gotikoa. Bai ederra eta arretaz kontu egiña ere.

Apaizak argi guziak piztu dizkit, eta aldarearen ederra! Goitik beera aurre guzia artzen duana da. Erdi-erdian, erri ontako zaindaria bera danez, San Julian, eiztariz jantzita. Goien eta saietsetan amabi bat kuadro, XVI mendekoak, Jesusen aurtzaroko gertaerak erakusten dituztenak.

Eta bean, lau kuadro, San Julianen leiendaren adierazgarriak. Batean, oreinak bere abisua ematen diola; bestean, andreak Juliani oean ildakoak bere gurasoak dituala esaterakoan; irugarrenean, pobreen babeslekua izango dan ostatua altxatzen ari dirala; eta laugarrenean, legenardun itxurako aingerua txalupan sartutakoan. Artista on baten lana danak ere.

Elizan bakar-bakarrik aiei begira nengoala, batenbat koroan organoa gozo-gozo jotzen ari zan. Esan bearrik ez dago ordu laurden zoriotsua antxe igaro nuala.

El Diario Vasco, 2003-04-11

Ororbia, Naparroa.

San Fausto nekazaria eta Buxandako erria

Arabako Buxandako erria Muela mendiaren oiñetan dago, magal gozo batean. Eliza eta dozena bat etxe dira. Mendiaren gaillurrean, arkaitz zuriak; egaletan ariztiak, udaberriko kolore argiarekin; soroak, gari mardulez estaliak. Txoriak, kukua eta kirkirrak kantuz. Erleak, berriz, lorez lore.

Emengo elizan San Fausto nekazariaren gorputza gordetzen da, usteldu gabe. Banoa eliza aldera. Atarian, arri-sillarez egindako aulki luze bat, ia kuadroa egiten duana. Mezetatik atera, or eseri eta makiña bat tertuli egiña izango da emengo jendea.

Sarreran idazki bat bi izkuntzatan, Buxanda, Antoñana, Korres eta Durruma-Kanpezu (*San Román de Campezo*) erriak garai batean elkarte bat osatzen zutela oroitazteko.

Eliza itxita dago, gaur erri danetan bezela. Ezin ikusi, beraz, San Faustoren aldarea eta gorputzaren kutxa. Kanpotik bijoakio nere agurra.

Santuaren berri liburuska onek ematen du: *Vida, Gloria póstuma y Novena de San Fausto Labrador, cuyo incorrupto cuerpo se venera en el pueblo de Bujanda, Hermandad de Campezo, en la M. N. y M. L. provincia de Alava, particular protector en la fecundidad de los matrimonios y fiel custodio de los campos y frutos*. Vitoria (1926)". Nik bigarren argitalpena det: "*Reimpresión: Imp. Matos - Monreal, Vitoria (1983)*".

Santu au Katalunian jaioa zan, Alguayre errian, eta txikitandik birtutez jantzia: pobreen laguntzaille, naigabetuen poz emale, ezjakiñen erakusle...

Batean, norabait joateko itxasoratu egin zan; Mediterraneoan, noski. Baiña moroak, Espaiñian artean sartu gabe bazeuden ere, Ipar Afrika guzia berena zuten. VII

mendea, beraz. Ala, aietako itxas-lapur batzuk santua zi-
joan ontziaz jabetu ziran. Afrikara eramán eta biotz gogo-
rreko nagusi baten mende jarri zuten. Onek baratza-lana
agindu zion. Baiña errezatzen ikusi eta zigortu egiten
zuan. Santuak orduan zer lan egin bear zuan goizero esa-
teko eskatu zion; eta etzuala bukatu gabe utziko.

Nagusia konforme. Biaramonean, landu bearreko
puska seiñalatu zion. Baiña santua ara joan, atxurra lu-
rrean utzi, bera belauniko jarri eta errezatzeari ekin zion,
begiak zerurontz zituala: eta atxurra orra lanean bakarrik
asi, iñork erabili gabe.

Mirari au San Isidrorena baiño aundixeagoa da. San-
tu au mezetan zala, idi-parea aingeru batek eramaten
zuan; baiña San Faustoren atxurra, esan bezela, bera ba-
karrik mugitzen zan.

Andik puska batera, nagusia etorri eta baratzako ate-
aren zirrikitu batetik zelatan jarri zan. Santua belauniko
eta atxurra bera bakarrik lanean ikusi zuanean, aitaren-
ka etzan asi, moroa zanez; baiña bai txorabiatu eta kor-
derik gabe lurrera erori.

Arek erortzerakoan egin zuan otsa entzunda, santua
zutitu eta berarengana joan zan. Nagusia bere onera eto-
rri zan, eta ondoko egunetan San Faustok Jesusen dotri-
ña erakutsi zion, eta moroa kristau egiteko prest jarri.
Iñori ezer esan gabe, biak ontzi batean sartu ziran. Al-
guayre-ra, santuaren jaioterrira, etorri eta moroa bertan
bataiatua izan zan. Bai andik aurrera biak alkarrekin bi-
zi ere, santua il zan arte. Oni onela galdetu zioten erio-
tzaren orduan:

–Nun nai dezu zure gorputzari lur ematea?

–Ni il ondoren –erantzun zien–, nere gorputza nere
zaldiaren gainean jarriko dezute, eta libre utzi. Ura gel-
ditzen dan tokian, antxe lur eman neri.

Ala egin zuten. Zaldiak, berriz, bideari ekin zion, eta
segi eta segi, lau ibai aundi pasatuz: Ebro, Cinca, Aragón
eta Ega. Lurralde auek korritu zituan, beraz: Katalunia,
Aragoi, Naparroa eta Araba.

Zaldia Buxanda erri ontara iritxi zan, eta orain eliza dagoan ortara igotzen asi. Iru aldiz erori zan, ordea; eta leku oiek gurutze banarekin seiñalatuta daude. Irugarrenez eroritakoan, etzan geiago zutitu. Uraxe zan, beraz, santuak nai zuan tokia; eta eliza antxe altxatu zuten aren izenean.

Erromesak asi ziran nunaitik etortzen. Miraririk aundiena, aren gorputza ez usteltzea. Baiña beste pare bat konta dezagun.

Jende asko zan batean, gorputz santuaren kutxa kanpora atera zuten. Gizon eskomunikatu bat ere bazan tartean. Arek ere kutxa ikutu nai, eta alderatzen asi zan. Baiña kutxak atzeraka iges egiten zion. Orduan gizon ura damutu eta konfesatu egin zan. Gero etorri eta etzan kuxarik mugitu.

Naparroako erri batetik etorri ziran batean erromeriz; eta gizon batek, santuari mun ematerakoan, imurtzi egin eta puskatxo bat kendu zion, erliki bezela beren errira eraman eta elizan jartzeko. Bueltakoan abiatu ziran, bada, etorri bezelaxe, danak batera. Baiña Buxandako mugara irixterakoan, andik aurrera iñork ere ezin pausorik eman. Zer zan ura? Erruduna an azaldu zan lotsa-lotsa eginda, eta bere pekatua aitortu. Danak itzuli ziran orduan barkazio eske, ostutakoa bere lekuan uztera. Ori egindakoan, etzuten errira bidean eragozpenik aurkitu.

Kalez kale asi naiz. Etxe ederrik bada; bai arma-arri dotorerik ere. Kale-izenak euskeraz eta erderaz daude. Euskeraz: Eguzki kalea, Kale Nagusia, Plaza San Fausto, Iturri kalea, Arrosondo kalea (*Calle el Rosal*), Urdai Gutxi kalea (*Calle Poco Tocino*)...

Zakur bat zaunkaz asi zait. Erriko beste guziak ere bai ondoren. Orra aitona bat, kereixondo baten itzalpean. Onek esan zidanez, eliz-artxiboa erre egin zan, eta santuari buruzko paperak orduan galdu. Zakurrak, naiz eta etxe barruan egon, kotxe bat kaletik pasatzerakoan, errikoa baldin bada, ixilik gelditzen dira. Baiña kanpotarra bada, zaunkaz asi. Ori nola ezagutzen ote dute? Auskalo!

Errian barrena ibiliz, bistak ikusiz, leienda gogoratuz, bi ordu gustora pasa ditut. Baiña santu onek bere gozos edo kantak baditu. Ona bertso bat:

*Bujanda, pueblo dichoso,
posee tu Cuerpo Santo
incorrupto, y por tanto
en todo el mundo famoso;
en él todo es prodigioso,
todo belleza y primor:
dadnos a todos consuelo,
¡oh San Fausto Labrador!*

El Diario Vasco, 2003-05-17

Buxanda, Araba.

Baztan Berri (*Nuevo Baztán*)

Madrilleko probintziaren barruan bada *Nuevo Baztán* izeneko erria. Guk idazlantxo ontan, euskeraz ari geranez, Baztan Berri esango diogu. Arako bidea nundik dan? Madrilletik ogei ta amar bat kilometrora, eguzki aldera, Alcalá de Henares erri ospetsua aurkituko degu. Andik berriz, ego aldera eta ogei bat kilometrora Baztan Berri ori azalduko zaigu.

Lurralde oni *la Alcarria Madrileña* esaten diote. Baiña Alcarria-ren puskarik aundiena Guadalajarako probintzian dago, eta oso famatua da, leen eztiarengatik, eta orain Camilo José Cela zanak *Viaje a la Alcarria* izeneko liburua idatzi zualako.

Lurralde au ordeka aundi eta zabala da, gari-soroz ondo ornitua. An urrutian jotzen dute alkar lurrak eta zeruak, onek eta itxasoak egiten duten antzera.

Tarteka, ordea, ibaiak erreten luzeak ireki dituzte. Orregatik, kamioa gora-beeraka dijoa. Erriak, berriz, batzuk sakonetan daude; besteak, berriz, lurraren sorbalda gaiñetan.

Ni joan nintzanean, udazkena zan. Eguzki ederra, zeru urdiña, makalak-eta urre-kolorez jantziak. Eguraldi zoragarria. Udaletxean erriaren berri ematen duan paper txukun-dotore bat eman zidaten. Andik artuak dira orain esango ditudanak.

Juan Goienetxe, Arizkunen 1656-an jaioa, gurasoak Madrillera bialdu zuten, jesuiten ango ikastetxera. Beraren maisu bat Aita Bartolome Alcázar izan zan, 1714-an gaztelerazko Akademia sortu zuana.

Gure arizkundarra Madrillen gelditu zan bizi izaten. *La Gaceta de Madrid* izenekoa ateratzeko baimena lortu zuan 1697-an. Espaiñiako leen periodikoa uraxe izan omen zan. Karlos II erregeak konfiantzazko gizona zuan, eta kargu aunditan jarri ere bai. Baiña Goienetxek ez

Baztan Berri, Madrid.

omen zuan konde edo markes-titulorik nai izan. Aren iri-tziz, erreinuaren etorkizuna etzegoan aundi-mandietan, lanean baizik.

Gauden leku ontan erri berri bat eraikitzeke asmoak artu zituan. Zer izen jarri? Bera jaiotako lurra bururatu zitzaion une ortan, eta *Nuevo Baztán* aukeratu; Baztan Berri, alegia.

Kristala, jaboia, eltzeak eta abar egiteko lantokiak sortu zituan, langilleak andik eta emendik ekarriz. Auentzat etxeak eta eliza egin zituan: eta bai bera bizi izateko jauregi eder-bikaiña altxa ere. Ortaz gaiñera, ostatua eta gaixotegia. Churriguera zan garai artan Espaiñiako arkitetorik ospetsuena; eta ura deitu zuan emengo lanak egitera.

Eliza berria noren izenean jarri? Ori galdera! Ez al de-gu esan Goienetxe au naparra zala? Xabierko San Fran-tzisko aukeratu zuan, beraz, emengo zaindaria izateko. Are geiago, santu onen ama ere baztandarra zan jatorriz, Azpilkuetakoa, eta erri au eta Arizkun muiño banatan daude, alkarri begira.

Karlos II ondorengorik gabe ildakoan, gerra piztu zan errege berria nor izango (1700-1714). Goienetxe Borbon-tarren alde jarri zan. Auek irabazi zuten eta errege be-rriak, Felipe V-ak, maitea izan zuan gure arizkundarra. Bein batez onela esan omen zuan:

-Beste bi Goienetxe banitu, Espaiña laister jarriko nuke atzerriko erreinu guzien aurretik.

Juan Goienetxe 1735-eko apirillaren 12-an il zan, be-rak sortutako Baztan Berri ontan, eta bertako elizgaiñean edo *bóvedan* illobiratu zuten.

XVIII mendearen erdi aldera, erri onek larogei bat etxe omen zituan, eta berreun eta berrogei ta amar bat bi-zilagun. Baiña aita ildakoan, ondorengoak leengo martxa-ri ezin eutsi izan zioten, eta emengo lantokiak bereala asi omen ziran gainbeera.

Eliza eta jauregia alkarri itsatsita daude. Aurrean, plaza ederra. Ezker-eskubi, etxe zaarrak, arrizkoak, plan-ta bakarrekoak, Goienetxek altxa eraziak.

Eliza atzean beste plaza zabal-eder bat, alde danetik itxia, balkoi luze batekin. Bertan zezenak jokatzeko omen ziran; eta Felipe V erregea bein-edo etorri zan ikus-tera.

Elizara urbildu naiz. Sarreraren gainean, Xabierko santuaren irudi bat ikusten det. Baiña ez eskuan gurutzeara gora altxata duala, baizik eta makil sendo-lodi bati eusten diola, eta bera pausoa airosu ematen ari dala, sotanaren egalak mugituz eta munduko azken puntaraino joateko asmoak balitu bezela.

Atea zabalik dago, barruan langille batzuk ari diran ezkerrean, eta barrura sartu naiz. Xabierko San Frantzisko-ren marmolezko irudi bat aldare nagusian. Ezkerrera, Guadalupeko Ama Birjiña. Goiko sapaian, Xabierko santua, Santa Teresa, San Inazio eta San Isidro, lauak egun berean santu izendatu ziran ezkerrean, 1622-ko martxoaren 12-an.

Irten, jauregi aldera joan eta ara or, atearren gainean, baztandarren arma-arria, *ajedrezado* alegia, Navas de Tolosa burrukaldian irabazia.

Batera eta bestera goiz eder artan bazterrak ikusten ibili ondoren, ostatura sartu nintzan. Andre bat zegoan ostalari, eta itz aspertu bat egin genduan.

–Nere aurrekoak erria sortu zanean etorri ziran erri ontara –esan zidan–. Geroztik gure familiaren zazpi belaunaldi bizi izan dira emen, etxe berean. Baztan Berritarretan zaarretakoak gera, beraz. Naparroako Baztan Zaarretan izana naiz ni, ura ezagutzera joanda. Andik onera ere etortzen dira au ezagutu naiez. Are geiago: Madrill, Balladolid, Balentzia, Toledo, Cuenca, Segobia eta inguru auetan bizi diran naparrak, onera etortzen dira martxoan, beren *javierada* egitera. Milla bat lagun biltzen dira. Meza entzun eta ondoren festa ederra. Ura jotak eta abar kantatu bearra!

Aurten, 2003 urtean, martxoaren 16-an ospatu omen zuten. Goizean, Zintruenigoko musikariak kalejira. Urrena, guruzbidea. Ordu batean meza, Peraltako kantari-taldeak kantatua. Bazkaria kanpoan, jauregiaren ondoan.

Urrena, musika, dantzak, kantuak. Azken agurra egiteko, *No te vayas de Navarra* kantu ezaguna danak batera, eta nor bere etxera.

Ni ere banoa nerera, urruti nago eta udazkenean egunak laburrak izaten diranez.

El Diario Vasco, 2003-05-30

Xabierretik Xaberrira

Meotz Naparroako Longida araneko erri bat da. Igan-de-arratsalde batez joan nintzan ara. Arrizko etxe ederrak ditu, batzuk dotore berrituak.

Andik, pista batean aurrera jarraitu nuan. Iraillaren asiera zan, eta eguraldi ederra zegoan. Soroak artean ori-ori agertzen ziran, naiz eta garia jasota zegoan; eta mendi illunak jira guzian, zeru urdiñaren azpian: Iruña aldekoak, Izaga, Illon, Leire... Urrutian, San Donato eta Aralar. Bi San Migel, beraz, alkarri begira: Izagakoa eta Aralarkoa.

Ordubete bat oiñez egindakoan, beste erri txiki batera iritxi naiz. Obeto esateko, erri izandako batera. Ez baita orain emen iñor bizi. Pareta zaar puskatuak nunai. Eliza ere erdi erorita.

Aspalditik neukan onera etortzeko gogoia. Zergatik ote? Ni *Xabierren* bizi naizelako, eta erri onen izena *Xaberrri* dalako; *Javerri* erderaz.

Toki-izen ugaria da orixe inguru auetan. Bai Hueska aldean ere: Javierre, Javierregai, Javierrelatre... Zer esan nai duan edozeiñek daki: Etxaberri.

Ni bizi naizen Xabier ontan, beste gaztelu bat omen zan leenago, El Castellar izeneko mendian. Aren kondarrak izan bear dute gaur ere kasko ortan agiri diran arri-pillak. Ala, beste bat altxatzen asitakoan, Etxaberri jarri zioten izena.

Javerri au, berriz, mendi-zoko batean dago. Aurrena, beeko soro oparoak goldetuko ziran. Denborarekin, an ezer gabe geldituak, oneraiño etorriko ziran, basoa garbituz lur berri batzuk egitera. Etxea ere altxako zuten; eta Etxaberri izena jarri.

Izen berdiña, beraz, Xabier eta Xaberri. Baiña ezberdintasun bat badute, oso txikia itxuraz, baiña esan-nai

aundikoa. Leenengoa, berez *Xaberri* edo *Exaberri* bazan ere, *Xabier* biurtu zala. Berdin egin zuten *Ilunberri* *Lunbier* biurtuz; eta *Arteta*, *Artieda*. Erderaren joera da ori. Ala, latinezko *terra* eta *petra*, gaztelera *tierra* eta *piedra* ditugu.

Xabierreko santuaren denboran, eta bai leenago ere, onen gazteluari *Javier* esaten zioten. Ala azaltzen da agiri guzietan. Santuak ere beti *Javier* idatzi zuala uste det. Bein ere ez *Xaberri*. Aren garaian, euskeraz egingo zan inguru auetan, baiña gaztelera ere indarrean jarria, jende eskolatuen artean batez ere. Ala, erderaren eragiñez, *Javier* era berria onartua zegoan; eta *Xaberri* era zaarra baztertuxea.

Gaur ustuta dagoan erri onek, berriz, eutsi egin zion jatorrizko era zaarrari. Zer esan nai du orrek? Xabier, Lumbier eta Artieda, naiz eta emendik gertu dauden, au baiño leenago erdaldundu zirala; emen euskerak denbora geiago iraun zuala bizirik.

Inguru auetako toki-izen asko euskaldunak ditugu: Txurriko, Zuringo, Auzola, Terralde, Txukarte, Bardaziaga, Gendulain, Mugeta, Uli, Sasoia, Lareki, Artanga, Urtakain, Etxazar eta abar. Erdal izenik ere bada, ordea: Nieveras, Casas Viejas, Tres Mugas, Balsetas, Saleras, Boyeral... Aiek izen zaarrak dira; auek, berriak. Izkuntzak, izan ere, alkar jotzen dutenean, jendearen ezpainen ez-ezik, toki-izenetan ere alkarri bultzaka asten dira. Ala, toki-izenak izkuntza-aldaketaren pausoak erakusten dizkigute.

Pentsamentu oiek buruan nerabilzkiala, itzalpe batera urbildu nintzan, eta an zer ikusiko eta gizon bat, boseadore jantzian, *hamaca* batean etzanda, prismatiko batzuk tripa gainean zituala.

-Barkatu, siesta galerazi dizut eta.

-Ez, ez. Esna nengoan. Errian gelditzera, taberna-zuloan pasa bearko nuan arratsaldea. Emen, berriz, aize garbia arnastuz; eta egan dijoazen aideplanoak prismatiko auekin ikusiz, alde ederra!

Galdezka asi nintzaion, inguruetako berri jakin nairik. Berak ere bai jator erantzuten. Baiña bat-batean onela esan zidan:

–Toki oiek ezagutu nai badituzu, *katxarro* ontan eramango zaitut.

Berak ala esan zion, baiña *todo-terreno* eder askoa zan. Barrura sartu eta antxe abiatu giñan, mendi aietan barrena, gora eta beera, bide zakarretan aurrera. Basoa zan an nagusi: piñua, aritza, artea, ezpela, otea...

Noizbeinka, zintzilikario batzuk ikusten ziran zuzgaitz-adarretan.

–Zertarako dira oiek: bidea erakusteko?

–Ez. Basurdetara etortzen diranentzat, eiztari bakoitzak nun itxogin bear duan adieraztearren.

Basurdetik izango da, bai, aukera baso auetan. Dozenaka iltzen omen dituzte; baiña gero eta geiago da, ala ere. Arte-ezkurraren faltarik ez dute emendik aurrera izango. Bestelako eiza ere ugari da emen: usoa, oillagorra, erbia...

Iru bat aldiz gelditu egin giñan, ango ikuspegiaz begiei gozatu bat emateko. Alde batera, Ilunberri aldeko zabaldegia, erri txikiz josita. Eta an urrutian, Jaka aldeko mendiak: Collarada eta abar. Bestera, berriz, Irati eta Urrobi ibaien sakona eta inguruko mendiak: Areta, Elke, Rala, Artxuba...

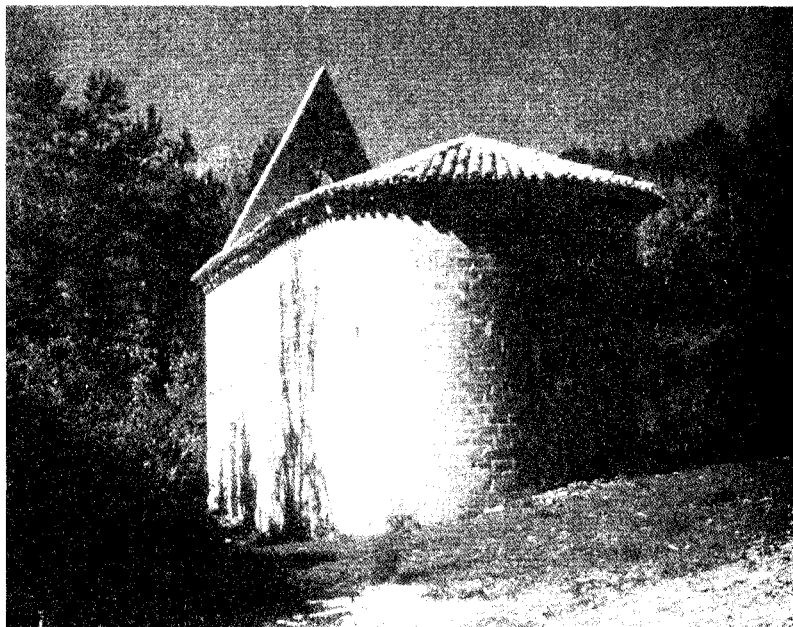
Arizkuren erri izandakoaren ondotik igaro giñan. Gaur *jipi* batzuk bizi omen dira an, beren auntsak-eta zainduz.

Urrena, beeraka asi giñan, baso itxi eta illun batean aurrera, beeko zokoraiño jetxi arte. An zer ikusiko eta ermita eder bat, erromanikoaren bukaerakoa, oso txukun berritua.

Au ere erria izana, Zarikieta izenekoa. Etxe zaarren arriak an ikusten ziran pilletan. Baiña menditarte estu ontan bizimodua nola aterako zuten? Neguan etzuten eguzki askorik ikusiko.

Andik beera segi, errekaen ertzetik. Agoitz baiño le-
enago ezkerrera artu, eta berriz ere Meotz errira. Antxe
eman nion azken agurra nere lagun berriari, aspaldiko la-
gun zaarrak bagiña bezela, alkarren berri jakingo degula
eta abar aginduz.

El Diario Vasco, 2003-06-10

Zarikieta, Nafarroa.

Ai zer nolako irukotea!

Abenduaren erdi aldeko bazkalondo bat da. Tudela-tik abiatu eta Tarazonara nijo. Aurre-aurrean Moncayo aundia ikusten det. Oso beltz agertzen zait, eguzkiak atzetik jotzen du eta. Ertzak, berriz, elurrarekin txuri-txuri eta diz-diz.

Los Fayos izeneko errira iritxi naiz. Onerako zan gaurko nere asmoa. Aurrean Queiles ibaia du; atzean, mendi soil eta gorri baten arkaiztegia. Onen gaiñean gaztelu bat izan omen zan garai batean.

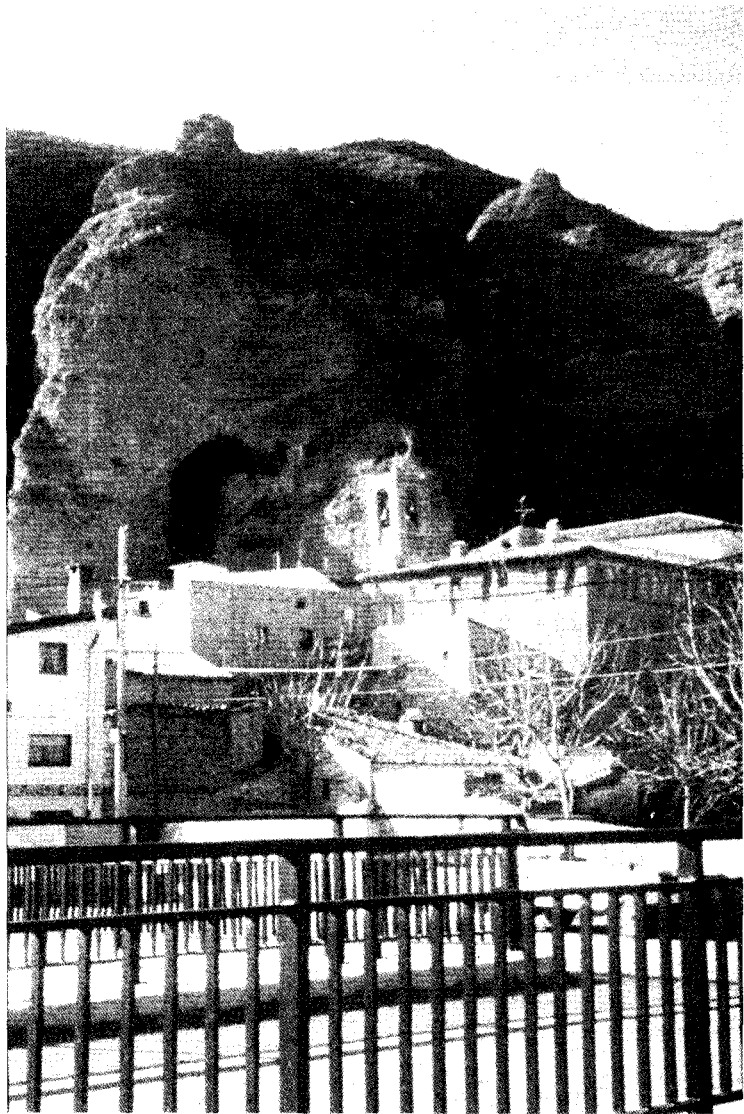
Etxeak ladrilluz egiñak dira. Kaleak, berriz, estu-estuak. Tximinietatik gora ke urdiña dijoa. Onek laiño mee bat jarri du teillatuen gaiñean. Baita erri guzia usai atsegingarri batez bete ere. Zer egur-mota ote da sukaldeetan erretzen ari dana?

Elizaren ondotik pasa eta arkaiztegiaren oiñera iritxi naiz. Burnizko eskaillera baten gora joan eta koba zulo aundi batean sartu. Andik ederki ikusten ditut, zeru urdiñaren azpian, erriko teillatuak, eliz-torrea, baratzak, so-roak eta muiñoak...

Arkaiztegi ontan koba asko ageri dira. Baiña ni nagan au danetan ospatsuena, Kako lapur famatuaren gordelekua izan zalako. Euskeraz ez; baiña erderaz iñori Kako deitzea, lapurra esatea da. Era berean, norbait oso indartsua dala adierazteko, Sansón edo Hércules bat dala esan oi degu.

Kako ura, lapurra izateaz gaiñera, erraldoi bat zan, gizon aundi ikaragarri bat, indar izugarria zuana.

Tarazona errian, berriz, beste bi erraldoi bizi ziran: Herkules eta Pierres. Kakoren berri jakin zuten, eta ura ezagutzera Los Fayos erri ontara etorri ziran. Sarreran emakumezko bat ikusi zuten soro batean, idi-parearekin goldean ari zala.

Los Fayos, Zaragoza.

Aren parera iritxi ziranean, onako galdera au egin zloten:

–Kako indartsua nun bizi da?

Emakume ura onen arreba zan; eta esku batekin goldea eta idi-parea gora altxatuz eta koba-zuloa seiñalatuz, onela erantzun zien:

–Antxe.

Herkules eta Pierres kobara zuzendu ziran. Kako asko poztu zan aiek ikustearekin. Baso ardo bana atera zien. Baiña basoak ez nolanaikoak. Bakoitzak ogei ta bost kantara artzen zituan, izan ere; eta kantara bakoitzak amar litro ditu. Aiek, ordea, esku bakarrarekin errez maneja zitezuten ontzitxo aiek.

Besterik gabe lagun miñak egin ziran iru erraldoi aiek, eta Moncayo aldera eizera joatea pentsatu zuten. Antxe ibili ziran baso, arkaitz eta malkarretan barrena, aruntz eta onuntz, gora eta beera. Alperrik, ordea: etzuten eizik ikusi ere egin.

Kopet-illun eta umore txarrez zetozen, beraz. Baiña alako batez orra legoi aundi-ikaragarri bat azaldu. Kako arengana joan, kokotzatik eta sudurretik artu eta goitik beera ireki zuan, aizkorarekin jo eta egur bat pitzatzen dan bezela.

Pierres izeneko beste indartsu arek, berriz, mendi-bei bat ikusi zuan larrean, eta arengana joan, anketatik artu, bizkarrera jaso eta etxeraiño bizirik eta buruz beera zintzilik ekarri zuan.

Eta Herkules, irugarren indartsua? Onek ere egin zuan berea. Pagalizar aundi bat sustrai eta guzi lurretik atera eta Tarazonaraiño eraman zuan, bastoi bat balitz bezela.

Argibide auek liburu ontatik artuak ditut: Juan Domínguez Lasierra, *Aragón Legendario, I* (Zaragoza, 1984). Baiña kobatik jetxi eta berriz ere kaleetan barrena nijoala, ona aitona bat non datorren. Onek beste berri batzuk ematen dizkit:

-Muiño orren gaiñean izan zan gaztelua Pierres eta Kakok egin zuten. Pierres orrek, arunzko mendi-punta artatik lurrez betetako otarrak botatzen zituan, aidean eta erriaren gaiñetik. Kako, berriz, beste mendi ortan zegoan, eta otarrak besoetan artzen zituan, lurrik batere galdu gabe.

Aitonari galdera egiten diot:

-Nondik nora ibiltzen zan Kako bere lapurretak egin bearrez?

Aren erantzuna:

-Ez, jauna, ez. Arek etzuan iñun ere lapurretarik egin ten. Arek aberatsei kendu egiten zien, baiña pobreei emateko.

Kakoren berri Tacito erromatar idazleak ere ematen du. Onek dionez, Herkules famatuak, Gerion gaiztagiña il ondoren, Tiber ibaia bazter batetik bestera pasa zuan, aurretik bere beiak zituala. Gauerako larre batean utzi zituan. Eta berak, lurrean etzan eta lo artu zuan. Inguruko artzai bat etorri zan orduan, Kako izenekoa eta indartsua bera ere. Bei eder aiek ikusi eta koba-zulo batera eraman zituan, ez danak, baiña bai mordo bat; isatsetik tiraka, ordea, eta atzeraka, oin-arrastoak aldrebek marka zitzaten. Goizean Herkules esnatu eta bei asko falta! Aien arrastoa segi eta alperrik. Baiña alakoren batean, gelditutako bei aietako batek *muuu* egin zuan, eta koba-zulotik beste batek *muuu* erantzun zion. Entzundakoan, Herkules korrika joan zan ara. Kako bidera atera zitzaion. Baiña Herkules orrek enbor lodi bat eskuan edo bizkarrean eramateko oitura zuan. Orregatik, leen esan degunez, menditik ekarri zuan pagalizarra. Ala, enbor ura gora jaso, arekin Kakori buruan jo eta illotzik utzi zuan. Gero, bei guziak ostera bildu eta bere bidean aurrera segitu zuan.

Herkules eta Kako, beraz, Erroma aldean alkarren etsai amorratuak ziran. Aragoiko txoko ontan, berriz, adiskide miñak.

Erriaren kaleetan barrena joan eta ibai ertzera iño jetxi naiz. Onen urak Moncayoko elurretatik datoz. Eguz-

kia ezkutatzera dijoa eta paseatzera irtendako aiton-amonak badijoaz etxeko epelaren billa.

Ni, berriz, erabat illundu baiño leen, Tarazonara ni-joa. Emengo udaletxean an baitaude, balkoi tartetean, Pierres, Herkules eta Kakoren irudiak. Aiek ikusi eta ni ere banoa etxeko epelaren billa...

El Diario Vasco, 2003-10-10

Euskaldun bat Veracruz-en

Eusebio Maria Azkue (1813-1873), Resurrezion Maria Azkueren aita, Lekeitioko semea, nautika-irakasle eta euskal olerkari saiaturia izan zan. Aren bertsoak semeak bildu eta *Parnasorako bidea* izenburuarekin argitaratu zituan 1896-an. Liburu ori leio bat da orduko Bizkaia zer zan ikusteko.

Semeak, itzaurrean dionez, ikutu batzuk egin zituan aitaren bertsoetan: «Berak erakutsiriko erderakada bat edo beste euskerazkotuta agertutea ona izango da». Orregatik, bertsoen itzak ez ditut semeak ateratako liburutik artuko, Aita J. A. Uriarteren bildumatik baizik, eta *Euskaldun bat Veracruz-en* izeneko atala izango da gaurko nere gaia.

Lekeitio-Mundaka aldeko mutil bat zan. Aren ama, «errijan zan ederrena»; aita, «gizon biargin ta on bat». «Amar urte nituzala –esaten du berak–, jakin zan errege il zala».

Fernando VII zan ori, 1833-IX-29-an illa. Ondoren, batzuek Doña Isabel nai eta besteak Don Karlos, gerra piztu zan. Gure mutilla 1823-an jaioa zan, beraz; eta: «ez nekijan nik / asiko zanik / agaitik gerran jentia / ta ain gitxi zer zan gerria».

Au dionak, amar urtekoa izanik, etzuan armarik artuko. Baiña aren begiak erne egongo ziran gertatzen zana gogoan artzeko. Ala, «zenbat ta zenbat euskaldun, / neuk nituzanak ezagun, / gazte bizkorak, / suan gogorak, / ai!, gerra onetan ill dira...».

Mutil orren aita ere familia utzi eta gerrara joan zan, eta: «Hernani ganen / eritu eben / eta etorri zan etxera, / zaurija sendatutera». Zer ote zuan? «Puskatuta eukan besua, / galduta erdiko txokua». Baiña «imiñi barik / iñok bendarik, / noz biar zan orduan uts, / gelditu nintzan umezurtz».

Noizbait bear eta: «egin zan gero bakia / guk galdu baga gerria». Karlidak ez baitziran garaituak izan. Alde bateko eta besteko buruzagiak, Esparterok eta Marotok alegia, konponketa bat egin zuten 1839-an, *Bergarako Bersarkada* esaten zaiona.

Auek danak mutil orren aoran jartzen ditu Azkuek; baiña berak ondo ikusiak zituan, gerra asitakoan ogei urtekoa izanik karlistetara joan zan eta.

Pakea etorritakoan, gure mutillak: «Amazazpi urte daukadaz / ta nago osasun onagaz». Ama alargundu da, «baña munduan / daukazu seme kutuna, / izatia zor dauztuna». Ogibidea nun aurkitu? «Itxasuetan / gaur geijentan / irabazten da geijago, / eta aberastu lenago». Asmo ori artuz, «eldu zan laster eguna, / neure amarentzat illuna, / zeñaen goxian / juañ giñian / euskaldun portu batera / ontzi bat billatutera». Bilbora joango ziran, ziur aski.

An «fragata eder bat eguan / Habanarako goguan; enbarkau nintzan / morroe gisan / ta berrogei egunian / Habanara eldu giñian».

Bai lantokia aurkitu ere: «Ontzijaen armadoriak, / bizkaitar gizon nobliak, / bere etxian, / almazengan, / kapitanaen esanagaz / artu ninduen pozagaz».

Mutillak, kapitanak eta armadoreak esku-dantza egin zuten, beraz. Euskaldun izatea naikoa zan garai artan emengotarrak alkarri laguntzeko. Gaur, berriz, ortaz gaiñera gure taldekoa izan bearko du; eta, ez bada, egurra burutik beera.

Almazan batean lana du, beraz, gure mutillak, eta: «Habanen neukan bizija / zan amak erakutsija: / goxian gox jagi / egon baga nagi, / mezia entzun ta gosaldu, / gero almazena zabaldu».

Bizimodu orrekin nagusiaren konfiantza irabaziko zuan, bai. Ala, «urte bi igaro ta gero, / neu ondo ezagutu ezkerro, / jeneruagaz / ta ugazabaz / juañ nintzan Veracruz-era / beste etxe bat imintera».

Veracruz ori Mejikoko itxas-portu bat da. Mejiko, berriz, Espaiñiaren mendetik atera berria zan.

An, «ekandu txarrik» gabe eta lanean gogor egiñez, euneko ogei irabazten zuan gure mutillak.

Ala, leenengo urtean eun ogerleko, eun duro eder bialdu zizkion andik amari. Diru asko, garai artarako. Eta gero gerokoak: «etxeko kaxan / dirua bazan / eta sarritan amari / bialdu neutsan ugari».

Baiña «egoten ginian sarri / españolak guztiz larri». Mejikotarrak, izan ere, beren askatasuna lortu berri artan, etzuten begi onez ikusten itxasoaz arunztik etorritakorik. Ala, «eldu zirian / ordu txarrian / Cuernavaca-ko matantzak, españolentzat garratzak». *Espasa* entziklopedian *Cuernavaca* itza begiratu det, baiña ez da *matantza* oien berririk ematen. Ala ere, lur ura nola edo ala odolez gorritua izango zan.

Albiste oiek kezketan jarri zuten gure mutilla. Eta bai bildur zuana gertatu ere: «Barijaku gau batian / eldu jatazan atian / soldadu batzuk, / igonda zeintzuk, / lotu ninduten sokakin / diadarrez: ¡*Muera el cachupín!*».

Cachupín, erdal iztegiak dionez, zera da: *español establecido en América*. Baiña eraskin onekin: *despectivo*. Gaitz-izena, beraz.

Espetxera sartzen dute. «Ordutik ona kartzelan / bizi naz ez dakit zelan». Mutil gizarajoa bere buruaz etsita dago: «sarri ta askotan / daukat gogotan / amaituko balitzat bizija / ain daukat estu ta larrija».

Laguntzarik inondik ez. «Españako konsula / kontu egin ez daukagula / ez daukelako / emen aintzako». Bizkaian dagoan amaz oroitzen da: «Neure ama bijotzekua! / Nun dozu orain Jaungoikua, / alkantzetako / semiarentzako / zeuk euki zenduan indarra, / ill jatzunian senarra?». Aita ildakoan amak izan zuan balorea nai du semeak espetxean.

Or bukatzen da bertso-sailla. Onen gaia ez da, gure iritzirako beintzat, inoren burutik sortua, benetan gertatua baizik. Bearbada, mutillak eskutitzen bat bialduko zion amari, eta onek Eusebio Maria Azkueri berri triste oiek pasa.

Euskal bertsolariak, izan ere, istoria eskeintzen digute sarritan beren bertsoetan. Berak itz neurtuetan esana, oso errez biur diteke prosazko kontraera.

Baiña mutil ura kartzelatik atera al zuten? Euskal Errira ostera etorri ote zan? Etorri bazan, ama bizirik aurkitu al zuan? Izen-abizenak nola ote zituan? Orra inoiz erantzunik izango ez duten galderak...

El Diario Vasco, 2003-11-07

Lekeitio, Bizkaia.

Irureun urteko lo-aldi gozoa berriz ere

Liburu au eskuan artu nuan leengoan: Miguel Díez R. eta Paz Díez-Taboada: *La memoria de los cuentos (Un viaje por los cuentos populares del mundo)*. Bai; ipui oiek irakurtzea mundua korritzea da: Grezia, Italia, Alemania, Ingalterra, Frantzia, Irlanda, Errusia, Arabia, Siria, India, Txina, Tibet, Afrika, Ego-Amerika, Galizia, Leon, Toledo...

Ipui batek, Japongoa bera, zera kontatzen du: Urashima arrantzale gazte bat zala, itxasotik familia mantentzeko ainbat arrai egunero ekartzen zuana. Bein, mutikotalde bat ondartzan ikusi zuan, tortuga bati makilka eta arrika. Txanpon batzuen truke aien mendetik libratu eta uretara eraman zuan. Piztia, berriz, aldendu aurretik, bere salbatzailleari begira egon zitzaion puska batean.

Urashimak leengo bizimoduari jarraitu zion. Goiz batez, txalupatik arrantzan ari zala, itxasoa oso bare zegoan eta bere izena entzun zuan:

-Urashima! Urashima!

Begira jarri eta an ikusi zuan berak salbatutako tortuga. Onek itz auek esan zizkion:

-Eskerrak ematera etorri naiz. Itxas azpiko erregearen berri ez dakit dakizun. Baiña nik aren jauregira eramango zaitut, ango printzesaren mirabe naiz eta. Jarri nere gainean.

Urashimak ala egin zuan, eta biak antxe joan ziran, ur-azaletik leenengo eta azpitik urrena, arrai-taldeak aurretik eta atzetik zituztela. Ango erregearen jauregi zora-garrira iritxi ziran. Urashima kanpoan gelditu zan; tortuga, berriz, barrura sartu eta bereala itzuli:

-Printzesak ezagutu nai zaitu. Goazen.

Ango edertasuna! Ormak zillarrez, urrez edo perlaz egiñak izango ziran, argi egiten zuten eta. Printzesarengana iritxi ziran, eta onek:

–Milla esker egin zenduanagatik. Emen geldi zaite. Gaur nerekin bazkalduko dezu.

Otordu bikaiña egin zuten. Ondoren, printzesak ango ikusgarri guziak erakutsi zizkion. Urashimak ametsetan zala uste zuan. Andik iñora irten? Ez iñola ere, aal bazuan beintzat. Baiña eguna joan eta eguna etorri, eta beti alkarrekin zirala, printzesa eta Urashima maitemindu egin ziran. Bai ezkondu ere. Zorion aundiagorik izan al di-teke?

Urashima seme zintzoa zan, ordea; eta bere gurasoak gogoan zituan. Nola ote ziran? Bisitatxo bat gustora egingo zien, bada. Joan-etorri bat besterik ez. Bere naia agertu zion printzesari. Au tristetu egin zan, eta onela esan zion:

–Zoaz, bada, eta aguro etorri. Kutxa au eraman ezazu. Baiña etzazula iñola ere iriki.

Urashimak kutxa artu, tortugaren gaiñean jarri eta etorritako bidetik abiatu ziran. Urrutitik jaioterria ikusi zuan. Tortugak esan zion:

–Zai izango nauzu, atzera jauregira eramateko.

Errian sartu eta dana aldatuta ikusi zuan. Bere jaiotetxera iritxi zan, baiña lur jota zegoan. Jendea bazebillen ara-onera, baiña berak etzuan iñor ezagutzen. Amona bati galdetu zion:

–Urashimatarrak ez al ziran emen bizi?

–Ni emen jaioa naiz –erantzun zion–, eta etxe ori orrela ezagutu det beti. Baiña Urashima izeneko baten gertaera kontatzen zuten leengo zaarrak. Bein itxasora joan eta etzala geiago etorri. Tortuga baten gaiñean ikusi zuten, itxas barrura zijoala. Baiña irureun urte izango dira ori gertaturik.

Urashima txundituta gelditu zan. Berak urtebetekoa zala uste eta irureun urteko ametsa izan. Buru makur itxas-bazterrera joan zan berriro.

Orduan eskuetan zeukan kutxaz oroitu zan. Ura ez irikitzeke esan zion printzesak; baiña berak, zer egin

etzekianez, estalkia altxatu egin zuan. Barrutik laino gorri bat atera zan orduan; eta, ura aizeak eraman zuanean, bizkarra okertzen eta makurtzen asi zitzaion Urashimari; bista laburtzen eta galtzen; besoak eta anakak baldartzen eta aultzen; itz batean esateko, bera erabat agurtzen. Orduan oartu zan:

–Kutxa ontan nere gaztetasuna zegoan. Printzesak orregatik esan zidan ez irekitzeko. Baiña egin det eta nigandik betiko alde egin du!

Txoko batean eseri eta antxe egon zan, negarrez eta goibel, eriotzak eraman zuan arte.

San Birilaren leienda ez al da berdintsua? Birila Leireko praile bat zan, tentazio batek pakean uzten etzua: Jainkoa azken gabeko edertasuna da; baiña betikotasun guzian ari begira egon bearrarekin, azkenerako aspertu egingo gera. Batean, basora joan zan, eta iturri baten ondoan eseri. Txori bat txorrotxioka asi zan, eta bera an gelditu, ari entzunez. Ixildutakoan, buelta etxera. Basotik atera eta komentua aldatuta zegoan. Bertaratu eta ango praileak etzuten bera ezagutzen, eta berak ere ez ango prailerik. Zer zan ura? Irureun urte paseak zituan. Txori bati entzunez ainbat denbora zoriontsu igaro bazuan, Jainkoari begira etzan, beraz, betikotasun guzian aspertuko.

Beste leienda bat, *Efesoko zazpi lotiak* izenekoa degu. Zazpi gazte, alegia, Erromako enperadore bat kristauak iltzen asi zanean, koba-zulo batera sartu eta irureun bat urte lotan pasa zutenak.

Leienda au, norbait aldendu eta andik urteetara beirriro azaltzen dana, alegia, Galizian eta Alemanian ere kontatzen da. Eta toki geiagotan ere bai, ziur aski. Bai Japonen ere, ikusi degunez.

Orain iduripena egan jarri eta, erderaz *ciencia-ficción* esaten zaiona egiten dan bezela, guk *historia-ficción* egingo degu. Istorioa-nobelak (*novelas históricas*, alegia) bide beretik ez al datoz? Kontu egin dezagun, bada, Xabierko Santua orain ia bosteun urte Japonera joan zanean, an-

go batek Urashimaren ipuia kontatu ziola. Santua erabat arrituta geldituko zan. Berak Xabierko gazteluan edo Leirera igotako batean entzuna, an ere kontatzen zala, alajaiña!

Batzuek diotenez, santu ori Japonera iritxitako leen europarra da. Bearbada bai. Baiña naparra ara baiño leen, ipui orrek bide ori egiña izango zuan, zenbait txeetasun aldatuz, andik onera edo emendik ara.

El Diario Vasco, 2004-01-03

Kodes, Naparroa.

Kodesko Ama Birjiña, Juan Lobo gaizkillea eta abar

Kodes izeneko mendi-kate luzea Naparroa eta Arabako mugan dago, Errioxatik ere urbil. Ioar deritzaio ango gaillurrik altuenari. Ipar aldera, pagadiak ditu; ego aldera, arkaiztegiak eta aritzak. Eta oiñean, Kodesko Ama Birjiñaren santutegia.

Ontaz asko idatzi da. Nik emen esango ditudanak, jaun-andre auen lanetatik artuak dira: Jazinto Clavería, Baleriano Ordóñez, Dolores Baleztena eta Migel Angel Astiz.

Kantabria izeneko erria ba omen zan garai batean Logroñotik gertu, mendixka batean. Oni el *Cerro de Cantabria* esan oi diote gaur egunean ere. Baiña Leovigildo erregeak bere gerra-gizonak ara eramane eta apurtu egin zuan 575 urtean.

Ala ere, angotar batzuek iges egin zuten, Ama Birjiñaren irudi bat berekin artuta. Kodesko santutegia dagoan tokia baso itxia omen zan orduan, eta irudia antxe izkutatu zuten.

Urteetara, 1350-an, inguruko jendea argi batzuk ikusten asi zan baso ortan gauetan. Urbildu eta arkaitz-zulo batean Zeruko Amaren irudia aurkitu zuten. Aien poza! Eliza altxatzeari ekin zioten. Gaur dagoana, ostatua alboan duala, geroztikakoa da. Toki egokia egun batzuk pakean pasatzeko.

Baiña XVI mendean, lurralde au bildurrez bizi zan. Emendik oso gertu, Punikastro izeneko mendian, gaztelu zaar bat zan. Uraxe artua zuten beren babeslekutzat gaizkille batzuek, Juan Lobo kapitanarekin. Albo-errietan eriotzak eta lapurretak egin, onera ekarri eta bapo bizi ziran. Emakume bat ere bazuten otorduak prestatzeko. Aien aurka sarritan atera zan inguruko jendea, baiña alperrik.

Bein, etxekojaun bat bidean zijoala, lapur oiek atera, dirua kendu eta gizarajoa beren gaztelura eramán zuten. Antxe zeukaten ederki lotuta. Arek, ordea, Kodesko Amari biotzez erregutzen zion.

Goiz batez, artzai batzuek, ermita ondotik pasatzera-koan, gizon bat ikusi zuten lotan, anka-besoak lotuta zeuzkala. Esnatu zuten, askatu ere bai, eta lapurrak preso zeukaten uraxe zan. Miraria zala eta albo-errietatik jende asko bildu zan.

Baita lapurren aurka joateko prestatu ere, an lotuta egondako gizona aurretik gidari zutela. Aren atzetik, San Juanen kofradiko gizonak. Eta aldi ontan, beren amorruekin, gaizkille guziak garaitu eta akaatu egin zituzten. Juan Lobo kapitana Pedro Mirafuentes-ek il zuan, bere lantzarekin alderik alde zulatuta, Valdemadre izeneko tokian. Orren oroigarri, arrizko gurutze bat altxatu zuten bertan.

Pozez oiuka eta kantari jetxi ziran menditik San Juanen kofradikoak. Torralba errira irixtean, zingira bat badago gaur ere antxe eta izen-zerrenda pasatu zuten. Etzan iñor ere falta! Danak onik etorriak ziran. Pozaren pozez dantzan asi ziran.

Arrezkeroztik, urtero, San Juan egunaren goizean, Juan Lobo gaizkille ura arrapatu zuteneko ospakizuna izaten da. Aren papera mutil batek egiten du. Baiña *Juan Lobo* esan bearrean, *el Moro* deitzen diote. Alamo-*duz* jazten dute, turbante eta guzi; bai arpegia erabat beztu ere. Mutil ori goizean goiz mendira joaten da, eta an izkutatu. Ordu pare pare batera, erriko gaiñontzeko mutilak ateratzen dira, *el Moro* ori arrapatzera. Batzuek andik eta emendik eraso, eta bestea gorde edo igeska, antxe ibiltzen dira, mendiaren egal eta zokoetan. Bitartean, jendea erritik begira.

San Juanen kofradiak irauten du; eta kofradikoak, bai gazteak eta bai zaarrak, dantzan egitera beartuak daude zingiraren ondoan San Juan goizean, beren aurrekoak egin zuten bezelaxe. Nik argazkiren bat edo beste ikusi ditut. Antxe ageri dira larogei urteko aitona ere,

trajez eta korbataz jantzita, baiña besoak jaso eta dantzan ari dirala.

Urteen burura, Juan Merino izeneko apaiz bat etorri zan emengo kapillaua izatera. Juan de Codés izena artu zuan andik aurrera. Arek Ama Birjiñaren debozioa asko zabaldu zuan, leenaz gaiñera. Zapitxo batzuk ere bedein-katzen zituan Zeruko Amaren aldarean. Jendeak eraman eta gaixoen oetan jartzen zituan. Ori egiñik, asko sendatzen ziran.

Baiña medikuen irabaziak beeraka zijoazen. Zer egin zuten? Juan de Codés ori Inkisizioan salatu, aztikeriak egiten zituala eta. Salaketa ori Calahorra-ko Sepúlveda izeneko apaiz batek epaitu zuan: Juan de Codes deitu, erritaldi gogorra eman eta aurrerantzean olakorik ez egi-teko agindu zion.

Juan de Codés-ek obeditu zion. Baiña batean, eliz atarian zaldizko batzuk sentitu zituan. Eskutitz bat zekarten. Norena eta Calahorra-ko Sepúlveda orrena: gaxorik zegoala, medikuak etzutela sendatzen, oiñaze aundiak zituala eta zapitxo batzuk bedeinkatzeko eta bialtze-ko, arren!

Medikuak etziran orrekin konforme. Gaizkille batzuk pagatu zituzten, Juan de Codés nola edo ala garbitzeko. Gauzez etorri eta aren etxera sartu nai izan zuten, baiña ezin pausorik eman, eta ara igotzeko eskaillerarik ere ezin billatu.

Juan de Codes larogei urterekin il zan, eta Kodesko Amaren oiñetan lur eman zioten.

Kodesko Ama Birjiñaren santutegi onek eta inguruak beste zer kontaturik asko dute. Urrengo baterako utziko ditugu.

Onera datozen gazteei zera esango diegu: Ioar izeneko tontorrera ere igotzeko. Mendi ederra da, eta ango bistak! Iparraldean, Pirineoko tontor zuriak, Ortzanzurieta, Aralar, Aizgorri, Gorbea... Ego aldera, Moncayo, Urbión, Demanda... Ebro ibaiaren zabaldegia: Araba, Errioxa, N-parroako Erribera...

Nik neronek debozio aundia diot Kodesko Ama Birjiñari. Gaztetan mendizale batzuk bagiñan, eta taldeko bat inguru ontako erri batekoa zan. Arek erakutsita, emengo Amaren kantan ikasi genituan, eta Jainkoak bakarrik daki arrezkerotik zenbat tontorretatik kantatu degun:

*De la celestial Sión
donde habitas y nos ves,
Madre de Dios de Codés,
échanos tu bendición.*

El Diario Vasco, 2004-01-20

Apaiza eta piztia burrukan

Orain urte-mordoa, ipar aldeko Emile Larre apaizarekin itzegin nai nuan. Telefonoz deitu eta onela esan zidan:

-Zatoz biar goizeko amaiketarako Bankara.

Iritxi nintzanean, antxe zegoan bera. Baita Baigorriko erretorea ere. Andik laster, beste amabi edo amabost apaiz bildu ziran. Oitura alaxe zuten orduan: San Juan aurretik, eliz-lanik astunenak bukatutakoan, alkarrekin bazkari bat egitea.

Andik, Hairako basoan sartu giñan, eta aldapa gora ekin, mendi-lepo batera iritxi arte. Gure bazkaria ango eiztari-txabola batean izango zala. Artean denbora bagenduan eta Adartsa mendira igo giñan. Bista zabala angoa: Luzaide, gure oiñetan. Egoaldera eta ezker-eskubi mendiak: Auza, Adi, Lindux, Ortanzurietak, Beorlegi, Ori... Iparraldera, Bee-Naparroa gure begien mende.

Jetxi eta bazkaltzen asi. Otordu oietan aurrena gai serioak erabiltzen dira. Batek auxe kontatu zuan: Napoleonen denboran, Baigorriko semea zan Harispe jenerala, Espaiñiako erri batera iritxi zala bere soldaduekin. Ango jauregi bat artu zuten ostatutzat. Apaltzerakoan, etziran ausartzen ardoa probatzen. Etxekoandreak, ori ikusirik, edan egin zuan. Bai ondotik frantzesak ere, Harispe ez beste guziak. Biaramon-goizean, etxekoandrea eta edan zuten guziak illotzik zeuden...

Urrena, gai alaien txanda. Batek Ebreatarrak basamortuan zijoazeneko ipui bat kontatu zuan. Noizbeinka Moises Sinai mendira igotzen zan, eta an Jainkoarekin itzegin. Batean, ordea, emakume-sail aundia etorri zitzaion, onela esanez:

-Erditzerakoan, guk oiñazeak izaten ditugu. Aurra-
ren aitak, berriz, batere ez. Ori ez dago ondo. Urrena Jainkoarekin itzegiterakoan, eska zaiozu, gure partetik, gizo-

nezkoak ere guk ainbat sufri dezatela une ortan, danak berdiñak geranez.

Moisesek pasa zion mandatua Jaungoikoari, eta onek ontzat artu. Andik laster, arotz baten emazteari irixi zitzaion erditzeko ordua. Gajoa miñetan zan, eta aren ondoan beraren senarra. Miñik bai ote zuan galdetzen zioten oni, eta ezetz. Imurtzirik txikiena ere etzuala. Danak arrituta.

Baiña andik laster zera zabaldu zan: alboko gizonak ordu artan tripako min aundiak izan zituala. Emakumeak orduan presaka joan ziran Moisesengana, zera esanez: Jaungoikoari eskatzeko, arren, gauzak leen bezelaxe segi zezatela.

Sukaldaria apaiz motz-lodikote bat zan. Bazkalondonan gure esker ona agertu genion, eta aren berri orduan eman zidaten. Ganix Ibarburu zeritzan, eta Bera-Bidasoan jaioa zan. Baiña andik laster familia Sarara aldatua.

Apaiz egiteko bezperan, bataio-ageria falta zitzaion, eta muga itxita egoten zan garaia zan. Bera, orduan, Baionan trena artu eta Donibane-Lohizunera. Andik, oiñez eta mendiz, Berara. Emen ageria jaso, eta ekin berriz ere, Donibanera oiñez eta Baionara trenez. Biaramon-goizean antxe zan, bear zan tokian, paper guziekin.

Lagunak zera eskatu zioten orduan: orein (*ciervo*) batekin zer gertatu zitzaion kontatzeko, arren. Pixka bat kosta zitzaion, baiña asi zan.

Urtea 1959-a izango zan, bera Zuberoako Larrainen erretore zala. Batean, ango eiztariak basurdetara atera ziran, bera ere taldekoa zala.

Muga pasa eta gure apaiza Irati ibaia sortzen dan inguruan jarri omen zuten zai, Ori mendiaren azpian. Elurra ere bazan an eta emen.

Apaiza bakarrik geratu zan. Puska batera, orein bat agertu zitzaion, arra, Naparroako Aldundiak pizti oiek Alemaniatic ekarri berriak zituan eta. Oreiña berreun bat metrorra gelditu zan. Ordubete-edo egin zuten orrela, alkarren urbil, piztia belarra janez eta apaiza denbora-pasa.

Ala zirala, apaizak, basurderik etortzera beste pizti ura oztopo izango zualakoan, arri bat tira zion, uxatzearen. Bai zera! Oreiñak, burua makurtu eta eraso egin zion, zezen bat bezin sutu.

Apaizak ozta-ozta eldu zion adarretatik, eta an asi ziran biak nork nor menderatuko. Piztiak kolpeak jotzen zituan, eta apaizak eutsi. Onek lepoa biurtzen zion, baiña ezin lurreratu. Biak nekatzen zijoazen. Apaizak, ordea, eskopeta nolabait ere bizkarretik eskuraino jetxi zuan, eta oreiñari tiroa eman zion. Onek iges egin zuan, odola zeriola, eta apaiza an gelditu, neke-neke eginda, arnas larrian.

Lagunak etorritakoan, errira jetxi ziran, eta tabernan sartu. Bai apaizak gertatutakoa an kontatu ere, bertako guziak parre egiten zutela.

Biamamonean, eiztari batzuk osterara mendira igo ziran, odolari segi eta aberea ilda aurkitu zuten, tiroa artutako tokitik gertu eta putrez inguratua.

Burruka orren berri zabaldu zan. Bai periodista baten belarrietara iritxi ere, eta arek arazo guzia *Paris-Match* edo alako aldizkari batean kontatu zuan, *Apaiza eta piztia burrukan* izenburuarekin. Ortik, *Sociedad Protectora de Animales* elkartekoak gertatuaren berri ikasi zuten, eta bai gure apaiza salatu ere. Ala, onek multa pagatu bear izan zuan. Berak onela zion:

–Nik nere burua zaindu besterik egin al nuen?

Bazkaldar guzien parrak! Kafea artzeko unea zan eta ura ango giroa! Nik aitzakiren bat jarri eta irten egin nintzan. Andik gertu, errekatxo bat zan. Bertara joan eta nere burua freskatu nuan. Gero, pago baten itzalpean eseri nintzan. Bero egiten zuan. Ardi batzuk antxe zeuden abarogan.

An nengoala, nere lagunak kantari asi ziran. Apaizei *beleak* esan oi zaie; baiña aiek, batzuek goitik eta besteak beetik, erretxiñolak bezela kantatzen zuten. Ederra benetan pago tarteko txabolatik zetorren kantu-otsa: *Iduzki denean, Prima eijerra, Txarmangarria zira...* Ardiak ara

begira jarri ziran. Adartsa mendia ere kantari asi zan, oiartzuna andik zetorren eta. Ondoren, Bankara jetxi gihan eta an banatu.

Urte batzuk badira Ganix Ibarburu apaiza il zala. Joan dan udaran, Larraiñen izan nintzan. Bi gizon aurkitu nituan, aren galdea egin nien eta:

-Hura hemengo jaun erretora izan zen, bai. Ihizian eta arrantzan gostu handia zuena. Herriak maite zuen. Gu biak haren bereterrak (eliz-mutillak) izan ginen...

El Diario Vasco, 2004-03-12

Matsondoko Ama Birjiña eta idiazabaltar bat

Madrilleko bidea Arandan utzi eta ezkerrera artu det. Kilometro gutxira, Duero ibaia arrizko zubi zaar baten gainean igaro eta orra aurrean antziñako komentu eder-bikain bat; Arantzazuko kanta zaarrak dionez, «komentu poderoso», «arri labraduz egiñik». Arrigarria benetan eliz-atea. *Nuestra Señora de la Vid* izeneko irudia gordetzen da emen. Guk, euskeraz ari geranez, *Matsondoko Ama* esan genezaioke.

Aurrena, beraren leienda konta dezagun, liburu on-tatik artuta: Joaquín Pérez Sanjulián: *Historia de la santísima Virgen María, del desarrollo de su culto y de sus principales advocaciones en España y en América*, Barcelona, (1995).

XII mendean, Gaztelako errege Alfonso VII eta bere zaldunak baso baten barrena zaldiz zijoazela, argi bat ikusi zuten. Bertaratu eta, negu gorria izan arren, ostoz eta maats-mordoz betetako matsondo bat ikusi zuten; eta gainean Zeruko Amaren irudi eder bat, argia zeriola. Erregea eta bere lagunak zaldietatik jetxi eta belauniko jarri ziran.

Premostratenses izeneko praileak asi berriak ziran Frantzian. Aien bizimodua artua zuten Gaztelako bi gaztek, aundikietakoak biak ere. Aietako batek ekin zion komentu au altxatzeari, erregearen laguntzaz. Praile oiek emen izan ziran, Espaiñiako komentuak gobernuak 1835-ean beretzat artu zituan arte. Gaur diranak agusti-noak dira.

XV mendean, emen gertuko gaztelu batean, Ramir Flores izeneko aundiki bat bizi zan, beste danak bere oin-pean nai zituan oietakoa.

Batean, apaltzera konbidatu zuan beste gaztelu bateko nagusiak. Jauntxo eta zaldun mordo bat bildu zan, eta

ekin zioten danak lurralde ontako ardoa gogotik edateari. Nola ez? Pentsa: *Ribera del Duero*-ko mama gozoa izango zan eta.

Alako batez, *dan-dan* jo zuten atean. Nor ote ordu aietan? Atea zabaldu eta oiñutsik zijoan pelegrin bat.

–Zer nai zenduke, bada?

–Oso eguraldi txarra dago eta gau ontarako aterpea emango al didazute?

Baietz, bada, eta su ondoko txokoa utzi zioten. Aparia bukatzean, bertako nagusiak Ramir Flores dalako orri onela esan zion:

–Erne ibili zaite, gaurkoa bezelako gau batean deabruak ere inguruan izango dituzu eta.

Arek parre egin eta onela erantzun zuan:

–Nik ez diot bildurrik ez Jainkoari eta ez deabruari. Satanas bera etorri dedilla nere bidera, beste zeregiñik ez badu.

–Nik Zeruko Amari zugatik erregutuko diot, ondo premian zaude ta –esan zion pelegriñak.

Ramir Flores irten zan komentutik. Gau zitala zegoan. Bat-batean, tximista batek begiak itxutu zizkion, eta trumoiak belarriak gortu.

Ondoren, bi zaldun urbildu zitzaizkion, baiña beltzez jantziak eta kaskotik gora sua zeriota. Alde banatan jarri zitzaizkion, Ramin Flores jaunaren zaldiaren soka eskutik artu zuten eta, gure ipui zarrak diotenez, sorgiñak bezela joan ziran: «sasi guzien gañetik, laiño guzien azpitik».

Ramir ori bildurrez dar-dar zijoan; zaldun beltz aiek, berriz, parre algaraz. Jetxi eta arkaitz baten ertzean gelditu ziran. Azpian zulo aundi-beltz bat ikusten zan, sua eta kea zeriona.

Zaldun beltzak Ramir beso banatatik eldu eta ondora botatzera zijoazela, kanpai-otsa entzun zan. Zer ote zan? La Vid-eko komentu ontako ezkillak, gau erdiko ototzera deika.

Ramir orrek orduan ulertu zuan: zulo ikaragarri ura inpernua zan; zaldun aiek, deabruak; eta kanpai-otsaren bitartez aien atzaparretatik libratu zuana, Ama Birjiña. Ezkilla ixildu zan, zaldun beltzak zulo artan amildu ziran, eta lurrak bere aoa itxi zuan. Illargi betea ere azaldu zan laiño tartetik, eta orra aurrean La Vid-eko komentua. Esan bearrik ez dago Ramir jauna andik aurrera gizon berria izan zala.

Ni onera iritxi eta komentuko ezkaratzera zuzendu nintzan. An kuadro aundi bat ikusi nuan: praile bat, pobreei opil bana banatzen ari zana. Aren izena: Fray Sebastian Elorza Arizmendi.

Aren berri galdetu nuan, eta liburu bat eman zidaten bere bizitzarekin. Praile ori Idiazabalkoa zan, 1882-IX-25-ean Txomenarena etxean jaioa. Arizkorreta-Saletxe base-rrian ere bizi izan zan. Txikitatik mutil ona, Serotegiko Ama Birjiñari debozio aundia ziona. Emezortzi urterekin komentu ontara etorri zan, agustino sartzeko. Naiago izan zuan meza gabea izan. Bere urterik geienak emen egin zituan. Batean onela idatzi zien etxekoei:

«La próxima vez escribeme algo en euskera, por favor, para que no se me olvide; si no, a mí me pasará como a la vieja vizcaína, que no aprendió el castellano y olvidó el euskera. Tengo una gran pena de no haber traído un libro en vascuence cuando vine de ahí...».

Ez; kezka ori daukanak ez du amaren izkuntzarik aaztutzen. Erdera, berriz, ondotxo zekian arek, eskutitz ortan ikus ditekenez.

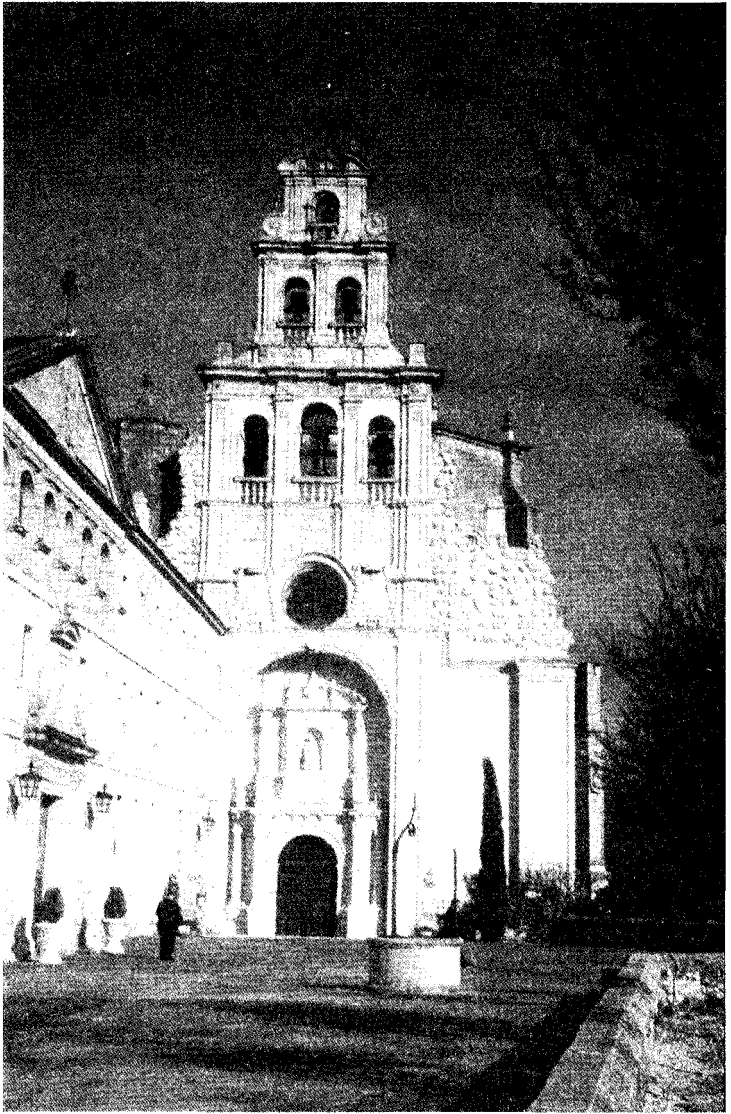
Urte askoan emengo atezaia izan zan. Aren kuttunak pobreak ziran. Andik edo emendik lortzen zuan aiei zer emana. Ortik ikusi nuan kuadroa. Eta kontuan ar deza-gun gerra ondoko urte estuak zirala.

Fray Sebastian Elorza Arizmendi ura 1942-ko abendu-ko Ama Birjiñaren egunean il zan, irurogei urterekin. Aldaretara eramateko asmotan dira, eta leen pausoak emanak daude.

Ni Gaztela erdiko monumentu bat ikustera joana nintzan, eta orra nere ustegabekoa: Euskal Erriarekin lotura sendo bat zeukala. Zergatik? Idiazabaltar arek Iparragirrerena ondo bete zualako: «eman da zabal zazu munduan frutua».

Ondoren komentua ikusi nuan: eliza, Ama Birjiñaren irudia, kapillak, klaustroa, bikaiñak danak ere. Onera datorrena ez da damutuko.

El Diario Vasco, 2004-06-01

La Vid, Burgos.

Galtzadako Santo Domingo

Santo Domingo de la Calzada erria Errioxan dago, Ebro ibaitik egoaldera, Oja ibaiaren ertzean. Ibai orrek eman dio lurraldeari izena: Río-Oja.

Santo Domingo Vitoria errian jaio zan, 1019 urtean. Mutikotan, gurasoak ardi zaintzen jarri zuten; eta gero, amar urterekin, Valvanera-ra bialdu, ango praileekin eskola ikastera. Bere maisuen bizimodua gustatu, ordea, eta aietako bat izatea eskatu zuan. Baiña, zergatik ez dakigula, etzuten onartu. Berdin gertatu zitzaion San Millán-en ere.

Orduan, Santo Domingo erria gaur dagoan ortan, ermita bat aurkitu zuan, eta bakardadean otoitz-bizitza egiten asi.

Baiña Aita Santuaren ordezeko bat etorri zan: San Gregorio. Garai artan xomorro batek gari guziak galtzen zituan, eta berari esker garbitu ziran soroak. Arengandik asko ikasi zuan Domingok, batetik bestera biok batera ibiltzen ziran eta. Baiña maisurik gabe laster gelditu zan, Logroñon il baizitzaion, gaur egun ere zutik dagoan etxe batean. San Gregorio orrek ermita edo santutegi ikusgarria du Naparroako Sorlada errian.

Domingo bere leengo ermitara itzuli zan. Zalantzan dago apaiz egin zan ala ez. Baiña lagun urkoari nola lagundu bereala ikusi zuan. Santiagoko erromesak andik barrena pasatzen baitziran. Baiña bide txarrak, zer janik ez, aterpe baldarrak, ibaiak pasatzerakoan arriskua... Eta, ori dana aski ez balitz, gaizkilleak eta besteren diruen zaleak, kristau baten bizitza bost xentimotan etzutenak.

Ala, gure santua bide berriak egiteari ekin zion, eta ez nolanaikoak, estrata edo galtzarak baizik. Ortik aren ize-nari erantsi zaion luzagarria: *de la Calzada*. Zubi bat al-

Santo Domingo de la Calzada, Errioxa.

txatu zuan Oxa ibaiaren gainean. Bai ere, San Juan de Ortegarekin batera, beste zubi bat Logroñon, Ebro ibaia-
ren gainetik. Erromesen ostatu izan zitezten, berriz, etxe
berriak eraiki zituan an eta emen. Bai gaixotegiak ere,
gaixoei kontu egiteko.

Denborarekin, santua bakardadean bizi zan lekuan,
etxe berri asko eraiki ziran, eta bera degu Santo Domingo
de la Calzada izeneko erria. Ango eliza katedral bikaina
da. Eliz-burua, santuak asia, erromanikoa. Gaiñerakoa,
geroztik egiña.

Batean, gure santuak beste santu baten bisita izan
zuan. Izen berekoa ura ere: Santo Domingo de Silos, eta
biak errioxatarrak.

Beste bein, zubi bat egiten ari zirala, arkua erori egin
zan. Arriak azpian arrapatuta bi langille il ziran. Baiña
Santo Domingok Zeruko Amari eskatu eta biak berpiztu
ziran.

Erromes bat bide-ertzean lo zegoala, gurdi baten kur-
pilla gainetik pasa eta il egin zuan. Santuak otoitz egin,
ordea, eta ura ere berpiztu.

Bein Domingok, baso baten ondoan zala, bear zuan
egurra salduko ote zion eskatu zion jabeari. Santuak igi-
tai bat eskuan zeukan eta besteak isekaz zera erantzun
zion:

-Igitai orrekin ebakitzen dezun egur guzia debalde
emango dizut.

Domingok gogotik ekin zion, bada, eta igitaiak, sa-
siak ez-ezik, arte eta aritz mardulenak ere kolpe batez bo-
tatzen zituan lurrera. Jabea korrika etorri zan, naikoa za-
la esatera.

Beste batean santuak idi-parea nai zuan. Saltzaille-
ak, isekaz, ezi gabeko zezen pare gaiztoa eskeiñi zion.
Konforme santua. Uztarrarian lotu eta ganadu mantxoago-
rik ez omen da oraindik ikusi.

Erromes batek, santuarekin asarretuta, makilka era-
bili zuan eta surtara bultza egin. Ondoren, bere bidean
aurrera jarraitu zuan. Baiña zubi batean beste erromes

batekin asarretu zan. Biak ezpatak atera eta antxe asi ziran nork nor zulatuko zuan. Bigarren erromesak, santua joka erabili zuan erromesaren eskua kolpe batez moztu zuan. Inguruan zebillen txakur batek eskua ortzetan artu eta nora eramango eta santua otoitzean zegoan tokira.

Santo Domingo larogeitamar urterekin il zan, 1109-ko maiatzaren 12-an, eta berak eraikitako elizan illobiratu zuten. Gaur egun ere antxe dago.

Santuarenganako debozioa, bereala asi zan. Ez erria bakarrik; baita erregeak eta aundikiak ere. Erromesak asko zabalduko zuten jaiera ori. Garai artan, Aita Santuak ez-ezik, obispoak ere santu-mailla ematen zioten beren ustez ala merezi zuanari, eta Domingorekin ere ori gertatu zan.

Españiako ingenieroak santu au dute beren zaindaritzat aukeratua.

Lan onentzako argibideak liburu ontatik artuak ditut: Agustin Prior: *El santo ingeniero y arquitecto riojano Santo Domingo de la Calzada*, Madrid, (1963).

Gaur ez dakit; baiña, 1963 urte ortan beintzat, liburu orrek agertzen duanez, oitura bereziak zituzten emengotarrak, beren erriko santuaren festa ospatzeko. Batzuen berri eman dezagun.

Festa aurreko amabi egunetan, goiz-illuntzetan, gizon bat kalez kale ibiltzen zan danborra joka. Zergatik ote? Santua orrelatsu ibiltzen zalako, pelegrin galdurik billatuko ote zuan.

Festa egunean prozesioa: amasei neska, zuriz jantzita, otar batean santuaren irudia eta ogi aundi bana zeramatenak. Otarra, ederki apainduta. Aurretik, erriko bandera eta santuaren estandartea. Urrena, bi mando: bata, arkume batzuekin; bestea, urdaja, barbantzua, ogia, ardo-zagia eta abarrekin. Gurdi bat egur ere bai. Jaki oiek danak maniatu eta orra danak ere zerekin gosea kendu.

igitaiarena kontatu degu. Orren oroipenez, bi gurdi ekartzen zituzten egurrez kargatuta. Gurdiak eta idiak eliz barrura sartzan ziran garai batean, egur aiek bedein-

katzeko. Obispoari ederki kosta omen zitzaion ospakizun ori erriak kanpoan egin zezan.

Kurpillarena oroitzeko, argizaiezko kurpil moduko baten oparia egiten zioten santuari.

Baiña batedobatek onezkero esan du bere artean: «Eta miraririk ospetsuena, oilarra eta oilloarena alegia, noiz kontatu bear du onek?». Ori urrengo batean eskei-ñiko diogu irakurleari, gaurko ontan lekua bukatu zai-gu eta.

El Diario Vasco, 2004-06-12

Erretako oillar-oilloak kantari

Leengo batean Galtzadako Santo Domingoz mintzatu giñan: bizitza, berak irikitako bidea, altxatutako ostatu, gaixotegiak eta ibaien gaiñeko zubiak, egin zituan mirariak... Auetan ospetsuena, bera il eta gerokoa, orain konatatuko degu.

Bein, Santiagora bidean iru pelegrin etorri ziran Alemanitik, Kolonia aldetik: senar-emazte bi eta beren semea. Semeak emezortzi urte zituan eta Hugonell zeritzan. Santo Domingora iritxi eta gelditu nai izan zuten, santua-ren illobian errezatzeko.

Ostatura joan ziran. Baiña ango neskamea, mutil ura ikusi eta maitemindu egin zan. Pentsa: mutil lerden ederra izango zan, begi urdiñak eta ille oria... Ortaz gaiñera, erdal esaerak esaten duana: *Nunca dieciocho años fueron feos.*

Kontatu nai deguna Europa guzira zabaldu zan. Pelegriñak eramanda, dudarik gabe. Bai Zuberora ere. Ango pastoral batean, *Urkatuaren miraikulua* izenekoan, ostatuko neskameak Paskalina du izena, eta onela dio bakarriketa batean:

Ala beita miserable
neskatilen izatia,
reüsitzen ezin badie
amens bere pasionia.

(Bai errukarria dala neskatillen izatea, bere griña eta ametsa bete ezin badute).

Objet admirable batek
nai amuros errendatü,
bala kolpu batek bezala
ene bihotza sesitü.

(Begi-bista arrigarri batek nau maitale biurtu; bala-
-kolpe batek bezela nere biotza zauritu).

Eta ez jakin nurtzaz,
eztakit nunko den,
amoriuaren leinhüria
jarri zait bihotzen barnen.

(Eta ez jakin nor dan, eztakit nungoa den; amorioa-
ren landarea itsatsi zait biotzaren barruan).

Ezta, ez, inporta
nur nahi beita den,
harekila ünitü gabe
ezin niz igaraiten.

(Etzaio, ez, ajola, nornai izanda ere; arekin batu gabe
ezin biziko naiz).

Pelegrin gazte haren
manera eztiak,
dominatü uken du
ene zentzü guzia.

(Pelegrin gazte orren modu eztiak menderatu egin du
nere zentzu guzia).

Ala, neska ori badijoa Hugonell gaztearengana. Ba-
karririk artu eta onela dio:

Egündano amuriorik
eztit ükhen bestetan;
bena ikhusi bezain sarri
jarri zitadazüt zütan.

(Egundaiño ez det amuriorik besterengan izan; baiña
ikusi orduko zugana jarri zait).

Ene etxen heben
ohe hunik badüzü;
bena enia beno hoberik
batere eztüzu.

(Emen, nere etxean, oe onik bada; baiña nerea baiño oberik, bat ere ez).

Arren enekila, jauna,
gaur etzan behar düzü;
ene khorpitz eta arimaz
zure süsmis nükezü.

(Gaur nerekin oeratu bear dezu, jauna; nere gorputz eta animaz zurea nauzu).

Baiña mutil txintxoia izan ura eta ezezkoa eman zion neska tentatzaileari. Onen amorioa gorroto biurtu zan orduan bat-batean. Zer egin zuan? Ejipton Jakoben seme Joseri egin ziotena: zillarrezko ontzi bat mutillaren poltsan sartu; eta iru pelegrin aiek ostatutik atera ziranean, agintariei salatu.

Auek mutillaren poltsa aztertu eta an zegoan zillarrezko ontzia. Garai artan eriotz-pena izaten zuten lapurrak. Bai gure mutillak ere. Urkamendi batean abe batek lepotik zintzilik jarri zuten.

Gurasoen naigabea! Egun pare bat negarrez pasa ondoren, beren bideari jarraitu zioten. Semea artean zintzilik zegoan urkamendiaren ondotik pasa bear zuten. Buzua makur-makur eginda joango ziran. Baiña parera irixtean, ain ezaguna zitzaien abotsa entzun zuten:

-Aita! Ama!

Begiak altxa eta beren semea bizirik eta irriparrez ikusi zuten. Errugabea zanez, Santo Domingok bizirik gordea izan. Korrika korrejidore edo alkatearengana joan ziran:

-Gure semea bizirik dago! Urkamenditik aska ezazu-te leenbaileen!

Agintari ura bazkaltzen ari zan. Maaira ekarri berriak antxe zituan oillar eta oillo erreak, lurruna zeriotea. Oñe-la erantzun zien:

-Zuen semea bizirik dagoela? Bai, oillar eta oillo auek bezela.

Ori esan eta oillar eta oillo erreak zutik jarri ziran eta batek kikirriki eta besteak kukurruku jo zuten. Eta maai gaiñean paseatzen asi ziran.

Joan eta Hugonell gaztea bereala jetxi zuten, eta be-
ra, gurasoak eta jende-mordoa santuaren illobiraiño eto-
rri ziran, eskerrak ematera.

Geroztik, Santo Domingoko elizan, ate gaiñean eta barru aldetik, kaiola aundi bat da, eta an oillar-oilloak ikusten dira, biak zuri-zuriak. Ala, eliza artan meza denboran kukurruku batzuk entzutea ez da arritzekoa.

Ori da, esan degunez, Santo Domingoren miraririk ospetsuena. Orrenbesterekin badaki irakurleak zergatik esaten dan: *Santo Domingo de la Calzada, que cantó la gallina después de asada.*

El Diario Vasco, 2004-06-19

«Plaza berriain aintzinean naiz...»

Urepeleko errian pilota-plaza berria egiña zuten, eta 1976 urteko abuztuko Andra Mariaren egunean bedeinkatu eta estraiñatu bearra zan, ango festetan alegia.

Jende-multzo aundia bildu zan, bai erritik eta bai erbestetik ere. Xalbador zana ere an zan. Bedeinkazioa eta gaiñontzeko beste zeremoni guziak egin ziranean, edo egiten ari zirala, bertako bertsolari ospetsu orri bertsoaren batzuk kantatuko ote zituan eskatu zioten.

Baietz, bada; eta mikrofonora urbildu eta onela kantatu zuan, berak oi zuan seriotasunez:

Plaza berriain aintzinean naiz,
kantatzen dautzut gogotik,
plazain kargua herrian zer den
zuri erraitea gatik.
Euskal Herriko bil tokietan,
gaur eta egundainotik,
eliza dugu lehena bainan
zu elizaren ondotik.

Lurreratu da lehengo plaza
xume ta maitagarria,
hainbertze jori ihardokirik
ezindurik zen jarria.
Nola Urepel dugun pilota
maitatzen duen herria,
nork ez ote du gaur begi onez
ikusten plaza berria?

Gauza jakina da ez gaizkela
beti lanean arizan,
jostetak ere bere lekua
badauka gure bizitzan.

Plaza maitea, gure geroa
har zazu zure gerizan,
zutan laketu gazteen bidez
herri hunek irauñ dezan.

Bertso bikaiñak ziran eta ospakizun ura zer zan ego-ki adierazten zutenak. Jendeak gogoz txalotuak izango zira-rala esan bearrik ez dago.

Andik iru illabete eskas, azaroaren 7-an, Xalbadorri omenaldia eskeiñi bearra zegoan. Plaza berri ortan egin zitzaion, jendea Euskal Erri guzitik etorria zala. Baiña, dakigunez, iñork ere uste etzuan gertakizun illun batek eman zion festari bukaera: Xalbador bere eserlekutik al-txa eta oltzaduratik ixil-ixilik atera zala, aldameneko etxe batean azken arnasa emateko, jendeak, olakorik batere pentsatu gabe, *Gernikako arbola* kantatzen ari zan une berean.

Gertaera ori, Xalbadorrek berak beste gai bati buruz bertso-sail batean esaten duanez, «ihurtzuri bat bezala» izan zan Euskal Erriarentzat. Egun batzuetan etzan beste izbiderik izan gure artean. Alatsu izango zan, noski, bere sorterri Urepelen ere.

Emen, Xalbador itzali aurretik ala ondotik izan zan ez dakit, bein batez onela esan zuan norbaitek:

–Oroitzen al zirezte Xalbadorrek plaza berrian kanta-tu bertsuez? Bertsu ederrak, bainan, damurik, betiko gal-duak izanen dira.

Aldamenean zan batek onela erantzun zuan, ordea:

–Ez, bada! Jende tartetik olakok mañetofonaz hartu zituela uste dut. Berari galdatu beharko zaio.

Dalako hori Baionako-edo semea zan, baiña Urepele-ko alaba batekin ezkondua. Joan, eskatu zizkioten eta arek:

–Bai; hartu nituen. Baiña urrunetik eta jende tarte-tik. Hona hemen.

Bertso oien berri nik batere ez nekian, noski. Baiña Urepelera joan nintzan batean, Xalbadorren etxean bertso

oien gertaera kontatu zidaten. Nik, ori entzunik, onela galdetu nien:

–Eta bertso oiek nik ere entzun al nezazke? Kopiatzea gustatuko litzaidake.

Aien erantzuna:

–Bai, jauna, bai. Berealaxe gainera, zintaren kopia bat etxean dugunez.

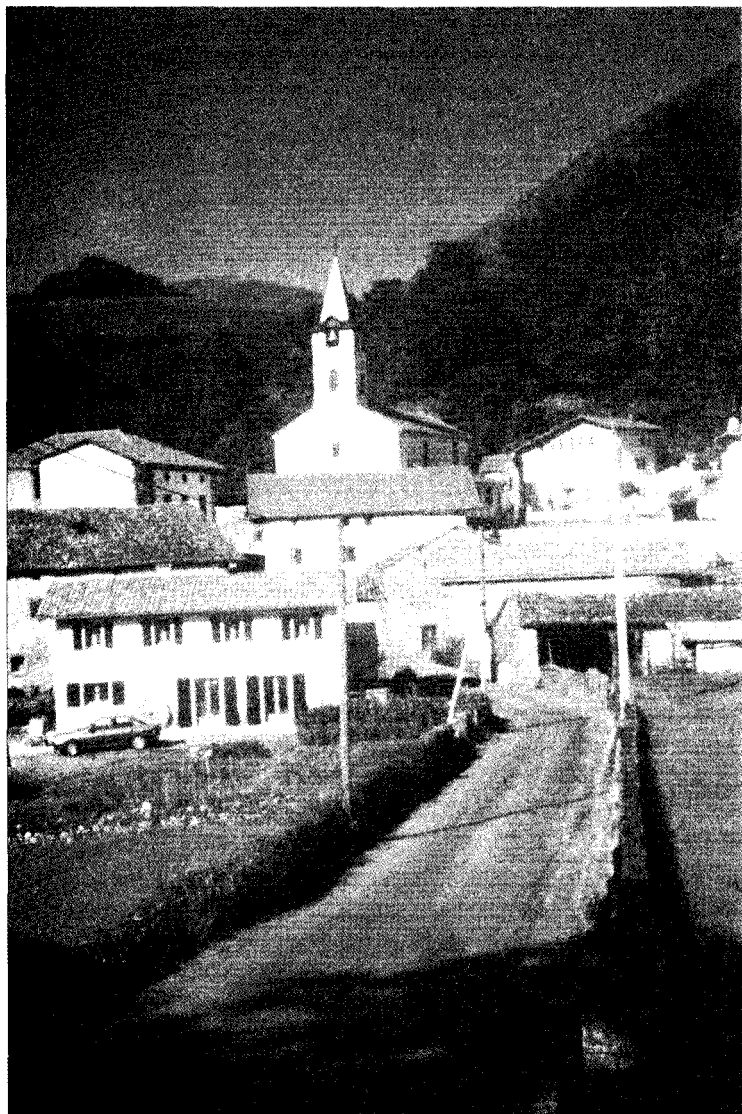
Atera zuten zinta ori, mañetofon bati erantsi, marxan jarri eta Xalbadorren abotsa eta kantatzeko era ondo ezagutu nituan; baiña grabaketa txarra zan benetan, esan bezela jende tartetik eta urrunetik egiña; eta nik, ez nuan tutik ere ulertu. Etxekoentzat, ordea, dana garbi-garbi zegoan. Ala, berak esan eta nik idatzi, bertso zoragarri oien kopia bat patrikan nuala etxeratu nintzan.

Orain, ordea, nere pekatua aitortu bearrean naiz: paper orri ez dakit zer egin nion. Nere gelan izango dala dudarik ez det egiten; baiñan paper pilletan galdua edo izkutatua; edo-ta, orain esaten danez, desagertua. Makiña bat aalegin makiña bat aldiz egin ditut bera aurkitzearren, eta beti alperrik.

Azkenean zer egin det? Iparraldera pasa naizen batean, Xalbadorren alargunarengana joan eta ea bertso oiek dituan galdetu. Baietz, erantzun zidan; billatu eta igorriko zizkidala. Andik egun gutxira ate ondoan neuzkan, korreoz bialduta. Milla esker, Leoni!

Ala, urte askoren buruan bada ere, iru bertso oiek irakurleari eskeintzen dizkiot, gustokoak izango dituala-koan. Berriro diot: bertso bikaiñak dira; eta, nere iritzirako beintzat, Urepeleko pilota-plazaren orman letra aundiz idaztea merezi luketenak.

El Diario Vasco, 2004-09-22

Urepele, Baxenabarra.

Korrika-apustu gogoangarria

Virgen de Sancho Abarca izeneko ermita Aragoiko partean dago, Naparroako mugatik oso gertu, gain batean. Naparroako eta Aragoiko Sancho Abarca erregeak antxe eraiki omen zuan gaztelu bat, eta ortik Ama Birjiña orren izena.

Mendi onek, alde batera, Aragoiko Cinco Villas lurraldea du; bestera, Bardeak. Ni orain bi urte izan nintzan, otsaillean. Iparraldera, Pirineoko katea ikusten nuan, elurrarekin txuri-txuri, zeru urdiñaren azpian. Ego aldera, Moncayo, bera ere ederki elurtua. Ebro ibaia aundituta zetorren, eta ura ere ikusten zan, arre koloreko suge luze eta bigurri bat bezela, Tudela aldetik agertu eta Zaragozako bidean izkutatzen zana.

Santutegi onek ere badu bere istori edo leienda. Ama Birjiñaren irudi au Frantziakoa omen zan leenengo, Aspe aranekeo Sarranza errikoa. VII mendean mutil bat bei batzuk zaintzen omen zegoan. Egunero, zezen bat taldetik apartatu eta basoan sartzen zan. Zer ote zuan? Goiz batez, mutilla aren atzetik joan zan. Erreka bat igaro, beste aldean pixka bat ibili eta zezena belauniko jarri zan arri aundi baten aurrean. Mutilla urbildu eta orra Ama Birjiñaren irudi bat.

Erritarrak ez-ezik, obispoak ere albiste ori jaso zuan. Onek irudia Olorongo katedralera eramatea agindu zuan. Baiña irudiak, bera azaldutako tokira iges egin zuan. Orregatik, ermita bat antxe eraiki zioten.

Onen antzeko leienda Erronkariko Zuberoako Ama Birjiñak eta Saraitzuko Muskildakoak dute.

Baiña XVI mendean Zeruko Ama begi onez ikusten etzuten ereje batzuk sortu ziran Frantzian. Aien eskuetatik libratzearren, tokiz aldatuak izan ziran zenbait irudi, eta Espaiña aldean agertuak.

Ala, 1569-ko apirillaren 7-an, Ostegun Santu egunez, Garde erriko artzai bat mendi onen egalean zegoan ardi zai. Dakigunez, Erronkariko artaldeak alderdi auetara etortzen dira gaur ere negua pasatzera.

Mutil orrek Ibar abizena omen zuan; izenik ez da esaten. Zenbait aldiz argi bizi batzuk ikusi zituan gauetz kaxko ontan. Argi oiek ikusi zituzten beren erritik Tausteko gizon batzuek ere; baiña artzairen batzuek piztua izango zalakoan etzuten aintzat artu. Gardeko artzai orrek, ordea, bertaraiño joan eta Ama Birjiñaren irudia aurkitu zuan.

Pozaren pozez goitik beera korrika abiatu zan. Tausteko eiztari batekin topo egin zuan. Gertatuaren berri eman zion. Orduan biak batera igo ziran irudiarengana. Ura agurtu eta ondoren nor bere errira berria ematera, leia bizian korrika: naparra Fustiñanara; eta aragoitarra Taustera.

Orra, beraz, iñork prestatu gabeko apustua. Aragoitarra izan zan irabazlea, Tauste emendik gertuxeago dago eta.

Elizan sartu zan. Erria antxe zegoan bilduta, praile baten sermoia entzuten. Oni kasorik egin gabe, aldarera igo zan artzaia, eta menditik zergatik etorria zan andik adierazi. Taustetarrak elizatik irten eta eiztariak esandako tokira abiatu ziran, prozesio eder bat egiñik. Ama Birjiña aurkitu zuten, erretore jaunak irudia besoetan artu eta prest jarri ziran beren errira itzultzeko.

Ortan zirala, Fustiñanako gizon batzuk iritxi ziran: irudirik ez eramateko iñola ere, napar bati agertua zanez. Eztabaida gogorra izan zuten. Baiña aragoitarrak geiago ziran eta aiek nagusitu.

Fustiñanakoak, ordea, zera lortu zuten: Tausteko notarioa an zan eta arek ageri bat bertan egin zezala, irudia noiz eta nola azaldua zan adieraziz.

Ondoren abiatu ziran nor bere errira. Andik Taustera bi legua ta erdi bide dago. Bidean buruz zekizkiten errezo eta eliz-kanta guziak berritu omen zituzten.

Fustiñana eta Tausteren arteko auzia Zaragozako obispoak erabaki zuan azkenean, eta Tausteren alde, irudiak erri ontan bear zuala epaituz. Emengo parrokian dago geroztik, kapilla eder batean. Ermitan dagoana, berriz, kopia bat omen da.

Baiña erronkariarrak ez dira irudi ontaz aaztu. Au beren erritar bati agertu zala kontuan arturik, eta negu-partea inguru auetan pasatzen dutenez, maiz etortzen dira eliz ontara.

Ama Birjiñaren irudi onen beste mirari batzuk ere badira, baiñan emen lekurik ez degu oiek danak kontatzeko.

Ama Birjiña au zaintzearren eta debozioa zabaltzearren lan asko egin zutenak, bertan ermitaño bezela bizi edo bertara maiz etortzen ziran gizon batzuk izan ziran. Oietako bat, Migel Coscolla, Urtzainkikoa. Beste bat, Juan de Noballas izenekoa, frantzesak izatez. Irugarrena, Juan Baisonava, Escó errikoa.

Gizon auetaz ere zer kontaturik asko dago, baiña esan deguna: lekurik ez.

Leen esan dedan bezela, orain bi urte otsailleko egun batez izan nintzan ni bertan. Eguzki ederra zegoan. Nere begiak gozatu ederra izan zuten ango bista zabalak ikusten.

Leenengo, ermitan sartu eta Zeruko Amari otoitz egin. Alboan ostatu bat zegoan, eta antxe zerbait artu ondoren, Ama Birjiñaren istoria kontatzen duan libururik bai ote zuten galdetu nien. Baietz; eta ale eder-mardula atera zidaten: *Historia de Nuestra Señora de Sancho Abarca, Advogada de los Reynos de Aragón y Navarra... por el P. Fr. Basilio Iturri de Roncal...* Liburu ori aspaldikoa da, baiña 1992-an dotore berritua. Gaur emen esan ditudanak, andik artuak dira.

Orri bat ere eskuratu nuan: *Gozos a Nuestra Señora de Sancho Abarca, aparecida en las Bardenas Reales, venerada en la villa de Tauste y en sus términos*. Ona gozos edo kanta oien bertso bat:

*Un devoto pastorcillo
nos descubrió este tesoro
más estimable que el oro,
y, postrado a vuestros pies,
corrió a dar nuevas después
de hallazgo tan principal.
¡Oh, Virgen de Sancho Abarca,
libradnos de todo mal.*

El Diario Vasco, 2005-04-12

Virgen de Sancho Abarca, Zaragoza.

Ama Birjiña Erkudengoa

“Ama Birjiña Erkudengoa” irakurtzen da ermita txiki eta polit baten ateburuan. Nun dagoan? Altsasutik Etxegaratera kamio zaarretik goazela, eskubira bide bazterrean.

R. M. Azkuek beraren kanta eskeintzen du bere kantutegian, 726 zenbakian, Altsasuko Josefa San Roman zanaren aotik jasota. Doiñu ezti eta fiña eta bi bertso. Onako auek:

Ama Birjiña Erkudengoa,
elurretako zuria,
esku batean iguzkia ta
beste eskuan euria;
ark guretako gorderik dauka
egoki zaigun guztia.

Igurai on bat zeukagularik
ermita txiki artatik,
odeiak eta tenpestadeak
bialtzen gaitu bertatik,
eta frutuak oso ta leial
gordetzen ditu gugatik.

“*Igurai on bat*” Azkuek onela itzultzen du euskeratik erderara: “*una buena Pastora*”. Gure iritzirako, leenengo bertsoaren bukaera beste onela bearko luke: “*komeni zaigun guztia*”. Eta bigarrenaren “*gaitu*” orrek “*ditu*” bearko luke.

Orain, berriz, sail ontako beste bi bertso ekarri dizkit Altsasuko adiskide batek. Onela dira:

Ama Birjiña Erkudengoa,
pekatarien Ama zu;

Erkudengo Amabirjiña, Altsasua, Naparroa.

pekatutikan libratutzeko
argitasun bat eidazu,
edo bestenaz galdua naiz ni
desanparatzen banauzu.

Lurreko plantak ekusi ezker
nezesidade aundian,
altsasuarrak dute kostunbre
disponitzia errian,
ekar dezagun erkur indarra
iya gandegu premian.

Laugarren bertso onen azken bi lerroak ez dira uler-
tzen oso errezak. Baiña orrela bialdu dizkidate eta orrela
idatzi.

Bertso geiago ere izango dira, noski. Sail osoa ez da-
kit inun gordeko dan. Esan bearrik ez da, altsasuarrak
Erkudengo Amari fede beroz kantatzen dizkiotela kanta
auek beraren festa egunean.

Ermita onetaz zerbait geiago jakitearren, *Navarra, te-
mas de cultura popular* izeneko saillaren liburusketan
213-garrena artu det: *Folklore de Alsasua*, Jose Mª Jime-
no Jurio zanak idatzia.

Ermita au antziñako erri baten parrokia omen zan.
Erri ori XIV mendean galdu zan. Etxeak, beraz, erori eta
elizatxoak zutik iraun.

Ama Birjiña onen festa-eguna uztaillaren 2-an izaten
zan. Egun ortan ospatzen baitzan, garai batean beintzat,
Ama Birjiñak bere leengusu Santa Isabeli egin zion age-
rraldia.

Egun batzuk aurretik, guarda batek onela abisatzen
zien inguruko zelaietan gari edo belar-lanetan ari ziran
nekazariei:

–Alako egunetan eta alako ordutan, prozesioa emen-
dik pasako da. Erne egon!

Esandako ordu ortan prozesio ori, gurutzea aurretik
eta erri-jendea eta apaizak atzetik, Altsasutik irten eta er-

mita ontara etortzen zan, bidean *liberanos*, *Domine* eta *ora pro nobis* gogotik kantatuz.

Entzundakoan, nekazariak beren lanetatik gelditu egiten ziran, eta ez omen zuten kolperik jotzen prozesioa atzera erri aldera pasa arte.

Bitartean, ermitan meza ematen zan, eta ondoren gosaldu. Gorputza indarberritutakoan, irudia Altsasuko parrokira eramaten zuten, prozesioan berriz ere, urrengo egunetan bertan bederatziurrena egiteko.

Azken urteetan, berriz, gaurko mogimentuarekin kamioan oiñez ibiltzerik ez dagoanez, irudiaren eraman-ekarriak automobillez egiten zituzten.

Errogatibak ere egin oi ziran. Batean, Ama Birjiña ermitatik atera eta fededunak onela oiukatzen omen zuten euri eske bein eta berriro:

-Te rogamos, audi nos!

An gertuan teilleri bat omen zegoan, eta ango langilleci euririk ez komeni. Orduan berak onela asi ziran, eguraldi legorra eskatuz:

-Seco ta bero!

Orduan erretoreak -Don Kasto beraren izena- Zeruko Amaren irudiari begira jarri eta onela esan omen zuan:

-Ama Birjiña gajoa! Nori entzun bearko diozu?

Zoritxarrez, eta ainbat tokitan bezela, irudia lapurtua izan zan 1906 urte inguruan. Mantua teilleri orren ondolan agertu zan, bota ta utzia. Ordaiñez irudi berri bat ekarri zuten Balentziatik. Urte ura, ordea, oso legor omen zijoan. Ermitara joan, irudi ori ekarri eta bederatziurrena egin zioten errian euri eske. Ala ere, legorteak segi. Erritarrak kezketan eta Don Kasto orrek esan omen zien:

-Baiña nola nai dezute euririk egitea, Ama Birjiña Balentziakoa izanik?

Erritarren asarrea etzan orrekin eztitu. Zer egin zuten nekazari batzuek? Ermitara joan, irudia artu, errekarra eramane eta uretan sartu! Ez da arritzekoa, belarrik jaten ez duan astorik asko dago eta.

Gaur, berriz, kamio berria egin dute eta ermitatik apartetxo pasatzen da. Orain badago, beraz, gelditu eta bertaraiño joaterik. Egun gutxi dirala, orrela egin nuan nik. Arri ederrez eraikitako ermita da. Alde batera, Aizkorrri du; bestera Altzania; egoaldera Urbasa ikusten da. Eta pagadi bikaiñak jira guzian.

Baiña ermita urrutitxotik ikusi arren, orain artean bezela egingo det nik aurrerantzean ere, andik igarotzean: kantari gogotik asi:

Ama Birjiña Erkudengoa,
elurretako zuria...

El Diario Vasco, 2005-12-26

Soriako Ágreda eta Gipuzkoako Aia

Aia nun dan esan bearrik ez dago. Ágreda, berriz, Soriako probintzian da, saiets batean, Aragoi eta Napparroa gertu dituala. Alkarrengandik urruti samar, beraz, bi erri oiek; baiña badute, ala ere, bata bestearekin lotura bat.

Ágredan, XVII mendean moja ospetsu bat bizi izan zan, Sor Maria de Jesús, 1602-an jaioa eta 1665-ean illa. Berak amasei urte zituala, asmo berezia artu zuan familiarak: gizonetzkoak praille sartu, eta emakumezkoak moja, beren etxea komentu bihurturik.

Sor Maria, ogei ta bost urte bete gabea zalarik, *abadesa* aukeratu zuten, eta il arte kargu ortan segitu zuan, iru urtean izan ezik. Komentu berria ere eraiki zuan, gaur dagoena, alegia.

Batean, 1643-an, Felipe IV erregea Ágredatik barrena pasa zan, Madrilletik Zaragozara zijoala. Sor Mariarekin itzegin zuan eta andik aurrera eskutitz pilla egin zioten alkarri. Gorde diranak, seireun eta amalau omen dira. Zentzuz betetakoak Sor Mariarenak. Arrigarria da eskutitz oietan onek agertzen duan zuertasun eta jakinduria, bere denboran jaioterritik bein ere atera gabea izanik.

Liburu mardul bat ere idatzi zuan: *Mística ciudad de Dios* izenekoa, Ama Birjiñaren bizitzako gertakari guziak kontatuz, bai ebanjelioetan diranak eta bai ez diranak ere. Ez diran oiek nundik ote zituan? Berak ala esaten du: «*Dictada y manifestada en estos últimos siglos por la misma Señora a su esclava Sor María de Jesús*». Itz oiek nola ulertu bear ote diran ondo eztabaidatu dan gauza da. Baiña ori omen da berari aldaretarako bidea itxi diona.

Izkuntzaren aldetik, berriz, oso liburu ona da. Ala, *Real Academia Española de la Lengua* sortu berria zalarik, 1726 urtean, *Catálogo de Autoridades* izeneko zerrendan sartu zituan liburu au eta Sor Mariaren izena.

Liburu ori 1670-ean argitaratu zan leenengoz, eta gerroztik sarritan plazaratu da, bai gazteleraz eta bai izkuntza askotara itzulita ere.

Orain Aiara etorri gaitezen. Emen, Zialtzeta base-rian, 1922-11-27-an, nexka bat munduratu zan. Justina ezarri zioten izena. Garai artan bertsopaperak artean indarrean zeuden. Baserri ortara ere norbaitek ekartzen zituan, eta Justina orrek, koskortu zanean, etxeko suskaldean kantatzen zituan, gurasoak-eta entzule zirala. Bai bera bertsozaletu ere.

Justina ori Zarauzko Santa Klarako mojetara sartu zan amazapi urterekin. Leenengo Zarautzen, urrena Urduñan eta orain Gasteizen dala uste det.

Bertsoak aaztu gabe, ordea. Eta bertsoak jartzen asi zan. Erlijio-gaiak beti ere. Arantzazuko eliza berria, San Joseren bizitza, San Inazio, Santa Klara...

Gauzak orrela zirala, 1998-ko martxoaren azken egunetan telefono-dei bat izan genduan. Norena eta Aiako alkatearena: Juan Karlos Zuloaga. Ara joateko faborez, guretzat zerbait bazuala-eta. Biaramon goizean joan giñan. Udaletxeko atean an ikusi genduan gizaseme bat, arretaz eta irriparez begiratzen ziguna. Alkar agurtu genduanen, alkateak bereala sartu erazi zuan ateondoko ura. Sor Justinaren illoba zan, Jose Mari Orbegozo.

Alkateak eta illobak zera esan ziguten: Sor Justinak Ama Birjiñaren bizitza bertsoan idatzia zuala, eta ea Auspoak argitara emango zuan. Baietz erantzun genien, baina alkarren argitaraldia izatekotan; Aiako Udalak lagunduz, alegia. Baietz esan ziguten, eta guk orduan esku-idazkiak ikusi bearko genituala.

Sor Justinak bere orriak aldizka bialduak zituan, leenengo mordoska 1997-02-08-an; eta azkena, 1998-03-25-an. Guretzako fotokopiak, berriz, danak batera etorri zitzaizkigun Aiatik Donostiara.

Sor Justinak zer nai zuan argi ta garbi dago: Ama Birjiñaren bizitzaren liburu-gai ori nola edo ala argitaratzea. Illobak ori lortuko zion uste osoan zegoan. Onek, be-

rriz, arazo ori ongi bideratu zuan: leenengo alkatearekin itzegin, erriaren aldetik laguntza izateko; eta gero gurekin, inprentarako prestatu eta kaleratuko ote genduan.

Fotokopiak irakurtzen asi nintzan. Izenburuak ongi adierazten zuan gaia: *Ama Birjiñaren bizitza. Sor María Jesús de Ágredaren "Mística Ciudad de Dios" liburutik bertsoan moldatua*. Sor Justinak, alegia, erderazko liburu ori irakurri, gustatu eta euskeratua. Bertsoan, ordea; ez prosaz. Orixe da bi erri oiek, Soriako Ágreda eta Gipuzkoako Aia alkartu dituan lotura, bateko XVII mendeko alaba bat eta besteko XX mendeko beste alaba bat dirala.

Baiña Sor Mariaren liburuan ez dagoan zerbait Sor Justinak bere kabuz idazten du:

Jakin dezagun, Ama Birjiña
bertsolaria genduan,
aingeruakin bertsok kantatzen
autsi egiten zituan.

Nundik atera ote zuan ori? Ama Birjiñak, izan ere, *Magnificat* kantatuz agurtu zuan bere leengusu Santa Isabel. Kanta berri bat sortu, alegia, eta ortik, dudarik gabe. Zera ikusten da, beraz: Aiako alaba onek gauza miresgarritzat daukala bertsolari-sena; eta, orregatik, Zeruko Ama ere doai orrekin apaindua ikusi nai duala.

Liburuaren prestakuntza etzan erreza izan, 1.532 bertso ziran eta. Zorionez, Auspoak neurri berriak artuak zituan luze-zabalean. Ala, bertsoak bi zutabetan idazteko ainbat leku bazegoan. Orrela egiñez, bertso guziak liburu batean sartzeko modu izan genduan.

Onela nion liburuaren azalean: «bearbada, iñoiz argitaratu dan saillik luzeena» izango zala. *Bearbada* batekin asten giñan, luzeagoa bagenduan eta: Atañoren *Jesusen bizitza*, 2.202 bertsoan, geroztik argitaratua.

Sor Justinaren *Ama Birjiñaren bizitza* 1999-an kaleratu zan. Liburu berria Sor Justinari eramatera Urduñara joan giñan. Gustora artu zuala esan bearrik ez dago. Erri ori mendiz inguratua dago, *Sierra Salvada* izenekoaz,

alegia. Begientzat atsegingarria ango ikuspegia, bein eta berriro ikusi eta aspertzen ez duana.

Ondorengo batean Ágredara joan nintzan. Erri ori oso goi dago, Soriako probintziaren saiets batean. Esan bezela, Aragoitik eta Naparroatik oso gertu. Eta Moncayo aundiaren oiñetan. Otsailla zan eta mendi au zuri-zuri ageri zan, zeru urdiñaren azpian.

Kaleetan barrena joan nintzan. Eliz eta etxeetan, kristau kutsua ez-ezik, moroena ere ederki nabari da. Sor Mariaren komentua erriaren irteera batean dago. Atarian beraren irudi bat, arrizkoa. Elizan sartu eta gorputza, usteldu gabea, aldare nagusiaren oiñean, kristalezko kutxa batean. Denbora puska bat gustora pasa nuan bertan, ango ixiltasun eta otoitz-giroan, nere idurimenak Ágredatik Aiara eta Aiatik Ágredara egan egiten zuala.

El Diario Vasco, 2005-03-15

Ágreda, Soria.

San Lorentzoren jaiotetxean

San Lorentzo ere, San Antonio bezela, “askoren biotzeko santu debotua” da Euskal Errian. Ala, Auñamendi Entziklopediak aren izeneko ermita auek aitatzen ditu Gipuzkoan bakarrik: Antzuolan, Aretxabaletan, Arroan, Beizaman, Berastegin, Bergaran, Elgoibarren, Gabirin, Ikaztegietan, Itxason, Eibarren, Oñatin eta Zumaian.

Oietan ezagunena, neretzat beintzat, Berastegikoa, mendi baten puntan. Iruñeko gaurko autobidea aren azpitik pasatzen da. Erriko festak ere beraren izenean eta egunean ospatzen dira, abuztuaren 10-ean.

Santu au III mendekoa degu, eta Hueskakoa. Eta kontuan ar dezagun alderdi ortan latinez eta euskeraz itzegingo zala antziñako denbora aietan.

Ni izan berria naiz aren jaiotetxean; obeto esateko, aren jaiotetxea izan zan tokian. Martxoko egun eguzkitsu bat zan. Egoaldetik urbildu nintzan, Cuarte eta Banariés errietatik igarota. Nere aurrean eliza aundi bat ikusten nuan, bizkartxo batean bakar-bakarrik, eta uraxe izan.

Kanpantorrea ladrilluz egiña. Eliza, berriz, arri-sillarez. Arratsaldeko eguzkiak bete-betean jotzen zuan eta urre-kolore zoragarria ematen zion.

Inguruan, bista zabalak. Ordeka oni *la Hoya de Huesca* deitzen diote, *la Cuenca de Pamplona*, *la Llanada de Vitoria* eta abar esaten dan bezela. Zeru urdiña goien; alderdi guzietara, galsoro ederrak, danak berde-berde, urte-saso ontan. An eta emen, almendro-saillak loretan txuri-txuri. Hueska ez da ikusten; baiña bai aruntzagoko mendiak: Caballera, Gratal, Gabardiella, Guara...

Ermita oni Loreto esaten diote. Onek Italiako Loreto-ko Amarekin zer ikusirik daukan ez nuke esango. Eraiki, berriz, Felipe II-aren aginduz egin zan, 1585 urte aldera. Errege onek, izan ere, oso maitea zuan San Lorentzo. Zergatik ote? Onen egunean lortu zualako frantzesen aurka

San Lorenzoren jaiotetxea, Huesca.

San Quintín izeneko garaipen aundia. Orretxegatik altxatu zuan Escorial izenekoa ere Madril ondoan.

Atearen gainean irudi eder bat, San Lorentzorena, esku ezkerrarekin parrilla bati eusten diola. Atean ere, beste bi parrillaren marrazkia. Ori zergatik dan, santuaren bizitza kontatuz azalduko degu.

Emen zan etxe batean jaio omen zan, esan degunez, III mendean, kristau sutsuak ziran gurasoengandik. Lorentzo ere ala izan zan txikitandik. Gaztetan Erromara joan zan. Bertako fededunak arrera ona egin zioten. Bai Aita Santuak ere.

Au Sixto zeritzan. Onek apaiz egin zuan, eta *arcediano* izendatu. Kargu ontan ziranak bi eginkizun izaten zituzten batez ere: bata, Aita Santuari elizkizunetan laguntzea; bestea, Elizaren ondasunen kontu izatea, andik pobreei-eta bear zana banatuz.

Baleriano zan garai artan Erromako enperadorea, ordurarte kristauak errespetatu zituana. Baiña bat-batean aien etsai amorratua biurtu zan. Fedea ukatzen etzuana il erazten zuan. Bai Aita Santua preso artu ere. Lorentzo, berri ori ikasitakoan, ura zegoan kartzelara joan zan.

-Meza nola emango dezu orain -esan zion- zure betiko laguntzaillerik gabe? Nere fedea kolokan dagoala uste al dezu? Edo-ta bildurtia naizela? Ni beti zurekin izan nai det, semea aitarekin edo-ta ardia artzaiarekin bezela.

-Lasai -erantzun zion Aita Santuak- Zure txanda ere aurki izango da eta obe dezu erne egotea. Baiña orain joan eta Elizaren ondasunak pobreen artean banatu itzazu.

Lorentzok ala egin zuan: kristauak izkutuan ziran tokietara joan eta Elizaren ondasunak pobreen artean banatu. Biaramon-goizean Aita Santua zegoan kartzelara joan zan, iltzera zeramaten garaian. Aren oiñetan belaunikatu eta zera esan zion:

-Zure mandatua bete det, ondasunak pobreen artean banatu, alegia. Orain zurekin eramán nazazu.

Eta Aita Santuak:

–Ni zaarra naiz eta zigor ariñak izango ditut. Zuri, berriz, iru egunen barru astunak emango dizkizute.

Ala gertatu zan. Soldaduak *ondasun* itza entzuna enperadoreari salatu zioten; kristauak altxorren bat nunbait gordeta bazutela, alegia. Ala, Lorentzo preso artu zuten.

–Kristaua al zera?

–Bai, jauna, bai.

–Ondasun arrigarriak omen dituzu.

–Bai, jauna, bai. Ona emen nun diran.

Berak ain maiteak zituan pobre eta elbarriak an bilduak ziran eta aiek erakutsi zizkion.

–Jupiter eta gure gainontzeko jainkoak gurtu itzazu. Bestela, gorriak ikusiko dituzu.

–Nik ez diranak gurtu? Ez-ta pentsatu ere! Bestetik, berriz, gorriak ikusteko gertu nago.

Orduan borreroen esku utzi zuten. Auek, leenengo, Lorentzoren ezurak beren tokietatik atera egin zituzten tiraka. Gero, errukirik gabe zigortu. Urrena, su aundi bat piztu. Azkenik, burnizko oe edo parrilla bat ekarri, brasaren gainean jarri, eta Lorentzo parrilla orren gainean etzan erazi, an pixkanaka erre zedin. Santua, ala ere, irriparrez. Are geiago: alako batean onela esan zien borroeroei:

–Alde ontatik ondo erreta nago. Buelta eman zaidazute, beste aldetik berdintsu erre nadin.

Ateraldi arrigarri au izango da, ziur aski, San Lorentzori ainbesteko ospe eta fama eman diona. Andik laster il zan. Eguna, 258 urteko abuztuaren 10-garrena zan. Orregatik, egun ortan ospatzen da santu orren festa.

Hueskatarrak oso maitea izan dute geroztik beren santu aundia, zaindaritzat dutena. Ala, abuztuaren 10-ean festa aundiak egiten dituzte urtero aren osperako.

Eliza itxita zegoan eta ezin barrura sartu. Inguruan ibili nintzan, ango bista ederrekin nere begiei gozatu bat emanaz. Gero, emendik Hueskara zuzenean dijoan bidea artu nuan. Aldapatxo bat igo eta iriburu ori an azaldu zi-

tzaidan, pare bat kilometrora. Emen ere erriaren jiran etxe berri asko egin danez, aiek ikusten nituan; eta gaiñetik katedrala, au beti tokirik altuenean izaten da eta. Eskubira, berriz, muiño batean, San Jorje ermita txuria.

Baiña ezkerreko bide-ertzean, oroitarri bat ikusi nuan, idazki onekin: «*Dice la tradición que en este lugar S^a. Paciencia aguardaba a sus hijos San Lorenzo y San Orencio cuando venían de la escuela*».

«Ori da oroipenak ongi gordetzea –esan nuan nere artean–, ia bi milla urteko gertaerak dira eta!».

Ama ori, izan ere, semeen bidera ateratzera, oneraiño etorriko zan, emendik bere mutikoak Hueskatik atera orduko ikusiko zituan eta.

Nik ere jende asko ikusi nuan ara eta onera bide ortan, eguraldi ona zegoanez paseatzera irtena. Baiña andik aldentzeko ordua zan eta alaxe egin nuan, azken agurra emateko jota zaar bat kantatuz:

*Viva Huesca, que es mi pueblo,
San Lorenzo mi patrón...*

El Diario Vasco, 2006-05-23

Irin beraren opillak

Garai bateko bertsolariak edo bertso-jartzailleak bertso asko jarri zizkieten an eta emengo Ama Birjiñei. Alakoak ditugu, adibidez, Arantzazu, Itziar, Izaskun, Guadalupe, Kizkitza, Arrate, Begoña eta abar.

Leengo batean, berriz, oiei baiño bertso geiago eskeiñi zaion beste Ama Birjiña baten ermitan izana naiz. *Nuestra Señora de Salas* beraren izena. Ez dago Euskal Errian, Hueskako probintzian baizik, ango iriburuaren saiets batean, kilometro batera, eguzkiaren irteera aldera.

Arri-sillarez egiña dago. Atea erromanikoa du. Onen gaiñean, arrosaren antzeko leio dotore bat: *rosetón*.

Aurreko arboladian txoriak kantari ari ziran. Inguruko aulkietan, aitona batzuk alkarrekin izketan, Hueskatik paseatzen etorri ondoren. Iriburu au urbil ikusten zan, atzetik eguzkia zuala, eta gain-gaiñean katedrala. Iparraldera, berriz, galsoro berdeak eta an urrutian mendiak: Gratal, San Kosme, el Salto de Roldán, Guara...

Emen, aurrena, ermita bat izan omen zan, *Virgen de la Huerta* izenarekin. Gero, Salas erritik beste irudi bat ekarri zuten, eta ortik gaurko izena, leengo zaarra erabat galdu ez bada ere. Aragoiko Santxa erregiñak eraikitzen asi zan gaur ikusten dan eliza, XII mendearen asieran.

Bein, Jaime I erregeak iges egin bear izan zuan Monzongo gaztelutik, eta santutegi ontan babestu omen zan.

Baiña Ama Birjiña onen bertsoetara etorri gaitezen. Bertso-sail oiek Gaztelako errege zan Alfonso X Jakintsuak (1221-1284) jarri zituan, lareun ta bi guzira, *Cantigas* izenarekin. Ez gaztelera, ordea, galizieraz baizik. Gai asko erabiltzen ditu, esatekoak iturri askotatik artuta. Leireko prailearen eta txoriaren leienda ere kontatzen du.

Salasko Ama Birjiña onen mirariak azaltzeko saillak amazpi dira, eta galdera bat egin genezake: Alfonso X

erregeak, Toledon bizi zalarik, Andra Mari onen berri nundik ikasi zuan, ainbeste bertso jartzeko? Aitatu degun Jaime erregea, bein batez ermita ontan babestu zana, Alfonsoren suia zan. Ala, onek emango zizkion gaiak.

Baiña mirari oien berri eman dezagun. Bata, Salas erriko elizan Zeruko Amak aur bat nola piztu zuan. Beste, zaldun batek eizerako erabiltzen ziran *azor* izeneko egazti oietako bat nola galdu zuan. Baiña Salasko Ama oni errezatu eta bat-batean, elizan zala, egazti ori eskue-tara etorri zitzaiola. Beste bein, Zeruko Amak bost deabru bota zituan gizon batengandik. Ama batek bere semea zaurituta zeukan, eta errezatu eta erabat sendatu zan.

Ama Birjiña oni jaiera aundia zion nekazari batek zera ikusi zuan: kazkabarrak etzuala bere maastia ikutu ere egin, eta ingurukoak, berriz, erabat txikitu zituala. Gizon batek, bere ondasunak jokoan galdu eta fedea ukatu zuan. Bai biraoka asi ere. Orduan mutu gelditu zan; baiña ermita ontan itza berriz etorri zitzaion. Bestea, Zeruko Amak elbarri bat nola sendatu zuan.

Borjako mora bat, kristauak orrela egiten zutela eta bera ere Ama Birjiña oni erretzatzen asi zitzaion. Baita bere seme illa berpiztu ere.

Emakume bati semeak il zitzaizkion. Ama Birjiñari errezatu eta onek aietako gazteena berpiztu zuan.

Senar-emazte batzuek, ermita ontara zetozela, beren seme txikia ibai batean galdu zuten. Ama Birjiñari erre-gutu eta seme ori emengo aldarean aurkitu zuten.

Mariñel bat, Mediterraneoan barrena zijoala, ekaitz bildurgarri batek arrapatu zuan, zituan ondasun guziak galtzeko arriskuan. Onik ateratzen bazan ermita ontara etortzeko promesa egin zuan, opari aundi bat ekarriz. Bai salbatu ere, eta txintxo asko etorri zan eskerrak ematera.

Beste mirari batzuk, gaixo bat eta beste nola sendatu zituan; itxu batzuek nola argitu zituan; pelegrin bati atera zitzaion erensugea nola il zuan eta abar.

Bazan eliza ontan kapillau bat Ama Birjiña oni debo-zio sutsua ziona. Baiña salaketa bat egin zioten: diru fal-

tsoa egiten zuala. Gaiztakeri ori iltzeko sententziarekin zigortzen zan orduan. Ala, soldaduak etorri ziran ura arrapatzera. Kapillaua, berriz, alboko kanposantura iges egin zuan, au leku santua zala eta emen preso artuko etzute-lakoan. Soldaduak, ordea, lekuaren santutasunari begiratu gabe, ara sartu ziran, kapillaua andik atera bearrez. Baiña Ama Birjiñak oiu indartsu bat egin zuan, lurra dardar jartzeraiño; eta kapillaua orrela salbatu zan.

Erdi Aroko leiendak dira auek danak: eta orrelakotzat artu bear diranak, gaurko irizbideekin orduko kristauen fedea epaitu gabe.

Euskal Erriko Ama Birjiñei jarritako bertsoetan ere kontatzen dira olako mirariak. Ona, adibidez, 1884 urteko bertso batzuek zer dioten Itziarko Amarengatik:

Ama Birjiñak Itziarkoak
egindako milagruak,
guzti-guztiyak ezin kontatu
diradelako askuak;
oien artian jartzera noa
bi guztiz señaletuak,
Euskalerrriyan jakin dezaten
nola diran gertatuak.

Birjiña Amaren alaja ederrak
elizatikan ostuta,
lapurrak zeukan bere burua
ustez aseguratuta.
Gau bat osuan birian joan zan
berekini aiek artuta,
baña goizian eliz onduan
billatu zuten lotuta.

Kautibo zeuan Itziarko bat
moro artian Afrikan,
lurreko kartzel mazmor batian
grilluz ondo loturikan;
Birjiña orri erregututa
lo batian jarririkan,

grillu ta guzi bere erriyan
esnatu zan lotatikan.

Azkeneko au kontatzen dute Naparroan ere, Legardako eta Kodesko Ama Birjiñengatik. Leienda auek danak, izan ere, irin beraren opillak dirala esan genezake.

Pentsamentu oiekin ordubetetxo bat gustora antxe pasa nuan. Andik aldegitakoan, leen oartu gabeko oroi-tarri moduko bat ikusi nuan, *Cofradía de Nra. Sra. de Salas y de la Huerta* dalakoak jarri erazitako idazki onekin:

*Peregrino que al llegar
a este santo lugar,
buen cristiano serías
si rezas un avemaría.*

Nik ala egin nuan, aldegin aurretik agurmari bat errezatuz, eguzkia Hueskako teillatuen atzetik izkutatzen zan bitartean.

Nuestra Señora de Salas, Huesca.

Zuberoako Santa Engrazia

Joan dan uztaillean Zuberoako Santa Engrazian izan nintzan. Egoaldetik, Erronkaritik alegia, egin nuan arako bidea. Belagoatik gora ekin nion, ezker-eskubi Euskal Erriko mendirik altuenak ikusten nituala: Txamantxoia. Lakartxela, Lakora, Iru Errege-Maia, Petretxema, Auñamendi... San Martin leitza-zuloaren ondotik pasa ta gero beeraka asi nintzan, iñoiz bukatzen etzan aldapa jetxiz. Noizbait bear eta ona, azkenean, Santa Engrazia erria.

Erri au zulo samarrean dago, mendi-malda aldapatsuen artean. Belardiak eta basoak inguru guztian. Base-riak an eta emen, baiña itxura berezikoak. Ixiltasuna nagusi, mendi-abereen zintzarri-otsa entzuten zala.

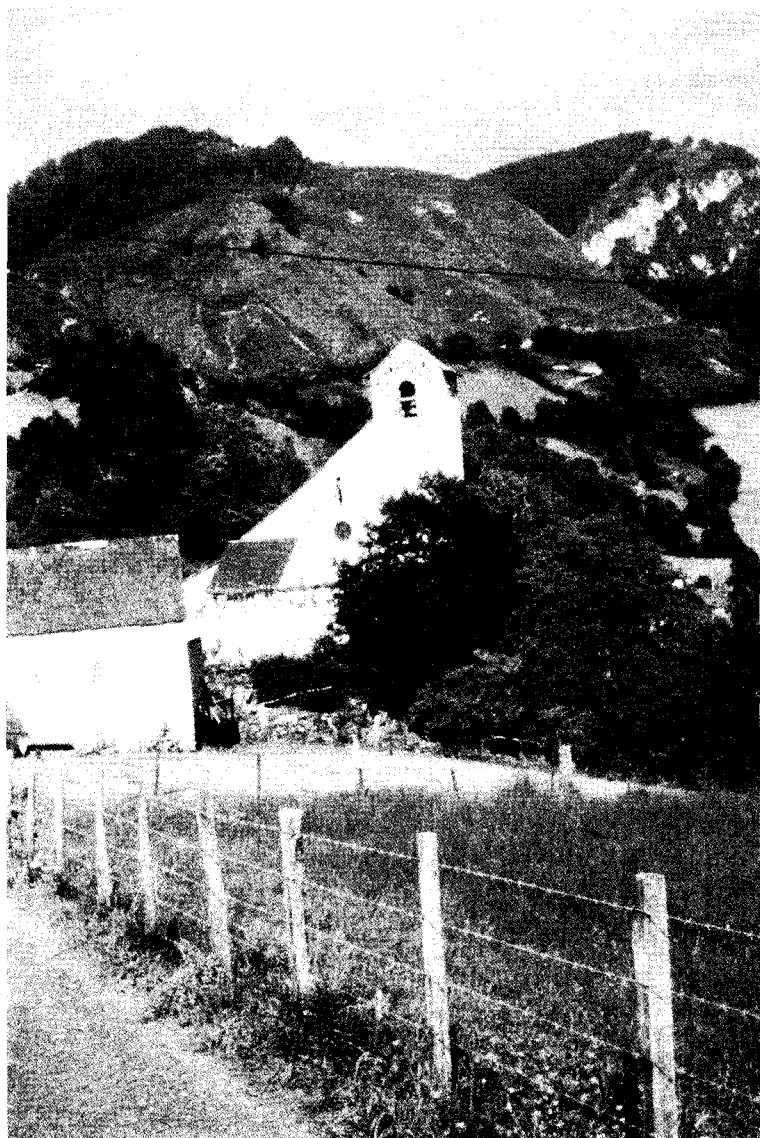
Nere pausoak eliza aldera zuzendu nituan. Aurrean an ikusten nuan, teillatu-alderdi bat bestea baiño luzeagoa duala, egal bat galdutako egaztia balitz bezela.

Eliza erromanikoa da. Ederra benetan. Erdi Aroan olako lan bat emen egin izanak zera esan nai du, nik us-te: zoko onek bazuala, nola edo ala, bere garrantzia. Piri-neo mendiak igaro aurreko pausalekua izango zan.

Zorionez, atea zabalik zegoan. Barrura sartu nintzan eta ezkerreko orman idazki bat ikusi nuan, tokiko istoria kontatzen duana. Nik orain emen eskeiñiko det, Zuberoako euskera pixka bat bada ere dasta dezagun.

Eliza au XI mendea baiño leenagokoa omen da. Eta mendi auetako lepo batean bazan Urdatx izeneko erri bat.

«Apathia hau XI-garren mentia baino lehen eginik izan zen. Erranik da, diala ezinago aspaldi, heben, lepho gora batetan, Zibero, Biarno, Arago eta Nafarroako xedetan, bazela herri txipi bat, Urdatx edo Lepho gaineko Urdatx deitürik.»

Santa Engrazia, Zuberoa.

Santa Magdalena izeneko eliza txiki baten ondoan bai omen zan ospitale bat, Karlos Andiaren denborakoa, Santiagora zijoazen pelegrin eta bidelariantzat:

«Santa Madalenaren uhuretan eraiki eliza ttipi baten kantian bazen Charlemagne-n denborakoa ospitale bat, Jondone Jakeserat juaile pelegri eta bidagantentako.»

Baiña zalantzan nago ori ondo dagoan, Karlos aundi ori 814-an il zanez, eta Santiagoren illobia, 813-an agertu zanez.

Gero, eliza orri Santa Engrazia deitu izan zioten. Engrazia Lusitaniako neska gazte bat zan, Narbonako zaldun batekin ezkontzera zijoala Zaragozan martir il zana, emezortzi lagunekin, 300-garren urtean.

«Gero, Urdatx-eko eliza Santa Grazirena deitürrik izan zen. Engrazi Luzitaniako neskatila gazte bat zen, bainan Galiako aithoren-sume batekin ezkontzera Narboneko eskualdilat, Zaragozan martir bezala hil zen, hamazortzi etxeko eta askazi harekin ezteciar juaiten zirenekin. Hori agithü zen 300-garren urtiaren altexian.»

Konstantino enperadoreak, gonbertitu zanean, kristauei elizak eraikitzeke baimena eman zien. Zaragozako iriak bat altxatu zuan santa orren oorez. Andik aurrera, Urdatx herriak Santa Engrazia izena artu zuan.

«Urte zenbait berantago, Konstantin handia konbertitu zen eta utzi zutian kiristiak eliza eraikitzera. Saragosako hiriak Engrazi martir gaztiaren uhuretan bat egin zian. Ordu hetan zen, uste denaz, Urdatx herriari Santa Grazi izena eman.»

Istorilari batek dionez, Santxo Ramirez erregeak, 1085-eko lege batez, Santa Engrazia bere mendeko lurrekin juntatu zuan eta: «Bat eta ezin zatituzko Trinitadearen izenean, Aragoi eta Iruñeko erregeak, Leireko Salbatoreari ematea nai det Santa Engrazia, Ziberoan sartzean Galiara eramaten duan eliza. Ematen eta uzten ditut ha-

tu, muga, mendi, bazka, etxe, zerga eta abar, beren mozkinekin, Espaiñian Galian bezala.»

«Ixtorio izkribatzale batek dio berantago Zantxo Ramirez erregiak, 1085-eko lege batez, Santa Grazi bere lurrer juntatu ziala: “Bat eta ezin zatituzko Trinitatiaren izenian, erri asko, Arago eta Iruñeko erregiak nahitu zait Leireko Salbatoreari ematia Bortuko Santa Grazi, Ziberoan sartzian Galiarat eremaiten dianaren apathia. Emaiten eta uzten dütüt hatu, muga, mendi, bazkagia, etxe-zaintegi, zerga eta detzima-etxe, lur eta miñabesi diren guziak, heren mozkinekin, Espaiñian Galian bezala.»

Itz guziak ez dira ulerterrezak, eta oiek itzuli gabe uzten ditut. Onela jarraitzen du: Gero Santa Engrazia jende zoriontsuak bezela bizi izan zan, ixtoriarik gabe, erlijio-gerretaraiño. Orduan, berriz, eliza erre zuten. Ormak eta bobedak arrizkoak ziranez, zutik iraun zuten. Baiña abadia bizi-lagunik gabe gelditu zan urte askoan.

«Gero, Santa Grazi bizitu zen jente irosak bezala, ixtoriarik gabe, Errelijione gerletarano. Eliza erre zien. Bena murriek harrizko beitziren, eta bobedak, etxeki zien. Kapitulia barreatu zen eta Apathia egoiliarrik gabe hanitx urtez egon zen.»

Arrezkeroztik, parrokiaren zerbitzurako zegoan apaiak abade edo *doyen* izena izan zuan, eta zetozen pelegriñei arrera egiten zien:

«Ondotik, parropiaren zerbütüko zen apezak, “abade” edo “doyen” izena uken zian eta jiten ziren pelegri bakanter batzarri egiten zian.»

Txeetasun geiago bagenuke Santa Engrazia gure errian nola ooratzen zuten adierazteko, paper zaharrak galdu ez balira erejeak emen sartu ziralarik, eta gero udala erre zanean, 1844 urtean.

«Xehetarzun haboro baginuke Santa Grazi nola uhurazten zien gure herrian, paper zaharrak galdü ez balira higanautak heben sartu zirelarik eta gero meria erre zenian, 1844-garren urtian.»

Zuberotar itz guziak ez dakit ondo ulertu ditudan. Itzuli gabe ere utzi ditut bakar batzuk. Baiña alde ontako irakurleari lana erreztu baldin badiot, naikoa det.

Testu ori kopiatzen minutu batzuk pasatu nituan. Gero eliza patxaraz ikusteari ekin nion. Zera iruditzen zitzaidan: barru artan denbora gelditua zala, eta Erdi Aroko usaia artzen nuala arnasaldi bakoitzean. Atzeko leio batean Santa Engraziaren irudia ikusten zan *vidriera* batean, eguzkiak bete-betean jo eta eliza guzia dotore argitzen zuala.

Eliz-atarian kanposantua dago, garbi eta ikusgarria, antziñako *estela* eder asko dituana.

Kanpora atera eta elizari jira guzia eman nion. Gero an ibili nintzan gora eta beera denbora-puxka batean, andik alde egiteak pena ematen zidala.

Gero abiatu eta iru-lau bat geldialdi egin nituan, Pirineoko ikuspegi ederrak nere barrura sartu eta eraman naiean.

· *El Diario Vasco*, 2006-06-01

Terueleko mendietan

Orain bi urte dirala, udaberrian, Madrillen izan nintzan. Gero, andik onerakoan ez nuen bide zuzenena artu. Cuenca, Guadalajara eta Terueleko probintziak alkar ikuitzen dutenean, eremu menditsu aundi bat bada, dana piñudi, arkaiztegi eta larre, ikusgarria benetan. An sortzen diran ibaiak, batzuk Atlantikora dijoaz: Tajo, Cuervo, Guadiela... Eta beste batzuk Mediterraneora: Turia, Júcar...

Ango bizkar batean, Terueleko probintziaren barruan, eta Orihuela del Tremedal erriaren partean, Zeruko Amaren santutegi bat da, *Virgen del Tremedal* izeneko, ia 1.800 metroko alturan.

Onera irixteko kamio polit bat artu bear da Orihuela dalako ortan. Egia esan, ermitak ezer apartekorik ez du. Baiña bikaiña da emendik begien mende artzen dan ikuspegia.

Ama Birjiña onek antziñako leienda bat badu, eta bai geroztikako istori latz bat ere. Biak konta ditzagun, esatekoak *Diccionario de historia eclesiástica de España, Madrid, 1975* liburutik artuta.

Mutil bat artzai zebillen mendi ontan, XII mendean. Alako batez, argiz betetako andre bat ikusi eta onek onela esan zion:

–Emaidazu morralean daukazun opilla.

Artzaia besomotza zan; eta esku ona morralean sartu eta opilla luzatu zion, onela esanez:

–Artzazu, andrea, zerana zerala.

Baiña andreak:

–Eskerrik asko. Baiña esku orrekin ez; bestearekin saia zaite.

–Ni besomotza naiz, ordea –erantzun zion umil asko mutillak–. Orregatik ez det balio artzaintzarako bestetarako.

-Ez du ajolarik. Proba ezazu beste eskuarekin.

Ala egin zuan artzaiak, eta zer ikusiko eta bere beso motza luzatzen eta eskua agertzen.

Errira, Orihuelara, korrika jetxi zan, eta erritarren poza, artzai besomotza osatuta ikusitakoan! Andre ura Zeruko Erregiña izango zala dudarik ez eta bertan ermita bat eraiki zioten. Geroztik erri eta inguru auetako fededunak debozio aundia izan diote beti.

Baiña frantzestean Villacampa gerrilleroak mendi auek artu zituan bere gordelekutzat. Batean aren aurka frantsesak etorri ziran, Herriot jenerala buru zutela, eta bai ermita au erre ere. Ama Birjiñaren irudia bertako kapillauari eskerrak salbatu zan.

Karlisten gerrateak ondoren. Inguru auetatik ere ibili ziran soldaduak, Baiña ez det uste ermita ontan ezeren okerrik egin zutenik.

Andik urteetara beste gerra bat: 1936-koa. Ermita au, eta bai beeko erria, Orihuela del Tremedal alegia, jaberik gabeko lurrian gelditu ziran; bi etsaien arteko eremuan, alegia. Ama Birjiñaren irudia arriskuan zalakoan, falanjista batzuek onera etorri, artu eta Terueleko seminaria eraman zuten.

Baiña gerra iri ontara ere iritxi zan. Bai gogor eta latz iritxi ere. Errukirik gabeko burrukak ez-zez, elurrak eta jelak ortik onerakoak. Zenbat millaka mutil galdu ote ziran emen? Batzuk tiro edo metraillazo bat artuta; beste asko, berriz, otzak eramanda. Ona Altzako Patxi Otxoki zanak bere *Tiro tartean bertotan* liburuan zer dion:

«Concud (erri bat) artu ta elurra asi zuan. Bañan elurra egin zuan onenbestekoa bai: metroa-edo.

Illundu zuan ta gau guztian an egon giñan elurretan. Ta otza esaten zuten, guk ez dakigu, emezortzi gradu egin zuala utsaren azpitik.

Urrengo goizean, an etzan iñor ere gauza, ez fusilla dispartzeko ta ez kargatzeko. Danak otzak amorratzen. Danak olaxe: *dar-dar-dar...* Ibiltzeko ere ez giñan gauza gu.

...Jaungoikoak bakarrik daki Teruelen zenbat mutil geratu ziran. Ta bizirik atera giñanak ere ederki sufrituta, bat gaizki dagoanean, aren ondoan dagoana ere askoren faltan ez da egoten-da.

...Elurra kendu zuanean, kamioiak zeratu genituan. Zaku ikatzarekin nola kargatzen dira? Berdin-berdin, baiñan gizonakin: *taka-taka, taka-taka*, bat bestearen gaiñean. Pillak egin ta kamioiak martxa.»

Errepublikanoak iaioak ziran lurpeko minak irekitzen eta leertzen. Joko ori sarritan egin zuten gerra-denbora guzian. Mina oietako batek seminarioaren zati bat ankaz gora bota zuan. Baiña Ama Birjiñaren irudia onik agertu zan arri-pilla baten gaiñean.

Soldadu batzuek artu eta Santa Klara komentura eramán zuten, an obeto egongo zalakoan. Antxe zan Terueleko obispo jauna, Anselmo Polanco, gero afusillatua izango zana eta gaur aldaretarako bidean dana. Onek Ama Birjiñari aldare bat prestatu zion eta aren aurrean errezatzen aritzen omen zan.

Baiña Terueleko iria errepublikanoen mende erori aurretik, ama Birjiñaren irudia artu, maleta batean sartu eta Santa Klara komentu ortan bertan arri-pillen artean izkutatatu zuten.

Gero, errepublikanoak andik alde egindakoan, beste alderdikoak joan eta irudia atera zuten. Baiña bi pusketan omen zegoan eta Jesus Aurraren aurpegia kolpe bat artuta.

Gerra noizbait ere bukatu zanean, Ama Birjiñaren irudia eta ermita berritu zituzten. Eta gaur egun antxe daude, mendi gaiñeko santutegi ortan, fededunak otoitz egitera noiz etorriko diran.

Ni bi aldiz izana naiz, Aurrena orain ogei ta amar bat urte, uztaillaren asieran. Ermitatik aurrera mendi aietan barrena ere ibili nintzan. Artzai batekin antxe topo egin nuan. Andaluziakoa zan. Andik mendi oietara udara pasatzera etorria. Eta azkena, esan bezela, orain bi urteko udaberrian.

Egia esan, lantxo au idatzi ala ez zalantzan egon naiz luzaroan. Zergatik ote? Anai arteko gure azken gerratea aitatu bearra zegoalako. Auzi odoltsu arek gu danon biotzean ireki zuan zauria oraindik ere ondo itxi gabe daukagu. Orduko gertaeraren bat izketara ekarri ezkerro, politika bezela epaitzen degu, naiz eta irurogei ta amar urte igaro diran; eta ez istoria bezela, onezkero ala bear balu ere. Nik, beintzat, ori dala-ta, makiña bat kontaera eder utzi ditut orri auetara gabe. Emendik aurrera ausartuko ote naiz? Ez dakit...

Orihuela del Tremedal, Teruel.

Aurkibidea

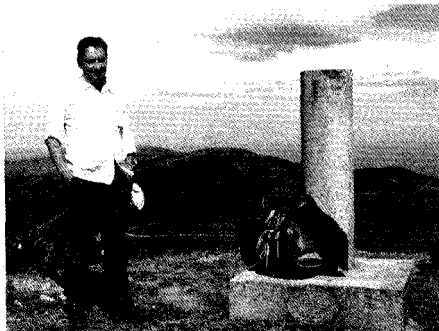
Sarrera	7
Errioxako mendietan	11
Printzipea eta artza	17
Basurde-eiztari ausartak	21
Estibalizko Ama Birjiña	25
Oroel mendiko erensugea	29
San Pedro de Cardena	34
Catalañazor, Almanzorrek atabala galdu zuan erria	39
<i>Peña de Francia</i> santutegian	43
Beste San Fermin bat	47
Sotoscueva-ko lurpeko bideak	51
Bat-bateko bertsogintza Kantabrian	56
1912 urteko galerna	59
Ainsa, Sobrarbeko iriburua	63
Zuberoako Ama Birjiña	67
San Urbano, Odieta aranean	71
Longa jeneralaren berri	75
Artaxonako mandatari bizkorra	81
Alzaa jeneralaren bukaera	85
“Etzaitzte leenengo jarlekuan billa asi...”	89
Efesoko zazpi lotiak	93
Anozibarko sorgiñak	99
Naparroako Bizkaian barrena	103
Guadalupeko berriak	107
Ama Birjiña, lekuko edo testigu	113
Aragoiko Santo Domingo mendia	117
Uitziko Santa Engrazia	121

Txirritaren bertso ez-ezagun batzuk	126
Bilbotik Donostiara 1870 urtean	129
Eguzkiaren azpian ezer berririk ez	133
Enbor beraren ezpala	137
Gorbeia mendiko gurutzeak eun urte	142
Uretan azaldutako irudiak	147
Urrakiko bidean barrena	153
Arburuako Ama Birjiña	157
“Narru”	162
Jaizkibel mendiko arma-kontrabandoa	166
Erri bateko azken bizilagunak	169
Santa Elena, Pirineo mendietan	174
Lizarraga jenerala eta Pedro Migel Urruzuno	178
Emakumezkoak irabazitako gudaldia	182
Munduko ondasun guziak baiño geiago balio duana	186
Rocaforte-ko zikoin zuriak eta putre beltza	191
Xabierko erensugea	194
Deabruaren zubia ala Jesusen zubia?	199
Santa Nunilo eta Santa Alodia	203
San Julian, Ororbiako Zaindaria	208
San Fausto nekazaria eta Buxandako erria	212
Baztan Berri (<i>Nuevo Baztán</i>)	217
Xabierretik Xaberrira	222
Ai zer nolako irukotea!	227
Euskaldun bat Veracruz-en	232
Irureun urteko lo-aldi gozoa berriz ere	237
Kodesko Ama Birjiña, Juan Lobo gaizkillea eta abar	242
Apaiza eta piztia burrukan	246
Matsondoko Ama Birjiña eta idiazabaltar bat	250
Galtzadako Santo Domingo	255
Erretako oillar-oilloak kantari	260
«Plaza berriain aintzinean naiz...»	264
Korrika-apustu gogoangarria	268

Ama Birjiña Erkudengoa	273
Soriako Agreda eta Gipuzkoako Aia	278
San Lorentzoren jaiotetxean	283
Irin beraren opillak	288
Zuberoako Santa Engrazia	293
Terueleko mendietan	298

Auspoaren azken liburua:

- 290: Xalbador
Odolaren mintzoa
- 291: Pedro Migel Urruzuno
Koroi eder bat
- 292-293: F. Apalategui
*Karlisten eta liberalen gerra-kontraerak * Relatos de guerra de carlistas y liberales (I) eta (II)*
- 294: Manuel Lasarte
Plaza-Gizonak
- 295: Nikolas Zendoia:
Egan dijoa.
- 296: Basarri:
Bat-Bateko bertsoak.
- 297: Pepe Artola
Ustez laguna detan.
- 298: Mattin eta Mari Treku
Mattin bertsularia
- 299: Antonio Zavala
Oiñez eta jakin miñez III

Antonio Zavala

Liburu hontan bildu diren idazlanak Donostiako *El Diario Vasco* egunkarian argitaratu ziren lehen aldiz, *Oiñez eta jakin miñez (I)* (Auspoa 249, 1997) eta *Oiñez eta jakin miñez (II)* (Auspoa 263, 1999) liburuetan jaso eta argitaratutakoen antzera.

Idazlan hauen egilea ibiltari porrokatua izan da, eta dijoan tokira dijoala, begiak erne eta argazki-makina prest joango da beti, bi eginkizun eramanez: bata, begiei gozatu eder bat ematea; eta bestea, tokian tokiko gertaera nagusienak aztertu, jaso eta irakurleari eskeintzea.

Bide hortatik ibiliz, bixitatu duen toki bakoitzaren berri emateaz gainera, antzinako makina bat elezahar eta istorio eder kontatzen ditu A. Zavalak artikulu-bilduma honetan, irakurlearen buruan ez ezik bihotzean ere ondo jaso eta gordetzea merezi dutenak. Garrantzi haundiko kontaketa hauek jakingarri ez ezik maitagarri ere badira, noski. Eta jaio eta bizi geran lurralde hau gehiago maitatzen erakusten digute, ezpairik gabe. Bai ote diteke gero horixe baino helburu ederragorik? *Joxemari Iriondo.*

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Kultura Zuzendaritza Nagusia
Dirección General de Cultura

ISBN 84-7907-520-1

9 788479 075200